

T.C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARAGÖZ METİNLERİNİN HALK BİLİMSEL AÇIDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yunus YILMAZ

155160116

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Harun AKÇAM

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARAGÖZ METİNLERİNİN HALK BİLİMSEL AÇIDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yunus YILMAZ

155160116

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Harun AKÇAM

İSTANBUL – 2019

KABUL VE ONAY

Yunus Yılmaz tarafından hazırlanan “Karagöz Metinlerinin Halk Bilimsel Açıdan Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışma, savunma sınavı tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: [Dr. Öğr. Üyesi Harun AKÇAM]

(Danışman)

Üye: [Prof. Dr. Muhammet YELTEN]

Üye: [Dr. Öğr. Üyesi Zehra HAMARAT]

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü

Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt DİRİCAN

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge ve şekillerin kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Karagöz Metinlerinin Halk Bilimsel Açıdan Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25.10.2019

YUNUS YILMAZ

ONAY

Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece İstanbul Arel yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumunyıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

25.10.2019

YUNUS YILMAZ

ÖZ

Karagöz Metinlerinin Halk Bilimsel Açıdan Değerlendirilmesi

Yunus YILMAZ

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Harun AKÇAM

Ekim, 2019 - 166 Sayfa

Karagöz, toplumsal yaşamın birçok yönünü, çeşitli karakterlerle, birçok halk bilimi unsuruyla perdeye yansıtmaktadır. Metinlerden hareketle yaptığımız çalışmada, halk bilimine dair pek çok unsur, toplumsal yaşamın geçiş dönemleri, temizlik, giyim-kuşam ve süslenme şekilleri, sosyal normlar ve inanışlar, halk hekimliği, halk takvimi, ölçü birimleri, eğlence hayatı, yeme-içme alışkanlıkları, özel günler-merasimler, barınma ve ekonomik hayat, adlandırma, iletişim ve ulaşım, Halk Edebiyatı ürünleri ortaya konmaktadır. İncelenen metinler ile birlikte Karagöz metinlerinde halk kültürünün perdeye nasıl yansıdığı, bilhassa Osmanlı'nın çok uluslu toplum yapısının halk bilimi nazarında ne şekilde devam ettirildiği elde edilen ürünlerle aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: halk edebiyatı, halk bilimi, geleneksel Türk tiyatrosu, gölge oyunu, karagöz, hacivat.

ABSTRACT

Folkloric Evaluation Of Karagöz Texts

Yunus YILMAZ

Masters Thesis, Department Of Turkish Language and Literature

Supervisor: Dr. Lecturer Harun AKÇAM

October, 2019 - Page 166

Karagöz has been reflecting many aspects of social life with various characters and folklore elements. In this study that we've made based on texts, many elements of folk science, transition periods of social life, cleaning, dressing and adornment forms, social norms and beliefs, folk medicine, folk calendar, units of measure, entertainment life, eating-drinking habits, special days-ceremonies, housing and economic life, naming, communication and transportation, Folk Literature products are revealed. Analyzed texts, reflect the folk culture on the screen, especially how the Ottoman multinational society structure was maintained in the view of folklore was tried to be conveyed with the obtained products.

Key Words: folk literature, folklore, traditional Turkish theater, shadow theater, karagoz, hacivat.

ÖNSÖZ

Gölge oyunu, Türk toplumunda yüzyıllarca sahnelenmiş, güldürü ve eğlence odaklı olmasının yanında toplumsal birçok konuyu da perdeye yansıtmıştır. Karagöz metinlerinin beslendiği kaynağın toplum olması, metinlerin çalışılarak halk bilimi ürünlerinin neler olduğunun ortaya koyulması ihtiyacını doğurmaktadır. Yaptığımız çalışmayla, Türk toplumuna ait halk bilimsel çeşitli bilgiler, gölge oyununun halk bilimiyle olan ilişkisi, perdedeki toplumsal yaşamın tüm yönleri ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

Cevdet Kudret'in çeşitli yollarla kaydederek bir kitap haline getirdiği üç ciltlik **Karagöz** adlı eseri, Ünver Oral'ın yeni baskı **Kar-ı Kâdim Oyunları** kitabı ve Muhittin Sevilen'in **Karagöz** kitabındaki oyunlar, bu çalışmanın ana inceleme alanlarıdır. Çalışmada bahsedilen eserler, kısaltılarak verilmiştir. Cevdet Kudret'in Karagöz adlı eseri "K", Ünver Oral'ın eseri "KO", Muhittin Sevilen'in eseri ise "K, MS" şeklinde belirtilmiştir.

Çalışmanın "Giriş" bölümünde gölge oyunu ve Karagöz hakkında tarihi arka planın ne olduğu, Karagöz'ün nasıl bir oluşum gösterdiği, Karagöz oyununa dair teknik ve içerik açısından çeşitli bilgiler aktarılmıştır. Sonrasında ise çalışma 8 bölümde farklı başlıklar altında incelenmektedir. Çalışmanın son bölümünde, elde edilen ürünler "Sonuç ve Değerlendirme" başlığında neticelendirilmiş, çalışmamızda yararlanılan eserler "Kaynakça" bölümünde okuyucuya sunulmuştur.

Çalışma, 8 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde çocukluk çağı, doğum, evlenme gibi geçiş dönemleri farklı başlıklar altında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise giyim-kuşam şekilleri, süslenme ve temizlik alışkanlıkları, alt başlıklar eklenerek metinden örneklerle açıklanmıştır. Üçüncü bölümde çeşitli sosyal normlar ve halk nazarındaki çeşitli inanışlar metinlerden alınan örnekleriyle aktarılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümü, halk hekimliği, halk takvimi, ölçü birimleri başlığı altında farklı alanların halk bilimsel katkısını ortaya koymaktadır. Beşinci bölümü özel günler-merasimler, eğlence hayatı, yeme-içme başlıkları oluşturmaktadır. Altıncı bölümde barınma ve ekonomik hayata dair unsurlar aktarılmıştır. Yedinci bölüm, çeşitli adlandırmaları, iletişim ve ulaşımı içeren

malzemeyi içermektedir. Sekizinci ve son bölümde ise Halk Edebiyatı başlığı altında metinlerdeki edebî malzemeler incelenmektedir.

Karagöz metinlerine yönelik, birçok çalışma yapılmaktadır. Yavuz Cingöz tarafından hazırlanan **Kent, Popüler Kültür ve Karnavalesk: Karagöz Geleneği ve Müziği** adlı yüksek lisans tezi, oyunlardaki müzikaliteyi ve eğlence ortamını incelemektedir. Bunun dışında Zehra Kımışoğlu tarafından hazırlanan **Karagöz Perde Gazelleri** adlı doktora tezi de perde gazellerini inceleyen değerli bir çalışmadır. Çalışmamız ise kaynağı toplum ve insan olan Karagöz'ün, oyun metinlerinden hareketle halk bilimiyle olan ilişkisini ortaya koyması açısından önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan Cevdet Kudret'in üç ciltlik **Karagöz** kitabında, metinlerdeki ilgi çekici tabirler veya adlandırmalar manası veya varsa işlevi dipnotta belirtilmektedir. Dipnotlardaki açıklamalar, Cevdet Kudret tarafından nakledilmektedir. Kudret'in naklettiği bilgiler için ayrıca kaynak belirtilmemiştir. Metin içinde belirtilen dipnotun kaynağı, dipnot ile aynı sayfa numarasını göstermektedir. İncelenen diğer metinlerin kaynağı olan eserlerde, Kudret'in yaptığı gibi dipnotlarla detaylı bir açıklama yapılmamıştır. Yapı Kredi Yayınları bu üç ciltlik **Karagöz** kitabının son kısmına çeşitli eklemeler yapmıştır. Özel adlar, deyimler ve atasözleri, semâiler, şarkılar, türküler, mâniler, ninniler ve başka şiirler başlıkları altında dizin kısmı oluşturulmuştur. Bu konularda detaylı bilgi edinilmek istenirse üçüncü cildin sonunda yer alan dizinler bölümüne bakılabilir. Biz de çalışmamızda aksi belirtilmediği sürece kelime (terim) anlamlarını bu kısımdan aldık.

Metin merkezli çalışma, tezin bütününde uygulanmıştır. Çalışmanın yönteminde ise metin analizi tercih edilmiştir. Çalışmamızın ana şemasını iki farklı şablonun içeriği oluşturmaktadır. Sedat Veyis Örnek ile Özkul Çobanoğlu'nun halk bilimi inceleme şablonları, tespit edilen malzemenin niteliğine göre çalışmamızda kullanılmıştır. İncelenen metinlerdeki malzemeler, bu iki şablon birleştirilerek maddelendirilmiş, eldeki ürünlerin muhtevasına göre yeni başlıklar açılmış ya da olmayan malzemelerin başlığı eklenmemiştir.

Kültürel çalışmaların, küreselleşen dünyadaki önemini bizlere anlatarak, bu çalışmanın oluşmasında zihnimizde bir ışık yakan Prof. Dr. Abdulkadir Emeksiz'e, çalışmamızın bitirilmesinde büyük destek aldığım Dr. Öğr. Üyesi Zehra Hamarat'a, danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Harun Akçam'a çalışmamı yürütürken birçok konuda fikrini aldığım Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Esin Gençtürk'e ve değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

Yunus YILMAZ

KÜÇÜKÇEKMECE

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
Gölge Oyununun Tarihi	1
Türklerde Gölge Oyunu	3
Karagöz'ün Tarihi	5
Karagöz'ün Oyun Tekniği	9
Karagöz Perdesinde Yer Alan Tipler	13
Karagöz Oyunlarının İçeriği	19
I. BÖLÜM: HAYATIN GEÇİŞ DÖNEMLERİ	21
1.1. Doğum	21
1.2. Çocuk-Çocukluk	22
1.2.1. Çocuğun Yetiştirilmesi ve Aile Terbiyesi	22
1.2.2. Çocuğun Eğitim ve Öğretimi	23
1.2.3. Çocuk Oyun ve Eğlenceleri	26
1.2.4. Sünnet Merasimi	27
1.3. Evlenme	28
1.3.1. Düğün	30

1.3.2.Ev Hayatı	34
II. BÖLÜM: TEMİZLİK, GİYİM - KUŞAM, SÜSLENME	36
2.1. Temizlik	36
2.1.1. Kişisel Temizlik	36
2.1.2. Temizlik Araçları	36
2.1.3. Hamam	37
2.2. Giyim - Kuşam Adları, Şekilleri	38
2.3. Süslenme	43
2.3.1. Kadın Süslenme Araçları, Takıları	43
2.3.2. Erkek Kişisel Araç - Gereçleri	44
III. BÖLÜM: SOSYAL NORMLAR, İNANIŞLAR	46
3.1. Sosyal Normlar	46
3.2. İnanışlar	50
3.2.1. Nazar İnancı	52
3.2.2. Kurşun Döktürme	53
3.2.3. Adak	53
3.2.4. Rüya	54
3.3. Dini İnançlar	54
3.3.1. İslâm İnancı	54
3.3.2. Hristiyan İnancı	57
IV. BÖLÜM: HALK HEKİMLİĞİ, HALK TAKVİMİ, ÖLÇÜ BİRİMLERİ	58
4.1. Halk Hekimliği	58
4.1.1. Hastalıklar	59
4.1.2. Tedavi Yolları	60
4.2. Halk Takvimi	63

4.2.1. Aylar ve Mevsimler	63
4.3. Ölçü Birimleri	64
4.3.1. Ağırlık, Uzunluk Ölçüleri	64
V. BÖLÜM: EĞLENCE HAYATI, YEME-İÇME, ÖZEL GÜNLER - MERASİMLER	66
5.1. Eğlence Hayatı	66
5.1.1. Avcılık ve Av Hayvanları	68
5.1.1.1. Karada Avlanma	68
5.1.1.2. Denizde Avlanma	68
5.1.2. İçkili Eğlence Kültürü	69
5.1.3. Oyun - Kumar	71
5.1.4. Mesireler	72
5.1.5. Müzik, Dans ve Spor	73
5.1.5.1. Müzik	73
5.1.5.2. Dans	78
5.1.5.3. Spor	78
5.2. Yeme - İçme	80
5.2.1. Yemekler	80
5.2.2. Sebzeler	81
5.2.3. Tatlılar	82
5.2.4. Yemişler	82
5.2.5. Meyveler	82
5.2.6. Kahvaltılıklar	83
5.2.7. İçecekler	83

5.2.8. Atıştırma ve İçme Hazırlıkları	83
5.2.9. Yeme-İçme Hazırlıkları	84
5.3. Özel Günler-Merasimler	85
5.3.1. Ramazan Ayı	85
5.3.2. Bayramlar	87
VI. BÖLÜM: BARINMA, EKONOMİK HAYAT	88
6.1. Barınma	88
6.1.1. Yapı Tipleri	88
6.1.2. Ev İçerisi Bölümleri	89
6.1.2.1. Ev Araç-Gereçleri	91
6.2. Ekonomik Hayat	93
6.2.1. Meslekler	93
6.2.1.1. Denizcilik	98
6.2.1.2. El Sanatlarıyla Uğraşanlar	99
6.2.1.3. Demircilik	99
6.2.1.4. Çiftçilik	100
6.2.1.5. Hayvancılık	100
6.3. Para	101
VII. BÖLÜM: ADLANDIRMA, İLETİŞİM, ULAŞIM	103
7.1. Adlandırma	103
7.1.1. İnsan Adları	103
7.1.2. Lakaplar	104
7.1.3. Hayvan Adları	107
7.1.4. Yer Adları	108
7.1.5. Bitki Adları	111

7.2. İletişim	112
7.2.1. Argo	112
7.3. Ulaşım	115
VIII. BÖLÜM: HALK EDEBİYATI	117
8.1. Halk Edebiyatı	117
8.1.1. Anonim Halk Edebiyatı	117
8.1.1.1. Kargışlar	117
8.1.1.2. Alkışlar	120
8.1.1.3. Ninniler	121
8.1.1.4. Mâniler	122
8.1.1.5. Bilmeceleler	128
8.1.1.6. Tekerlemeler	130
8.1.1.7. Türküler	132
8.1.1.8. Deyimler, Atasözleri, Diğer Kalıp İfad.	135
8.1.1.8.1. Deyimler	135
8.1.1.8.2. Atasözleri	138
8.1.1.8.3. Diğer Kalıp İfadeleri	141
8.1.1.9. Halk Tiyatrosu	143
8.1.1.9.1. Meddah	144
8.1.1.9.2. Ortaoyunu	144
8.1.1.9.3. Karagöz	145
8.1.1.9.3.1. Semâi	147
8.1.1.9.3.2. Perde Gazelleri	151
8.1.2. Âşık Edebiyatı	156

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	159
KAYNAKÇA	162

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz	:	bakınız
c	:	cilt
cm	:	santimetre
Dr.	:	Doktor
gr	:	gram
hk	:	hakkında
K	:	Karagöz
KO	:	Karagöz Oyunları -1- Kâr-ı Kadim
MS	:	Muhittin Sevilen
Prof.	:	Profesör
s.	:	sayfa
vb.	:	ve benzeri

GİRİŞ

Gölge Oyununun Tarihi

Deriden imal edilerek çeşitli renk ve şekillerde kesilen tasvirlerin arkadan vuran ışığın etkisiyle beyaz bir perde üzerine yansıyan gölgelerinin bir oynatıcı eliyle sahnelenmesi gölge oyununun temelidir. Farklı araç ve gereçler kullanılarak değişik coğrafyalarda değişik yorumlarda suretler oynatılır. Pek çok farklı tasvir, gerek oynatılan yerin hakim din anlayışının etkisiyle gerekse de geniş bir coğrafyaya yayılmış renkli hayatın yansımalarıyla oldukça çeşitlidir. Renk renk ve hayal dünyasından çıkıp gelmiş izlenimi uyandıran bu tasvirler, Karagöz tasvirlerinin yanında oldukça cıvılcı, iştıahlı ve gerçeküstü bir izlenim uyandırır.

Oyunların doğuşu ile ilgili pek çok farklı görüş ortaya atılmaktadır. Kaynak noktasının neresi olduğu hususunda Metin And Asya'yı işaret etmiştir. Asya'nın çok zengin bir gölge oyunu geleneği bulunduğunu, ister Hindistan, ister Cava, isterse Çin'den çıkmış olsun, gölge oyununun Asya'dan Batı'ya yayıldığı görüşünün daha güçlü olduğunu belirtir (And: 1985, 271). Batı temelli yahut Doğu temelli olduğu hususunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Birçoğu yakıştırma safhasında kalmasına rağmen genel kanı, Asya'nın bu oyunların çıkış noktası olduğudur. Hindistan'da, Cava'da ve Çin'de gölge oyunlarının çok eski zamanlardan bu yana oynatıldığı kabul edilmektedir.

Gölge oyunlarının çıkış yerinin Asya coğrafyası olduğu kabul edilse de özellikle bir ülkeden doğup dünyaya buradan yayıldığını söylemek güçtür. Saim Sakaoğlu, bu konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "Fransız halk bilimci Raoul Rosiere tarafından ortaya konulan fikre göre halk anlatmalarının (hikaye, masal, efsane, fıkra vb.) farklı coğrafyalarda benzer şekillerde görülmesi üç şekilde olabilir: 1. Benzer akıl yapısına sahip ülkelerde, benzer hayal gücü ortaya konur. 2. Toplum hafızasında yeri zayıflayan kahramanın yerine bir yenisi geçebilir. 3. Çevre değiştiren her anlatma yeni çevrenin sosyal ve etnografik şartlarına kendisini uydurur" (Sakaoğlu: 2011, 19).

Her ülkenin kendi kültürel hafızası ve tarihi birikimi sonucu gölge oyununun kaynaklığı o ülkeye dayandırılmaktadır. Metin And, köken ülkenin hangisi olduğu hususunda ortaya atılan üç farklı görüşü sıralar. Hazeu'ya göre gölge oyununun Cava'dan çıktığını, ikinci görüşte Hindistan'ın kaynak olduğunu, üçüncü görüşte ise Çin'den gelmiş olabileceğini açıklamaktadır (And: 1977, 15).

Mevlüt Özhan, gölge oyununun, Uzakdoğu'dan, Asya, Afrika ve Avrupa'ya doğru yayılırken ulaştığı her ülkede, o ülkenin kültürel değerleriyle, sanat anlayışıyla etkileşim içerisinde olduğunu, çeşitli değişimlere ve yeniliklere maruz kalabildiğini belirtmektedir. Sonuç olarak ise gölge oyununun gittiği hiçbir ülkede Hindistan, Endonezya ve Bali adalarında oynatıldığı teknikle ve amaçla oynatılmadığını ifade etmektedir (Özhan: 2014, 79). Birçok edebi ürün doğduğu topluma özgü kalmamış, farklı coğrafyalara giderek gittiği toplumların özelliklerine adapte olarak varlığını bu şekilde devam ettirmiştir. Gölge oyunu da tarihsel süreç içerisinde bu çizgide yol almaya devam etmektedir.

Saim Sakaoğlu, gölge oyununa dair, "gölge oyunu şu veya bu ülkede daha önce ortaya konulmuş olabilir; ancak öbür ülkeler bu öncü ülkenin kültürüyle tanışmamışsa, daha sonrakiler kopyacı veya alıntıcı değildir. Daha da önemlisi, aynı oyun zevkini, aynı eğlence heyecanını farklı coğrafyalarda yaşayan insanların bu faaliyetlerini birlikte ele almalı, her ikisini de olayın öncüsü veya ortaya koyucusu olarak kabul etmek gerekir" görüşüyle, her ulusun kendine özgü bir ürün oluşturduğunu ve hiçbir ulusun kopyacı olarak nitelendirilemeyeceğini aktarmaktadır (Sakaoğlu: 2011, 19). Ayrıca benzer konu veya öğelerin farklı toplumlarda görülmesi evrensel değerler dahilinde değerlendirilir. Hepsi birbirinin devamı niteliğindedir.

Muhittin Sevilen, hayal oyununun müslüman toplumlara nasıl girdiğine ilişkin, "hayâl oyununun İslâm âleminde daha on birinci asırdan beri bilindiği; bu oyunun, XII. asırdan bu yana, Mısır'da oldukça yaygın ve devamlı bir hayatı olduğu, Mısır'da hayâl oyuncularının beyaz perdeye zaman zaman günlük hâdiseleri de aksettirdikleri, hattâ bu oyunun Türkiye'ye Mısır'dan gelmiş olması ihtimâli, Karagöz hakkında bilinen düşünülen noktalardandır", şeklinde fikir belirtmektedir (Sevilen: 1969, 3). Gölge oyununa yüklenen tasavvufî mana ve canlı bir tasvir yerine gölgenin

tercih edilmesi, hayâl oyununun İslam kaynaklı olabileceğini düşündürmektedir. Bunun sebebi, İslam dinindeki yaratma işinin sadece Allah'a mahsus olmasıdır. Çünkü insanın yaratması gibi bir durum söz konusu değildir. İslam coğrafyasında gölge oyununun doğuşu hakkında çeşitli görüşler vardır.

Gölge oyunları, farklı zamanlarda farklı yerlerde oynanmış, kimi ülkede eğlendirmek için kimi ülkede de eğitmek için sahneye konmuştur. Her toplum kendine özgü birtakım eklemeler yaparak gölge oyununa özgün yorumlarını katmışlardır. Türk toplumunda da bu şekilde bir seyir izlemiş ve en nihayetinde Karagöz halini alarak Türk toplumunun sosyal yapısı, kültürü, yaşam şekli ve zevkini yansıtan bir hüviyete bürünmüştür.

Türklerde Gölge Oyunu

Türklerin ne zaman ve nasıl gölge oyunu ile tanıştığı hususunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Özellikle Moğol etkisi tarihi kaynaklar gösterilerek kanıt olarak söylenmiştir. En yerleşmiş görüş; gölge oyununun Çin'den Moğollara geçtiği, buradan da Türkler eliyle Uzakdoğu'dan batıya getirilmiş olduğu yolundadır.

Mevlüt Özhan, gölge oyununun Türk toplumundaki gelişimi hakkında, "gölge oyununun Türkler tarafından Orta Asya'da bilindiğini, oraya da Çin'den geçtiğini, Selçuklular döneminden itibaren Anadolu'da oynatıldığını savunan görüşün yanı sıra, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Mısır'da gölge oyunu oynatan sanatçıları görüp beğenerek İstanbul'a getirmesiyle gölge oyununun Türkiye'ye geldiği görüşü ileri sürülmektedir", şeklinde daha önce belirtilen görüşlerin genel bir açıklamasını yapmaktadır (Özhan: 2014, 80).

Metin And, Karagöz ve Hacivat'ın başlangıcını, "eldeki tarihi kaynakların doğruluğu tarih ile kıyaslandığında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi ile orada görüp izlediği oyunu beğenerek Mısırlı hayal oynatıcısını ve birçok Mısırlı'yı beraberinde İstanbul'a götürmesi, bu oyunu oğlu Süleyman'ın da izlemesini arzu etmesi ile başladığı", şeklinde aktarmaktadır (And: 1985, 275). Bu tarihi istek, özellikle İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında yer alan Balkan ve Avrupa sınırlarına dek uzanarak kendine has bir üslup ve özellik kazanmış, tekrardan

dünyanın farklı birçok coğrafyasına Karagöz ve Hacivat olarak yayılmıştır. Gölge oyunu kimliği Türk topraklarında orijinal bir nitelik kazanmış, Karagöz ve Hacivat'ı doğurmuştur. Bu özgünlüğün ana sebebi ise Osmanlı coğrafyasının çok uluslu ve her etnik bölgeden insanı topraklarında barındırmasıdır. Karagöz perdesine de bu çok uluslu yapının her bir ferdi ince işçilikle, ustaca işlenmiş, halk nazarında ilgi, alaka görmüş, oldukça sevilmiştir.

Orta Asya göçebe Türk toplum yapısı ve Asya'ya yakınlık bazı arkeolojik çalışmaların sonucu ile beraber değerlendirildiğinde Karagöz'ün Orta Asya'dan bu yana Türk toplumunun hafızasında yer aldığını akıllara getirmektedir. Nureddin Sevin, Osmanlı'nın kaynağını oluşturan Kayıların yerleşim yerlerinden olan Pazırık Kurganı'nda yapılan çalışmaları aktarırken buzlar içinde bugüne kadar bozulmadan duran ölülerin eşyaları arasında Karagöz tasvirlerini andıran malzemelerin varlığından bahsetmektedir (Sevin: 1968, 9).

Günümüz Türk toplum hayatında, halk bilimsel bazı uygulamalarda ve inançlarda Orta Asya'daki belleğin yansımaları ile karşılaşmaktadır. Bu bağlamda gölge oyunlarının içerik ve biçimlerine bakıldığında zaman belli motifler içerdiği görülmektedir. Nurettin Sevin, Türklerin Asya'daki gölge oyunları ile olan ilişkisini, "gölge oyunu Budizm'in, Şamanizm'in belli başlı dini ayin ve törenlerinin izlerini taşır. Budizm'in, teşkil ettiği dinlerde gölge oyunu ön planda rahibin yardımcısıdır. Uygarlıkları Budizm'le Şamanizm'e dayanmayan milletlerde gölge oyunu yoktur ve olamaz. Şamanizm ve Budizm'e tanrılaşmış ataların ruhlarının gölgesi diye icad edilen gölge oyunu, tanrılaşmış kötülük ruhuna da iyilik ruhuna da aynı derecede saygı gösterilerek büyük bir vecd içinde dinlenir. Oyunu da dinlerin rahipleri oynatır. Bali budistlerinin İyilik sembolü Twalen bizim Hacivat'a, kötülük, tembellik, yalancılık sembolü tıpkı Karagöz gibi kırmızı giyimli Dealam da hiçbir işte tutunamayan, Hacivat'ın nasihatlarını dinlemeyen, daima işin hilesine kaçan Karagöz'ün mukabilidir", şeklinde detaylı olarak açıklamaktadır (Sevin: 2014, 130).

Metin And, yapılan çalışmalar sonucunda gölge oyunu diye tabir edilen sözcüklerin aslında kuklaya karşılık geldiğini, Orta Asya'da gölge oyununun bulunduğunu ileri sürenlerin bu yerlerde rastlanan kol korçak ile çadır hayali gölge

oyunu olarak karıştırdıklarını aktarmaktadır. Oysa kol korçak el kuklası, çadır hayal ise ipli kukladır (And: 1970, 42).

Çinlilerden Moğollara, Moğollardan Türklere geçen gölge oyunu, Orta Asya Türkleri arasında kaburcak, kavurcak, kağurcuk terimleri ile adlandırılır (Jacob: 1938, 3). And'ın görüşüne karşın Jacob, kaburcak, kavurcak terimlerini gölge oyunu olarak adlandırmış, kukla ile beraber değerlendirmiştir.

Karagöz'ün Tarihi

Tarihi vesikaların az oluşu ve eldeki kaynakların da yeterli, net bilgiyi sağlayamaması sebebiyle Karagöz hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Yabancı kaynaklardaki bilgiler ve Osmanlı topraklarına seyahat eden gezginlerin anılarında yazdıkları, Karagöz'ün geçmişini, ne şekilde icra olduğunu, nasıl oluştuğunu daha net ortaya koymaktadır. Tarihi akış içerisinde Karagöz'ün farklı yüzyıllarda, Türk toplumunda nasıl başladığı çeşitli kaynaklarca aktarılmıştır.

Metin And, XIII. yüzyılda Sultan Veled'in divanında yer alan dizeleri belirterek, bu dizelerdeki ifadelerin, daha önceki sufilerin düşüncelerine uygun şekilde yer ve göğü (çarh ve zemin) çadıra (hayma), insanları da oyunculara, kuklalara (lu'bet) benzettiğini ifade eder. Burada geçen hayâl sözcüğü yerine kukla anlamında lu'bet sözcüğünün kullanılmış olmasının ise Türklerin XVI. yüzyıldan önce gölge oyununu bilmemesine karşın kuklayı daha Selçuklular çağında tanıdıkları anlamının çıkabileceğini belirtmektedir (And: 2014, 34).

And başka bir eserinde, XVI. yüzyılda Gelibolulu Âli'nin, hayal oyununu hayal-i zıllıdan ayırdığını, bunun tasavvufi anlamını da belirttiğini aktarmaktadır (And: 1985, 283). Bu gibi deliller ortaya konulduğunda Karagöz'ün hangi temel üzerine inşa olduğu daha belirli hale gelmektedir. Kavramsal anlamda yaşanan karışıklık en aza indirildiği zaman ortaya atılan farklı görüşler de azalacaktır.

XVI. yüzyıla ait gölge oyununa dair mühim diğer belgelerden biri de 1582 şenliğinin anlatıldığı **Surname-i Hümayûn**'dur. And, **Surname-i Hümayûn**'da oynatılan oyunun, tıpkı Karagöz'de olduğu gibi çağın padişahına dua ile başladığını ve çeşitli hayvanların sahnede gösterildiğini belirtmektedir (And: 1985, 281). Bu

yüzyılın başlangıcı ile gölge oyunu ve Karagöz, içtimaî bir şekil olarak Türk toplumunca bilinen ve ilgi gösterilen bir eğlence aracı olmaya başlamıştır.

Osmanlı sarayında Karagöz oynatmak, gelenek halini almıştı. Birçok padişah sarayında hayalbâz bulundurmıştır. Jacob, sarayda bulunan hayalîler hakkında, "eski Türklüğe ait her şey gibi Karagöz de bilhassa Abdülâziz (1861-1876) tarafından himaye olundu. İkinci Abdülhamid zamanında da hâlâ Yıldız köşkünde tamamen sarayın emrinde bulunan bir hayal oyuncusu vardı", diyerek Osmanlı sarayının gölge oyununa dair yaklaşımına örnek vermektedir (Jacob: 1938, 13). Karagöz saray eşrafınca daima sevilmiştir. Sadece saraylarda değil padişah çocuklarının sünnet törenlerinde çocuklar için de Karagöz oynatılmıştır.

Metin And, Karagöz'ün içeriğini, oyun konularını, oyunun özelliklerini, perde gazelleri, çağın ünlü oyuncularını gibi bilgilerin ilk kez, Evliya Çelebi'nin **Seyahatnamesi**'nde zikredildiğini söylemektedir (And: 1985, 284). Siyavuşgil, Evliya Çelebi'nin kaydettiği oyunlar ile kendi zamanında oynanan oyunların konu olarak da benzer olduğunu belirterek, bu oyunların İstanbul sosyal yaşantısında gerçekleşmiş asıl olaylardan aktarıldığını ifade eder (Siyavuşgil: 1941, 77).

Karagöz'deki çingene öğelerinin çokluğu ve Karagöz'ün kendi ağzından dile getirdiği ifadelerin fazlalığı Karagöz'ün çingene olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Metin And, Karagöz'ün birçok oyunda çingene kültüründen örnekler sunduğunu, Ferhad ile Şirin oyununda çingenelerin sanatı olan demircilik yaptığını, gene çingeneler gibi zurna çalıp zurnada çeribaşının ezgisini tutturduğunu söylemektedir (And: 1977, 241). Karagöz'ün çingene kültürüne has üslubu ve sözleri, Karagöz'ün gerçekten de çingene olduğu kanaatini oluşturmuştur. Bu husus, birçok isim tarafından dile getirilmektedir.

İslam dinine göre yaratma işi Allah'a mahsustur. Bu nedenle, Karagöz'ün İslam dininin bu anlayışına uyum sağlaması gerekmektedir. Tahir Alangu, Çin'de ve Güney Asya'da değneklerin figürlere mafsallarla bağlandığını, İslam dünyasında ise sopaların figürlerin karınları delinerek geçirildiğini ve böylece put sayılan kuklaların, canlılığını yitirdiğini, Karagöz'ün dini açıdan da meşrû hale geldiğini belirtmektedir (Alangu: 2014, 168).

Nurullah Tilgen, Karagöz'ün tasavvufla ilişkisi hakkında, "Karagöz oyununun eskiliği hakkında tasavvufî bir esas bulunduğu görülmektedir. Hacivat'ın perde gazelinde "Nakşi Bendi" kelimesini kullanması ve Karagöz'ün ışırlağının (serpuşunun) Nakşi Bendî tarikatı serpuşuna benzemesiyle, bu oyundaki tasavvufî taraf açığa vurulmaktadır", şeklinde açıklama getirmektedir (Tilgen: 2014, 133).

Enver Behnan Şapolyo, oyunun tasavvufî boyutuna vurgu yaparak, "beyaz perdenin dört köşesi tasavvuftaki "Dört kapı"dır. Birinci köşe "Marifet kapısı" yani ilim yolu, ikinci kapı "Hakikat kapısı" yani ilmin değişmez gerçekleri, üçüncü köşe "Tarikat kapısı" yani bir mürşide bağlanıp yoluna devam etmek, dördüncü köşe de "Şeriat kapısı" İslam dininin kanunlarıdır. Bu dört kapı Bektaşîlikte ve Ahilikte vardır. Karagöz oyununun halk felsefesi tasavvufa dayanır", ifadelerini kullanır ve oyunun tasavvuf esaslarına dayanarak oluşturulduğunu ileri sürmektedir (Şapolyo: 2014, 196).

Karagöz ve Hacivat'ın gerçek birer kişi olup olmadığı konusu tartışılmaktadır. Elde olan bilgiler ve yapılan çalışmalar birçok rivayeti doğurmuştur. Osmanlı sosyal yaşamı içerisinde nerede ve nasıl bir yaşam sürdükleri belirsizdir. Yaşadıkları iddia edilen yüzyıllar dahi tutarlı değildir. Genel olarak kabul edilen rivayet ise Karagöz ve Hacivat'ın Bursa'da doğduğu şeklindedir. Özellikle halk nezdinde bu görüş ağırlık kazanmış ve kabul görmüştür. Muhittin Sevilen, Sultan Orhan'ın, Bursa'daki cami inşaatında çalışan bu iki kişinin diğer işçileri güldürerek işin aksamasına sebep olduklarını ve Karagöz ile Hacivat'ı idam ettirdiğini daha sonrasında ise yaptığından pişman olduğunu söyler. Devamında ise Şeyh Küşteri isimli bir sanatkarın Karagöz ve Hacivat'ı perdeye yansıtarak padişahın bu üzüntüsünü giderdiğini belirtmektedir (Sevilen: 1969, 2).

Karagöz'deki komik unsurunun ne olduğu konusunda İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "bütün insanlık tarihinin icat edebildiği büyük esprilerin sayısı çok değildir, öyleyse çocukluk zamanımızdaki Karagözcülerde bizi saatlerce güldüren komik nevi neydi? Onlar yalnız espri komiği değil, bol bol ses, hareket komiği yapıyorlardı. Karagöz'deki komik varlık pek az espriden, en çok ses, hareketten doğar", diyerek gülme işinin yapılış şeklini ve kaynağını belirtmektedir (Baltacıoğlu:

2014, 35). Karagöz'ün izleyici kitlesi çoğunlukla çocuklardan oluştuğu için ses ve hareket komiği güldürünün ana unsurunu oluşturmaktadır.

Türk toplumunun Karagöz'e asıl dokunuşunun ne olduğu Metin And tarafından, "Karagöz bugünkü haline gelmeden evvel Türkler, Mısır'dan gölge oyununun perde gerisinden yansıma tekniğini almış, daha sonra buna çok renkli, kendi yaratıcılığını, hareketli, özgün biçimini vermiştir. Bilhassa İstanbul'da gelişerek kesin halini almış ve bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır", şeklinde açıklama getirilmektedir (And: 2013, 31). Karagöz'ün oldukça bilindiği dönemlerde Osmanlı coğrafyası Balkanlardan Kuzey Afrika'ya, Karadeniz'den Orta Doğu'ya kadar uzanırdı. Bu geniş coğrafyada Karagöz birçok yerde oynatılmış, her oynatıldığı bölgede çeşitlenerek bugünlere kadar gelmiştir.

Karagöz'ün oynatıldığı çeşitli yerler vardır. Ekrem Talu, bu yerlerin nereler olduğu hususunda, "Osmanlı saraylarında, vezir konaklarında, zurefa mahfellerinde, ramazanda kahvelerde, sünnet düğünlerinde, sûr-ı hümayunlarda, fetih şenliklerinde hayal perdesi mutlaka kurulur, sevimli Karagöz'le ukalâ Hacivat bol bol nükte savururlardı", şeklinde açıklama yapmaktadır (Talu: 2013, 126). Sadece Ramazan ayında değil, birçok önemli günde Karagöz oynatılırdı. Bunun belirleyicisi halkın arzusudur. Bu arzu yıllarca korunmuş ancak günümüzde azalarak Karagöz, Ramazan'da izlenir olmuştur. Tahir Alangu, Çin gölge oyununun yüksek tabaka özelinde gelişmesine karşın Karagöz'ün, Osmanlı halkı tarafından sevilip, halka yöneldiğini ve halk düşüncesinin bir yansıması olduğunu belirtmektedir (Alangu: 2014, 171).

Karagöz sanatı, günümüzdeki meslek odaları gibi kendine ait bir teşkilatlanmaya sahipti. İsmet Binark, "Osmanlı'da Karagöz oyununa fazla rağbet gösterildiğinden hükümet, Karagözcüleri bir teşkilâta bağlamış ve bunlar kethüdâsı, erkân ustası, kabzımalı, yiğit başısı bulunan bir lonca heyetinin idaresi altına vermişti. Hayâlî, sanatını ve kabiliyetini artırdıkça, Karagöz perdesinin ortasındaki püsküller de artar. Püsküller, bir adetten yedi adede çıktı mı, yedi püsküllü derecesini kazanmış sanatkâr, üstad bir Karagözcü olarak kethüdâlık payesine hak kazanmış olurdu. Birçok sanatkâr grubunun kethüdâlığına Karagözcülerden birini seçmek

loncaların değişmez âdetlerindendi" diyerek Karagöz'ün yapısal bir düzeni olduğunu, gelişgüzel bir şekilde sahnelenmediğini ortaya koymaktadır (Binark: 2014, 21). Günümüzdeki meslek odaları gibi Karagözcülük de kuralları olan bir meslek dalı olarak icra edilirdi. Fazla sayıda Karagözcünün oluşu, bir düzen ve kurallar bütünü çerçevesinde hareket edilmesini gerektirmiştir. Bu durum, Karagöz'ün geçmiş toplumsal hayat düşünüldüğünde oldukça yoğun talep edilen bir sanat kolu olduğunu göstermektedir.

Dünya toplumları tiyatrodan evvel gerek kukla ile gerekse de gölge ile bir şeyleri anlatmak, eğlenmek için oyunlar kurmuştur. Günlük hayatın yansımaları, farklı şekillerde, farklı öğeler aracılığıyla halka gösterilmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya, son halini Karagöz olarak alan Türk gölge oyunu geleneği, Osmanlı'nın dağılması ile beraber günümüzde Yunanistan'dan Mısır'a, Arnavutluk'tan Cezayir'e, İstanbul'a pek çok yerde özgün halleriyle ve farklı isimlerle yaşamaktadır.

Karagöz'ün Oyun Tekniği

Karagöz sahneye konmadan evvel Karagöz ve Hacivat'ın, oyundaki diğer karakterlerin tasvirleri hazırlanır. Tasvirler, oyunun başlangıcını oluşturur. Tasvirlerin hazır edilmesi ile başlayan süreç, oyun sahnelendiğinde sona erer. Metin And, tasvirlerin ne tür malzemelerden üretildiği konusunda, "Karagöz görüntüleri kalın derilerden, özellikle deve derisinden yapılır. Bunun daha önceleri düve derisi olduğu ileri sürülmektedir. Dana, sığır, manda derisinden, bu arada ışık geçiren pürüklü Ali Kurna kağıdından yapıldığı olur. Deride aranan özellikler, saydamlaştırmaya yatkın, bir de sıcağa dayanıklı olması, eğilip bükülmemesidir. Renklendirme için eskiden kök boyalar kullanılırken günümüzde renkli çini mürekkepleri kullanılmaktadır", şeklinde bilgi vermektedir (And: 1985, 328).

Perdenin oyun öncesindeki hazırlanış aşamalarını ve kullanılan araçların neler olduğunu Metin And, "mum ışığından perdeye yansıyan gölgeler, oyunun başlamak üzere olduğuna işarettir. Perdenin arkasında ve tabanında perdenin çerçevesine iplerle tutturulmuş peş tahtası (veya destgâh) denilen bir raf bulunur. Buraya perdeyi ve görüntüleri aydınlatan meşale konulur. Meşale çeşitli biçimlerde hazırlanır. Bir çanak içine pamuk ipliğinden yapılmış dört parmak kalınlığında fitil (ki bu halat da

olabilir) zeytinyağı, susam veya beziryağı ile yakılırdı", diyerek açıklamaktadır (And: 1985, 330).

Hayali Küçük Ali, perdenin fiziksel özelliklerine dair, "Kâr-ı kadim perde iki metre eninde, iki buçuk metre boyunda çiçekli minder örtüsünden yapılmış ve ortasına dikilmiş bir metre eninde, altmış santim boyunda patiskadan yapılıdır. Bu perdenin üst kısmı uçurluk gibi dikilir ve içinden bir salıncak ipi geçirilerek bir köşeye gerilir", bilgisini aktarmaktadır (Küçük Ali: 2013, 101). Pertev Naili Boratav, Karagöz'ün boyutları itibarıyla evlerin sofalarında, sünnet merasimleri sebebiyle bahçelerde veya kahvehanelerde sınırlı sayıda 50-60 kişilik bir seyirci grubuna gösterilmeye uygun olduğunu ifade etmektedir (Boratav: 1969, 211).

Karagöz oyunlarının kaynağı, içinde bulunduğu toplumun gelenek ve göreneklerine dayanmaktadır. Sabri Esat Siyavuşgil, "perdenin an'anesi, esprisi, mevzu ve tipleri tamamen mahallî veya millî bir mahiyettedir. Her oyunda halk ruhunun hâdiseler karşısındaki reaksiyonu ile -şen'i veya yapma- tipler yaratma kabiliyeti, diğer folklor mahsullerinde görüldüğünden daha büyük bir vuzuh ve kat'iyetle belli olur", diyerek Karagöz'ün milli bir nitelik gösterdiğini belirtmektedir (Siyavuşgil: 1941, 72). Boratav, Karagöz oyunlarının, konularını Osmanlı İmparatorluk hayatından aldığı zaman özgün olduğunu aktarmaktadır (Boratav: 2013, 241).

Pertev Naili Boratav, Karagöz'ün sahnenin sağından, diğer karakterlerin ise solundan girmesinin Karagöz'ün oyunun ana kişisi olarak önemini belirten bir olgu olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bütün diğer karakterlerin devamlı olarak Karagöz ile karşı karşıya olduğunu söylemektedir (Boratav: 1969, 224). Karagöz'de oyunu icra eden kişi tek değildir. Oyunun birçok yerinde çeşitli yardımcıları bulunmaktadır. Metin And, perdedeki yardımcıların kimler olduğunu ve görevlerini, "Hayalî veya hayalbaz denilen ustadan başka bir çırak vardır. Perdenin hazırlanmasını, oynanacak fasıl'ın görüntülerini seçip sıraya koymaktan başka, ayrıca ustanın yanında bu sanatın öğrencisidir. Çırağın da yardımcısı sandıkkâr adını alır, o da çırağa yardımcı olur" şeklinde açıklamaktadır (And: 1985, 331). "Oyunlarda şarkıları, türkülerini okuyana

yardak denilir. Tef çalan yardımcıya dayrezen denilir, gerekince velvele yapar" (And: 1985, 332).

Salah Birsell, kahve kahve dolaşarak orta halli halkın düğün veya sünnet gibi toplantılarında ya da zengin tabakanın vezir konaklarında hayal oynatan saray Karagözcüleri olmak üzere hayalîleri ikiye ayırdığını belirtmektedir (Birsell: 2014, 192).

Metin And, Karagöz'ün, mukaddime (giriş), muhavere ve fasıl (oyun) olmak üzere üç bölümden oluştuğunu, Pertev Naili Boratav'ın ise bunlara ek dördüncü bir bölüm olarak bitişi de eklediğini ifade etmektedir (And: 2013, 34).

And, oyun başlamadan evvel sahnede yer alan göstermeliklerin işlevi hakkında, "mukaddime bölümünde ilk önce Karagöz perdesi aydınlanır. Daha sonra sahneye göstermelik adı verilen suret veya suretler konarak seyircinin ilgisi perdeye çekilir. Bu göstermelikler çoğunlukla oyunun içeriğine uygun olarak sahnede yer bulur. Göstermeliklerin görevi, henüz oyunu seyretmeye hazırlanmamış seyirciyi, oyunun yapıntı gerçeğine hazırlamak, yanılsama havasına sokmak, onda geciktirim ve ilgi uyandırmaktır", şeklinde açıklama getirmektedir (And: 2013, 35).

Saim Sakaoğlu, oyunun başlangıcına dair, "oyunun başlamasına geçileceği sırada ise nareke adı verilen kamıştan imal bir düdük çalınarak göstermelikler sahneden kaldırılır. Bu sırada da yardak, oyuna has bir üslupla elindeki tefi çalarken bir yandan da Hacivat tarafından semai okunur", şeklinde bilgi vermektedir (Sakaoğlu: 2011, 112).

Mevlüt Özhan, giriş bölümünü, Hacivat'ın semâî ve gazel okuyarak gelip Karagöz'ü perdeye çağırdığını, Karagöz'ün çeşitli sebepler ileri sürerek gelmek istemediğini, ardından da geldiğini ve Hacivat ile kavga ettiklerini, bölümün bu şekilde işlendiğini aktarmaktadır (Özhan: 2014, 81).

Muhaverelerde, Karagöz ile Hacivat birbiriyle diyalog halindedir. Metin And, ikili arasındaki atışmadan kaynaklı komik anların, bu bölümde sahnelendiğini söylemektedir. Ayrıca, Karagöz ve Hacivat gibi iki ana karakterin kişiliklerinin,

gerek ses, gerek yaradılış, gerekse yetiştirme bakımından birbirine zıt olan hallerinin tanıtımının bu bölümde yapıldığını ifade etmektedir (And: 1985, 319).

Metin And, muhaverelerin birçok farklı adla anılabildiğini, hemen hemen her muhaverenin kendine ait bir ismi bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca bir ara muhaveresi olduğunu, konu bakımından fasıldan bağımsız olduğunu, fasıla başlamadan önce muhavereyi uzatmak amacıyla söylendiğini belirtmektedir (And: 2013, 51).

Sakaoğlu, fasıl bölümünün, oyunun asıl işlendiği yer olduğunu belirtmektedir. "Karagöz perdesindeki karakterler bu bölümde sahneye çıkar. Asıl Oyun'da belli bir olay gösterilir, bir konu ele alınır. Burada olaylar bir zincirin halkaları gibi birbirlerine eklenerek oyunu oluştururlar. Oyunlar, bu bölümdeki olaylara göre ad alırlar" (Sakaoğlu: 2011, 161).

Bitiş bölümünde ise Boratav, sahnedeki kişilerin bir vesile ile dağıldığını, Karagöz'ün Hacivat'a son kez dayak attıktan sonra karşılıklı tekerlemeyi andıran sözler söylediklerini, devamında Karagöz'ün oyun içinde yaşanan hatalardan ötürü seyircilerden özür dilediğini ve gelecek oyunu bildirdiğini belirtmektedir (Boratav: 1969, 223).

Uğur Göktaş, oyunlardaki karakterlerin dil ve üslubu konusunda, "oyunda yer alan karakterlerin çeşitli özellikleri tanıtılır, karakterler kendi kültürel özellikleri ile sahnede gösterilir. İstanbul ve çevresinde oynatılan Karagöz oyunlarında 'taklit' Türkçe'nin değişik şive ve ağızlarla konuşulmasıysa, Anadolu'da oynatılan Karagöz oyunlarında da, İstanbul Türkçesiyle konuşarak perdeye gelen kişiler 'taklit' kabul edilir", şeklinde bilgi vermektedir (Göktaş: 2013, 68).

Siyavuşgil, oyunların, içerik açısından Osmanlı yaşantısının bir yansıması olduğunu belirtmektedir. Oyunların içeriğine dair, "ele alınan konular detaylıca incelendiğinde yine Osmanlı'nın içinde bulunduğu dönemde ortaya çıkan durumlarla birebir ilgili olduğu görülmektedir. Esir pazarlarında, köle ve cariye alım satımı Ağalık'ta, İstanbul'un muhteşem düğünleri Büyük Evlenme'de görülmektedir. Cazular büyüye olan halk itikatlarını, Hamam, muayyen bir devrin karışık ahlakını,

Orman, suru aşınca insanları bekleyen tehlikeleri, Şairler, son zamana kadar Tavukpazarı'ndaki kahvelerde sürüp giden halk şairlerini ve bunların karşılıklı söyleşmelerini canlandırmaktadır", diyerek Osmanlı'nın sosyo-kültürel yaşamındaki olayların veya durumların perdede yer bulduğunu aktarmaktadır (Siyavuşgil: 2013, 117).

Yılmaz Onay, Karagöz perdesinde, "ne Osmanlı sultanlarının, ne prenslerin, ne prenseslerin, ne fetih savaşlarının, ne şövalyece, yeniçerice kahramanlıkların, yeri yok. Bunlar perde dışı. Kahramanlık varsa bu, "Karagöz"ce, mizahla, taşlamayla, halk zekâsıyla, bir mahalle yaşamı içinde, barışçıl, gerçekçi, somut bir "ayakta durma" kahramanlığıdır", şeklindeki ifadeleriyle Karagöz'ün yetkin bir şekilde sahnede gösterildiğini açıklamaktadır (Onay: 2013, 266).

Karagöz Perdesinde Yer Alan Tipler

Hacivat ve Karagöz oyunların ana kişileridir. Karagöz ve Hacivat çevresinde gelişen olaylar, birçok karakterin de oyuna dahil olmasını sağlamaktadır. And, kukla, Karagöz ve ortaoyunu kişilerinin silik birer tip olduğunu, belirli bir geçmişleri olmadığını, büyüme ve yaşlanma gibi özelliklerinin bulunmadığını, yaşanan olayların onlara bir şey katmadığını, davranışlarını değiştirmediğini aktarmaktadır (And: 2014, 62). Oyunların geçtiği yere göre farklı karakterde ve farklı kültürde çeşitli tipler görülmektedir. Anadolu coğrafyasından gelen tiplerin yanı sıra, İstanbul içindeki azınlıklardan perdeye yansıyan karakterler de vardır. Metin And, oyunlardaki kişilerin varlığını belirli bir tasnif içinde vermektedir. Kişileri, çeşitli özelliklerine göre kategorilere ayırır. And, kişileri şu şekilde tasnif etmektedir (And: 1977, 296):

- 1) Eksen kişiler: Karagöz, Hacivat.
- 2) Kadınlar: Bütün zenneler.
- 3) İstanbul ağzı: Çelebi, Tiryaki, Beberuhi
- 4) Anadolu kişileri: Lâz, Kastamonulu, Kayserili, Eğimli, Harputlu, Kürt.
- 5) Anadolu dışından gelenler: Muhacir (Rumelili), Arnavut, Arap, Acem.

6) Zimmî (Müslüman olmayan) kişiler: Rum, Frenk, Ermeni, Yahudi.

7) Kusurlu ve ruhsal hastalar: Kekeme, Kambur, Hımhım, Kötürüm, Deli, Esrarkeş, Sağır, Aptal ya da Denyo.

8) Kabadayılar ve sarhoşlar: Efe, Zeybek, Matiz, Tuzsuz, Sarhoş, Külhanbeyi.

9) Eğlendirici kişiler: Köçek, Çengi, Kantocu, Hokkabaz, Cambaz, Curcunabaz, Hayalci, Çalgıcı.

10) Olağanüstü kişiler, yaratıklar: Cazular, Cinler.

11) Geçici, ikincil kişiler ve çocuklar.

Sahneye konan tiplerin belirleyicisi hayalîdir. Hayalî, izleyici kitlenin beğenisi ve isteğine göre oyuna yerleştirdiği kişileri belirler. Sahneye, Osmanlı coğrafyasındaki genel tipler çıkabileceği gibi oyunun oynandığı bölgedeki yerel tipler de hayalînin isteğiyle, izleyicilerin beğenisini arttırmak için gösterilebilir. Kişilerin sahnelenmesinde sınırlılık yoktur.

Sabri Esat Siyavuşgil, oyunlarda sahnelenen tiplerin bazılarının daimi olduğunu bazılarının ise belirli oyunlarda bir veya iki defa yer aldıklarını belirtir. Siyavuşgil'e göre Beberuhi, Çelebi, Arnavut ve Tuzsuz gibi bazı tipler, oyunun daimi elemanlarındandır. Ancak Âşık Hasan, Hımhım, Kekeme, Muslu ve Cambaz gibi tiplere ise bir iki oyunda rastgelmektedir (Siyavuşgil: 1941, 142).

Karagöz, kırmızı renk elbisesi ve başındaki aynı renkte ışıkrılağı ile sahnede boy gösterir. Metin And, Karagöz'ün giyimine ilişkin, dizlik ve saltasını giydiğini, beline kuşağını bağladığını, kuşağından aşağı tütün kesesi sarktığını ve sahnede bu şekilde görüldüğünü belirtmektedir (And: 1977, 299). Oyunlar içerisinde, oyunun konusuna göre Karagöz'ün değişik kıyafetler giydiği hatta kıyafetsiz kaldığı anlar da vardır. Siyavuşgil, Karagöz'ün vücut özelliklerinin başarılı bir Türk halk tipi olduğunu belirtmektedir (Siyavuşgil: 1941, 150). Karagöz, halkı temsil eder ve halkın bakış açısını yansıtır. Karşısındaki tiplere karşı alaycı bir tavır içerisinde. Kimi zaman korkak, kimi zaman cesur, kimi zaman cahil, kimi zaman düzenbâz bir halde sahnede görülür. Karagöz'ün ağzından, kaba saba, küfürlü ve hakaret dolu

ifadeler eksik olmaz. Sürekli Hacivat ile uğraşır. Beraber bir iş tutmaya çalışırlarken başlarına gelen komik olaylar izleyiciyi güldürmektedir.

Hacivat ise bilgili, akıl sahibi, işi bilen ama çalışmayı sevmeyen, kendi çıkarı doğrultusunda hareket eden, insanları dinleyen, fikirlere önem veren sağduyu sahibi bir karaktere sahiptir. Hangi işin para getireceğini belirtir ancak çalışmaz. Karagöz'ü çalıştırmak daha çok işine gelir. İşine nasıl geliyorsa o şekilde tavır takınır. Bulunduğu muhite öncelik ederek insanları organize etmeyi sever. Metin And, Hacivat'ın başındaki külâhı, Nakşibendi tarikatı külâhına benzetirken elbisesi ve külâhının yeşil renkte olduğunu aktarmaktadır. Hacivat'ın tıpkı Karagöz gibi salta, yemeni ve dizlik giydiğini, kuşağını bağladığını ifade etmektedir (And: 1977, 302). Hacivat, kullandığı Arapça ve Farsça terkipli cümlelerle Karagöz'ün aksine bilgisini ve aydın kimliğini ortaya koyar. Karagöz ise ağdalı ve terkipli cümleler karşısında Hacivat ile alay eder. Söylediklerini komik çarpıtmalarla geri iletir ve seyirciyi güldürür.

Nureddin Sevin, gölge oyunundaki tiplerin, Karagöz ve Hacivat ile diyalog halinde olduğunu, kendi aralarındaki diyalogların birkaç kelime ile sınırlı olduğunu söylemektedir (Sevin: 1968, 52). Oyundaki tipler, kendi kültür dünyalarının yansımalarını metinlerde göstermektedir. Hayâli tarafından konuşturulan tipler, ağız ve şive taklitleri ile seyirciye gösterilir. Anadolu tipler gerek göstermeliklerdeki kıyafetleri gerekse de şiveleri ile oldukça gerçekçi tasvir edilmektedir.

Anadolulu, Türk tipinin temsilidir ve metinlerde çeşitli özellikleri ile yer alır. Bazen Laz, bazen Bolulu, bazen Kastamonulu, bazen de Kayserili olarak görülmektedir. And, Laz tipinde Karadeniz insanına özgü tezcanlılık, anlık öfkelenme ve sakinleşme gibi özelliklerin olduğunu, sahnede elinde kemeçe ile görüldüğünü, horonun başlıca dans figürü olduğunu açıklamaktadır (And: 1977, 307). Kayserili tipi tüccarlığıyla bilinirken Kastamonulu tipi ise kaba-saba üslubu ile metinlerde görülmektedir.

Kadın tiplerin en bilineni Kanlı Nigâr'dır. Erkek tiplerinin kadınlara olan düşkünlüğünden faydalanır. Erkekleri oyuna getirerek paralarını alır ve kapı dışarı atar. Oyunlarda yer alan kadın tiplerinin büyük çoğunluğu hafıfmeşrep kadınlardır.

Gayri ahlaki tutumda olan bu kadınların, erkekleri çoğunlukla oyuna getirdikleri görülür. Karagöz ve Hacivat'ın eşleri de diğer kadın tipleridir. Huysuz ve aksi kadınlardır. Özellikle Karagöz'ün eşi, daima Karagöz'e söylenerek onu bunaltır.

Metin And, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan müslüman olmayan topluluklardan Frenk, Rum, Yahudi ve Ermeni gibi tiplerin metinlerde yer aldığını ifade etmektedir (And: 1977, 310). Bu çeşitlilik hem müslümanlarca hem de azınlık topluluklarınca Karagöz oyununun sevilmesini sağlamıştır. Herkes, kendinden bir parçayı Karagöz perdesinde görme imkanı bulmuştur. Yahudi tipi sıkı bir tüccardır. Daima az parayla çok iş yaptıрма peşindedir. Parasını olabildiğince az harcamaya özen gösterir. And, Ermeni tipinin müzik ve şiir gibi güzel sanatlardan hoşlandığını, elinde sapı kırık şemsiyesi ve udu ile sahnede boy gösterdiğini belirtmektedir. Frenk tipi İngiliz veya Fransız olarak metinlerde yer bulur. Rum tipi ise kırık bir Türkçe ile sözlerinin arasına sıklıkla kendi dilinden sözcükler karıştırarak konuşur. Çoğunlukla doktor, meyhaneci, terzi, tüccar veya eczacı olarak metinlerde yer almaktadır (And: 1977, 311). Türk tipinin Osmanlı coğrafyasında yüzyıllardır beraber yaşadığı Rum tipi ile olan çekişmesi ve diyaloglardaki ses değişimlerinin yarattığı yanlış anlaşılmalara komik unsuru oluşturur.

Fiziki ya da ruhsal manada kusurları olan tipler sahnede yer almaktadır. Metin And, bu tiplerin kimler olduğunu, "fizik sakatlar arasında kekeme, kanbur, burnundan konuşan hımhım, kötürüm sayıkabilir. Sağır da vardır. Ruhsal sakatlara gelince, bunlar arasında deli, esrarkeş, aptal bulunur", şeklinde aktarmaktadır (And: 1977, 312). Kendine özgü kısıtlarıyla perdede gösterilen bu tipler, kendi halleriyle yansıtılarak seyirciyi gülümsetir. Kekeme ve Hımhım konuşma üsluplarıyla seyirciyi güldürürken, Deli, Denyo ve Esrarkeş gibi tipler de içinde bulundukları ruhsal ve aklı noksanlıklardan ötürü komik ve eğlenceli hareketler sergiler.

Tiryaki, tütün, nargile, esrar ve afyon gibi keyif verici maddelerin bağımlısıdır. Elinden çubuğunu düşürmez ve içtiği maddenin etkisiyle zaman zaman uyuklamaktadır. Tembel ve boş gezen bir tip olarak görülmektedir. Herhangi bir iş tutmaz, aylaklık ederek günlerini tüketir. Sevgisiz, insanı tersleyen, uyumsuz bir ihtiyar olarak metinlerde yer almaktadır. Nureddin Sevin, Tiryaki tipinin IV. Murad

zamanında getirilen içki ve tütün yasağına uymayan kimselerin temsili olarak o devirden kalma bir tip olduğunu belirtmektedir (Sevin: 1968, 61).

Beberuhi, saraylarda padişahların yanında yer alan cüceleri andırır. Cücedir ve boyu kadar külahını başından eksik etmez. And, Beberuhi tipinin Altıkulaç ya da Pişbop adlarıyla da anıldığını bildirmektedir (And: 1977, 306). Beberuhi, Karagöz'e sataşarak onunla alay eder. Küstahtır, kimseyi dinlemeden sürekli konuşur, insanlara fırsat vermez, yalıktır ve kişiler arasında laf taşıyarak anlaşmazlığa sebep olur. Bu durumdan da haz duyar. Duracağı yeri ve sınırını bilmeden konuşarak insanları rahatsız eder, gereksiz sözlerle komiklik yapmaya çalışır ama başaramaz. Toplumsal hayat içerisinde rastlanan bu gibi insanlar, Beberuhi tipiyle perdede temsil edilmektedir.

Çelebi ise İstanbul beyefendisi, genç ve nazik bir kişidir. Temiz İstanbul ağzıyla konuşur. Bazen aileden kalan mirası yiyerek kadınları etkilemeye çalışan bir mirasyedi olarak görülürken bazen de zengin kadınları ayartmaya çalışan parasız bir züppe olarak görülmektedir. Metin And, Çelebi tipinin Avrupai tarzda giyindiğini, elinde şemsiye, baston veya çiçek demeti taşıdığını, kadınların ilgisine mazhar bir genç olarak gönüllerine girmeye büyük çaba sarfettiğini ifade etmektedir (And: 1977, 305). Çelebi, sadakatsiz bir âşıktır. Kadınların ilgisini kazandıktan sonra yüzlerine bakmaz. Daima yeni heyecanlar peşindedir. Gönül işlerinde başarılı bir âşıktır.

Anadolu dışından gelen tiplerden olan Arnavut, konuşurken kendi ağız özelliklerine ait kelimeleri cümlelerin içine serpiştirir. Balkan şivesinin hakim olduğu Arnavut tipi, elinde tabancası ile daima ortalığı birbirine katmaya hazırdır. Lafları ters anlayarak çabucak öfkelenir, dürüst ve merttir. Kabadayı bir havası vardır ancak zorluk gördüğünde sıvışır. Rumelili tipi ise, çoğunlukla pehlivanlıkla uğraşır. Güreşe dair konularda oldukça bilgi sahibidir. Rumeli ağzıyla konuşur.

Metin And, Acem tipinin, İran ya da Azerbaycan'dan geldiğini, genellikle zengin bir halı tüccarı, tömbekici, antikacı ya da tefeci olarak iş tuttuğunu, sahneye genellikle at üstünde geldiğini aktarmaktadır (And: 1977, 308). Acem tipi, abartılı bir üslupla konuşur. Alaya alındığında saldırganlaşır, Karagöz'ü tehdit etmeye başlar. And'a göre Arap tipi, Ak Arap ve Kara Arap, Zenci olarak iki şekilde metinlerde yer

almaktadır. Ak Arap, İran, Irak, Suriye gibi ülkelerden gelen tüccar, kahve dövücü veya şekerçi olarak görülürken Kara Arap tipi, konaklarda uşak, halayık ya da lala olarak görülmektedir (And: 1977, 308). Arap tipinin oldukça bozuk Türkçesi ve kelimeleri telaffuzdaki başarısızlığı Karagöz ile olan diyaloglarda anlaşamamalarına neden olur. Bu anlaşmazlık seyirciyi güldürürken Karagöz'ü çileden çıkartır.

Külhanbeyi, Matiz, Efe, Zeybek, Tuzsuz gibi tipler, And'a göre, toplum içerisinde korkulan tiplerken Karagöz perdesinde, son noktada adaletin sağlanması, düzenin oluşması için sahneye gelmektedirler (And: 1977, 312). Sahnede yaşananlara karşın kendi üsluplarıyla bir düzen oluştururlar. Bu tipler, temelde tek bir Tuzsuz tipinin çok ufak farklarla perdeye yansımalarıdır. Tuzsuz, kesici ve ateşli silahları elinden düşürmez. Daima dövüşmeye hazırdır.

Tuzsuz narayla, tehditlerle korku salarken Zeybek, devasa boyuyla, yarı haydut, yarı zorba keskin tavrıyla korku salmaktadır. Efe ve Zeybek tipi, Ege yöresi eşkıyalarının sahneye taşınmış halidir. Bekri Mustafa gibi sarhoşluğu ile nam salmış, tarihte yer alan gerçek şahsiyetler de metinlerde yer almaktadır. Matiz, bütün kabadayılığına rağmen sarhoşluğunun fazlalığı sebebiyle her an sızacakmış gibi zararsız bir görünüm sergilemektedir. Külhanbeyi tipi ise ağzından argo tabirleri eksik etmez. Heceleri uzatarak konuşur. Kullandığı argo tabirlerin garipliği sebebiyle Karagöz ile anlaşmakta zorlanır. Genellikle tulumbacılık işini yürütür.

Metin And, perdedeki eğlence unsurunu, Köçek, Kantocu, Çalgıcı, Cambaz, Çengi, Curcunabaz, Hayalci, Hokkabaz gibi tiplerin yerine getirdiğini belirtmektedir (And: 1977, 314). Bu eğlenceli tipler, sahnede kendilerine has üslupla dans eder, çeşitli figürler gösterirler. Müzik aletleri çalar, müzikle beraber seyircinin oyuna olan ilgisini artırır. Cazular ve Cinler ise metinlerdeki olağanüstülük görevini yerine getirirler. Büyüyle olağanüstü durumlar sergilenir. Yılan, canavar, ejderha gibi korkutucu öğeler sıklıkla kullanılmaktadır. Oyunlara, çeşitli kişiler ve tipler, hayâlcinin insiyatifiyle eklenebilir. Geçici ve önemi sınırlı olan birçok tip, metinlerde yer almaktadır.

Karagöz Oyunlarının İçeriği

Oyunların ana kişileri olan Karagöz ve Hacivat, oynatıcı eliyle, bir konu etrafında, çeşitli tiplerle desteklenerek perdede oynatılır. Konunun ve tiplerin belirleyicisi oynatıcıdır. Karagöz oyununun verdiği bu özgürlük sayesinde oynatıcı, seyircinin tepkisine göre içeriği değiştirebilir, oyunu uzatıp kısaltabilir, farklı tipleri perdeye koyar ve çıkarmalar yapabilir. Çalışılan metinlerden başka pek çok metin, günümüze ulaşamadığı için detaylı bir kıyaslama yapılamamaktadır. Ancak Karagöz, zamanına göre kendini güncellemeyi başarabilmiştir.

Cevdet Kudret, çeşitli oyunların zaman içerisinde Karagöz oyun dağarcığına eklendiğini belirtir. Kudret'e göre Hançerli Hanım ve Tayyarzade gibi halk hikayelerinin yanı sıra, Tanzimat ile beraber başlayan Batı'ya yöneliş sonucunda yazılan Hüseyin Fellah romanından, Moliere'in Zoraki Hekim komedyasından yararlanılarak yeni oyunlar yazılmıştır (K, c. I: 19). Günümüze ulaşan Karagöz metinlerinin konuları belirlidir. Jacob, Karagöz ile Hacivat'ın karşılaşarak beraber bir iş tutma çabalarının sonucunda, Karagöz'ün sersemlikleri ve müşterisi olan İstanbul'un çeşitli tipleri ile yaşadığı komik diyalogların, metinlerin başlangıcını oluşturduğunu belirtir (Jacob: 1938, 22).

Sabri Esat Siyavuşgil oyunların içeriği hakkında bir sınıflandırma yapmıştır. Siyavuşgil'in yaptığı sınıflandırma şu şekildedir:

Birçok oyunda Hacivat, Karagöz'e bir meslek önerir ve Karagöz, o işi yapmaya çabalarken ortaya çıkan yanlış anlaşılmalara ve komik durumlar güldürü unsurunu yerine getirir. İş tutma çabasında, Osmanlı coğrafyasından birçok tiplerle karşılaşılması ile taklitlere sıklıkla yer verilmektedir. Eczahane, Aşçılık, Salıncak, Yazıcı, Kayık, Orman, Ağalık gibi oyunlar bu minvalde işlenen oyunlardandır.

Balık, Canbazlar, Büyük Evlenme, Tahmis gibi oyunlarda gelenekten gelen mesleklerin ilgi çekici ve hoş yanları, mizah unsuruyla gösterilmektedir. Bu oyunlarda taklitlere az yer verilmektedir.

Şairlik, Sünnet, Ödüllü, Tımarhane gibi oyunlarda ise dini nitelikli ulusal gelenek ve görenekler gerçekçi bir halde seyirciye gösterilmektedir. Taklitlere sıklıkla başvurulur.

Kanlı Nigar, Çeşme, Mandıra, Meyhane gibi oyunlar konusunu, toplumsal yaşamda rastlanılan durumlardan alır. Toplumsal bir eleştiri niteliği taşıyan bu oyunlarda konu önem kazanmıştır.

Hamam, Abdal Bekçi, Yalova Safası, Bahçe gibi oyunlarda Karagöz'ün, girmesinin yasak olduğu yerlere girmeye çabalarken başına gelenler anlatılır. Bu oyunlarda toplumsal eleştiri daha keskindir.

Kanlı Kavak, Cazular, Ters Evlenme gibi oyunlar, belirli bir olay örgüsü üzerinde toplanır. Seyircinin bütün ilgisi, düğümün nasıl çözüleceği ve oyun kişilerinin bulundukları güç durumdan nasıl kurtulacaklarına yoğunlaşmıştır. Merak duygusunun epey yüksek olması sebebiyle bu oyunlarda taklitlere yer verilmemiştir.

Kendi içinde bir entrika içeren ve çeşitli halk hikayelerinin adapte edilmesiyle meydana getirilen oyunlar son bölümde yer almaktadır. Ferhad ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Arzu ile Kamber, Tahir ile Zühre, Hain Kahya, Hançerli Hanım gibi oyunlar, halkın belleğinde olan hikayelerin, anlatıların Karagöz perdesine birer yansımasıdır (Siyavuşgil: 1941, 101-118).

Karagöz oyunları, yüzyıllardır oynanan ve günümüze kadar gelen oyunların yanında yeni yaratılacak oyunlarla izleyici kitlesinin ilgisi çekebilir. Burada belirleyici olan izleyici kitlesidir. Çocuklardan oluşan bir kitleye seslenilecekse o yaş grubunun ilgisi dahilinde bir oyun vücuda getirilmelidir. Kitle eğer yetişkinlerden ibaret ise, daha nükteli ve eleştirel, daha geniş sınırlılığa sahip oyun metinleri oluşturulabilir. Böylelikle Karagöz, geçmişten gelen bir değer olmaktan çıkıp günümüzde de yaşayan, daha çok ilgi duyulan, sadece Ramazan ayında değil, yılın birçok zamanında takip edilen bir sanat haline gelebilir.

I. BÖLÜM: GEÇİŞ DÖNEMLERİ

1.1. Doğum

İnsan hayatının başlangıcı olan doğum, kültürel unsurların etkisiyle pek çok uygulamayı içermektedir. Metinlerde, doğum öncesinden doğum sonrasına yaşanan süreçte, tecrübe edilen birçok uygulama örneklerle gösterilmektedir. Tespit edilen örneklerden bazıları aşağıda belirtilmektedir.

Çocuk dünyaya geldikten sonra çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Öncelikle çocuğun veya annenin sağlığını korumak amaçlanmaktadır. Yenidoğan çocuğun kokmaması amacıyla ebe kadın tarafından kısık yerleri¹ tuzlanırdı. Çocuk, böylelikle temiz kokar ve etrafa kötü bir koku yayılmamış olurdu (K, c. III: 955). Tuzlanan çocuk ebe tarafından sarıp sarmalanarak kundağa konur ve babasının kucağına verilirdi. Kundak, bebeklik döneminde halk nezdinde yaygın kullanılan bir çeşit beşiktir. Hem çocuğu uyutmak hem de ağladığında sakinleşmesini sağlamak amacıyla kullanılmaktadır (K, c. III: 955).

Doğumdan sonra çocuğa, babası veya saygı duyulan bir kişi tarafından ad verilmektedir. Çocuğun kulağına ezan ile beraber adı okunur ve üç defa tekrar edilirdi (K, c. III: 955). (K, MS: 351). Çocuğun dünyaya gelmesinden sonra fakire fukaraya sadaka dağıtılır, kurbanlar kesilir, günlerce ziyafetler verilirdi. Böylelikle hem Allah'a şükredilir hem de bu mutluluk eş, dostla paylaşıldı (K, MS: 351).

Hamilelik süreci anne açısından önemlidir. Annenin hamilelikteki durumu, olur olmadık isteklerde bulunmasına sebep olmaktadır. Hacivat, evde hamile bulunduğunu söyleyerek Karagöz'den bir kase turşu ister (K, c. I: 347). Hamile olan kadın, gördüğü ve canı çektiği yiyecekten bir lokma dahi olsa tatmak ister. Bu durumu yansıtan örnek şu şekilde belirtilmektedir: "Gebe hatunun canı turşu çekmiş: Gebeyim, imrendim bir lokma verir misiniz?" (K, MS: 97). Metindeki diyaloglarda hamile yerine gebe ifadesi kullanılmaktadır. Açıklama yaptığımız yerlerde ise hamile ifadesi tercih edilmiştir.

¹ **Kısık yeri:** 1. Apışarısı, kasık. 2. Kol ve bacadaki oynak yerler.

1.2. Çocuk-Çocukluk

1.2.1. Çocuğun Yetiştirilmesi ve Aile Terbiyesi

Çocuk, aile olmanın temel yapı taşlarındandır. Eşler, bir çocuğun varlığı ile anne ve baba olur. Teknolojinin daha kısıtlı olduğu Osmanlı hayatında çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi önemsenen bir durumdur. Doğduğu andan bebeklik, çocukluk, ergenlik ve gençlik dönemlerine dek çocuklara gösterilen ilgi eksilmez. Toplumun ilk ögesi olan ailenin çocuk üzerindeki etkisi, tarihi imkanların ve sosyal yapının durumu ile beraber metinlerde gözler önüne serilmektedir.

Diyaloglarda geçen kısa ifadelerden veya terimlerden, aile hayatı, çocukluk çağı, ev düzeni gibi yaşamsal faaliyetler hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Karagöz'ün yanlış anlamasına bağlı olarak Hacivat'a verdiği cevapta kullandığı dadı, daya/taya kavramları çocuğun büyütülmesi amacıyla evlerde veya konaklarda özel dadıların çalıştırıldığını göstermektedir (K, c. III: 245). Çocuk, doğduğu andan gençliğe kadar lala adı verilen bu bakıcılar, adeta bir baba gibi her anında çocuğun yanında bulunurdu. Zengin bir genç olarak metinlerde yer alan Çelebi tipi, lalası tarafından yetiştirilmiştir. Çelebi tipinin, babasının ona göz kulak olması için gönderdiği lalasına duyduğu saygı, metinde karşımıza çıkmaktadır (K, c. I: 80, III: 1070, MS: 322).

Beslenme, çocuk için önemli hususlardandır. Çocukların doğduktan sonra en çok ihtiyaç duyduğu besin ise anne sütüdür. Anneler, çocuklarına süt veremediğinde bu eksiği yeni doğum yapmış başka bir anne karşılardı. Bu kişilere sütanne/sütnine adı verilirdi (K, c. III: 670).

Çocuklar için doğumdan itibaren en önemli hususlardan biri uykusudur. Çocuğun sağlıklı gelişmesi için zamanında uyuması ve uykusunu alması gereklidir. Çocuklar bebeklik çağında çeşitli yollarla uyutulmaktadır. Eskiden kalma bir uygulama, Karagöz metinlerinde görülmektedir. Karagöz'ün eşi, çocuğunu uyutmak için uyku ilacı kullandığını belirtir. Uyku ilacı, haşhaş yağından imal edilen, çocuğun ağzına uyuması için sürülen bir araçtır (K, c. I: 75). (KO, c. I: 155). Diğer bir uyutma şekli çocuğu kucakta sallamaktır. Karagöz de buna atıfta bulunur ve metin içinde

söylemektedir (K, c. III: 900). Çocuğu uyutmak için dandini diye tabir edilen ninniler veya tekerlemeler çocuğa söylenmektedir. Çocuk uykuya dalmadan önce özellikle anneler veya dadılar tarafından sıklıkla kullanılmaktadır (K, c. III: 1006).

Bebeklik çağındaki çocuğun tuvalet ihtiyacını karşılamak için bez kullanılmaktadır (K, c. III: 598). Kullanılan bezlerin yıkanarak tekrar tekrar çocuğun altına bağlandığı görülmektedir (K, c. III: 1234, MS: 75). Çocuğun tuvalet alışkanlığını kazanacağı vakit, sıklıkla kullandığı araç lazımlıktır (K, c. II: 602). Başka araç-gereçler de çocukların tuvalet ihtiyacını gidermesinde kullanılmıştır. Beşikte olan çocuğun çişini yapması için bacaklarının arasına sübek adı verilen bir boru yerleştirilmektedir (K, c. II: 751). Öz bakım becerilerini gerçekleştiremeyen çocuk, sübek sayesinde tuvalet ihtiyacını temiz bir şekilde gidermektedir.

Sağlık açısından çocuklarda belli hastalıklar görülmektedir. Bilhassa yaş almamış çocuklarda görülen hastalıklardan bazıları metinlerde şu şekilde yer almaktadır: Kırba, bebeklerdeki karın şişkinliği hastalığıdır. Boğaz olmak, çocuklardaki boğaz ağrısını ifade etmektedir. Arka olmak, çocuklarda görülen bir hastalıktır (K, c. I: 291)

Çocuğun terbiye edilmesi güç bir iştir. Ailede, anne ve baba çocuğun gelişimi için üzerine düşeni yapmakla mükelleftir. Bu gelişim sürecinde belirleyici olan anne ve babanın tutumudur. Bu tutumlardan bir örnek, Karagöz tarafından gözler önüne serilmektedir. Çocukların durumu ile ilgili söz söylendiğinde Karagöz, süpürge sapı ile çocukların terbiye edilmesini salık vermektedir (K, c. II: 512). Eski toplum yapısında çocuklara, fiziki müdahalede bulunulduğu herkesçe bilinen bir gerçektir.

1.2.2. Çocuğun Eğitim ve Öğretimi

Eğitim öğretim faaliyetleri, çocuğun anne karnından doğmasıyla başlar, çocuk yetişkin bir birey olana dek devam etmektedir. Başlangıçta çocuk, ilk öğrenmelerini ailede, anne ve babasının yanında yapmaktadır. Okul hayatının başlaması ile beraber bu öğrenme süreci sosyal bir hüviyet kazanır. Öğrenci olan çocuk, okul hayatı boyunca öğretmenine daima saygılı olur. Eski toplum anlayışında aileler öğretmene büyük saygı duyarlar, onların çocuğunun gelişiminde büyük katkısı

olduğunu düşünürlerdi. Bu anlayışı yansıtan ve toplumun öğrenci-öğretmen ilişkisini ortaya koyan ifadelerden bazıları metinde şu şekilde belirtilmektedir:

"Hocanın yanında terbiyeli durmalı. Göğsünü kavuştur! Hoca hakkı ana-baba hakkından büyüktür, onun için bana itaate daima mecbursun. Öp elimi!" (K, c. II: 560).

Eski dönemlerdeki eğitim ve öğretime dair unsurlar, metinlerde gösterilmektedir. Gerek okul yapıları gerekse verilen dersler ve isimleri, geçmiş dönem eğitim hafızasının görülmesine olanak vermektedir. Okullarda öğretilen derslerin neler olduğu hususunda da bilgiler görülmektedir. Osmanlı dönemi eğitim sisteminin nasıl şekillendiği ve uygulandığı, ders adlarından, eğitim kademelerine kadar metinlerde belirtilmektedir. Eğitim ve öğretime dair terimlerden bazı örnekler aşağıda yer almaktadır:

Hüsn-ü hatt: Güzel yazı yazma sanatı, kitâbet: yazı yazma, şiir tanzim etmek: şiir yazmak (K, c. I: 266). **Kerrat:** Çarpım tablosu, kara cümle: dört işlem, cem: toplama, ilm-i riyâzî: matematik, darb: çarpma (K, c. I: 219). **Taksim:** Bölme, kesr-i âdî: bayağı kesir, kesr-i âşâri: ondalık kesir, a'dâd-ı mürekkebe: bileşik sayılar, cebir: matematiğin bir kolu, müsellesat: trigonometri (K, c. I: 220). **Ulûm ü fûnûn:** Kuramsal ve deneysel bilimler, tahsil-i ulûm: ilim öğrenme (K, c. I: 221). **Sunuf-i saire:** Başka sanat ve bilim dalları (K, c. I: 360). **İlm-i tıbb:** Fransızca. **Enjeksiyon dersi.** **Fenn-i tıbb** (K, c. I: 362). **Ebyat:** Beyitler. **Arabiyyât:** Arap dili ve edebiyatı, **İlm-i hendese:** Geometri. **İlm-i Fârisi:** Farsça (K, c. II: 504). (K, c. III: 937) **Darabe babı:** Arapçada dilbilgisi terimi (K, c. II: 531). **Fenn-i şiir ü musik:** Şiir ve musiki (K, c. II: 505). **Ufak dersler:** Alfabeyi söken öğrencilerin ilk bilgi dersleri. **Risâle-i Ahlak, Medhâl-i Kavâid, Hikâye-i Müntehâbe, Sarf:** Dilbilgisi (K, c. II: 534). **İ'râb, İ'lâl** (K, c. II: 536). **Eş'âr:** Şiirler. **Müfredat:** Herhangi bir şiire bağlı olmayan beyitler. **Fârisiyyât:** Fars edebiyatı. **İlm-i usturlâb:** Güneşin yüksekliğini ölçme aleti (K, c. III: 937). **Ulûm- i riyâziye:** Matematik bilimleri. **Hendese:** Geometri. **Hey'et:** Astronomi. **Hikmet:** Fizik. **Coğrafya.** **Hukuk** (K, c. III: 1184). **Servet fennî:** İktisat. **Ekonomi.** **İlm-i idâre:** İdare bilimi. **Tarih.** **Düstûr:** Kanun. **Mantık.**

Umûr-i siyâsiye: Siyaset işleri. **İstatistik** (K, c. III: 1185). **İlm-i hikmet:** Felsefe (K, c. II: 595). **Türkçe, Rumca, Ermenice, Bulgarca** (K, c. III: 1186).

Eğitim öğelerinin yanı sıra farklı bilim dallarında bilinen ve örnek gösterilen çeşitli yazar ve şairler isim olarak belirtilmektedir. Halk ozanlarından yabancı yazarlara belirtilen isimlerden bazı örnekler şu şekilde gösterilmektedir:

Âşık Derunî (K, c. III: 994). **Âşık Garip**, **Gevherî** (K, c. III: 896). **Âşık Hasan** (K, c. II: 541, III: 967, 1257). **Âşık Kerem** (K, c. III: 1257). **Erestetalis:** Aristoteles, Yunan filozof (K, c. II: 521). **Lamartine:** ünlü Fransız şair (K, c. I: 221).

Eğitimin önemli unsurlarından biri de kitaplardır. Osmanlı coğrafyasında çeşitli ders kitapları kullanılmıştır. Derslerde okutulan kitaplara dair metinlerde yer bulan örneklerden bazıları aşağıda belirtilmektedir:

Emsile: Arapça'nın fiil çekimlerinin örneklerini veren kitap. **Bina:** Arapça'da fiillerin çatılarını anlatan kitap. **Maksûd:** Arapça ünlü bir dilbilgisi kitabı. **İzzî:** Arapça ünlü bir dilbilgisi kitabı. **Merah:** İbn-i Mesud'un eseri. **Avâmil:** dilbilgisi kitabı. **Kafiye:** dilbilgisi kitabı. **İzhâr:** dilbilgisi kitabı. **Mantık.** **Ta'lim-i Fârîsî:** Ahmet Kemal Paşa'nın eseri. **Kavâid-i Fârîsî.** **Tuhfe-i Vehbî:** Sümbülzâde Vehbî'nin eseri. **Subha-i Sıbyân:** Çocuklar için hazırlanan Arapça-Türkçe manzum sözlük. **Pend-i Attâr:** Feridüddin Attâr'ın eseri. **Gülistân:** Sadî'nin eseri. **Hâfız Divanı:** Hâfız'ın eseri (K, c. II: 535). **Aruzî:** aruz kitabı (K, c. II: 595).

Eğitim kurumlarının fiziki durumu ile ilgili bilgi sahibi olunmaktadır. Geleneksel yapı çerçevesinde eğitim, öğretim sıra ve masa yerine oturarak, minder üstünde yapılırdı. Gerek sınıfların fiziki yapısı gerekse kullanılan materyaller hakkında metinlerden bilgi edinilmektedir. Bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

Darülfünun, Paris Darülfünunu (K, c. II: 829). Divit, yazı takımı (K, c. II: 700, III: 1148). Ebusina Kütüphanesi (K, c. II: 699). **Hilal:** Sivri uçlu yassı, kemikten bir araç; eskiden okullarda, yeni okuma öğrenen çocuklara sözcükleri işaret etmek için kullanılırdı (K, c. II: 474, 536). Hokka, kalem, kağıt (K, c. III: 946, 1154). **Minder:** Eski okullarda sıra yoktu, öğrenciler yerde, hocalar minder üzerinde otururlardı (K, c. II: 561). Pergel, cetvel, gönye (K, c. II: 609).

1.2.3. Çocuk Oyun ve Eğlenceleri

Karagöz metinlerinde muhaverelerin içerisinde birçok çocuk oyunu ifade edilir. Çocuk oyunlarının bahsi hususiyetle isim zikredilmesi şeklindedir. Oyunlar detaylı olarak anlatılmaz, Hacivat'ın veya Karagöz'ün diyalogu içerisinde benzetme yoluyla söylenmektedir. İsim olarak belirtilen çocuk oyunlarından bazı örnekler şunlardır: Adım Atlama (Artırma). Köşe Kapmaca (K, c. I:74). Tut Tutmaz (K, c. II: 550). Atlıkarınca (K, c. II: 583). Tahterevalli (K, c. II:713). Salıncak (K, c. III:897). Havadan Güldür (K, c. III:1196). Çelik Çomak (K, c. III:1240). Saklambaç (KO, c.I: 24). Uçurtma (KO, c.I: 74).

Çocukların kendi yaratıcılıkları ile eğlendikleri, günlük yaşamdan herhangi bir aracı alıp oyuncağa çevirerek oyun ve eğlence isteklerini yerine getirdikleri metinlerde belirtilmektedir. Hacivat'ın oğlu aktardan alınan fısıkyeyi oyuncak yapıp Karagöz'ü ıslatmış ve onu kızdırmayı başarmıştır (K, c. I: 217). Çocuklara eğlenmesi için değişik oyuncaklar alınmaktadır. Döğük, bu oyuncaklardan birisidir (K, c. II:771). Bir diğerk oyuncak ise Karagöz tarafından Sarhoş tipine verilmek istenen aferin-sakadır. Açıldığında içinden su fişkıran bir tür kapaklı oyuncaktır (K, c. III: 910).

Sokak kültürünün Osmanlı toplumundaki önemi göz önünde bulundurulduğunda bu kültürün en mühim parçası çocuklardır. Akıl ve pratiğı biraraya getirerek birçok oyun icâd etmişlerdir. Metinlerde çocukların sokaktaki oyunlarından, kendi aralarındaki arkadaşlık ilişkilerinden haberdar olunmaktadır. Bu oyunlardan biri de ceviz oyunudur (K, c. II: 654, K, MS: 34, KO, c. I: 123). Bir metinde ise şu şekilde oynanışı tarif edilmektedir: "Birtakım çocuklar hatt-ı müstakîm çizmişler, ceviz oynuyorlardı. Bir cevizi hedef ittihâz eyliyerek, çocukların birisi muttasıl vuruyordu, ne kadar çocuk varsa hepsini yuttu" (K, c. I: 332). Aynı sokağın çocukları oyun oynadığı gibi aşağı veya yukarı mahallenin çocukları da adeta rekabet ederek diğerk çocuklarla oyun oynamak için biraraya gelmektedir. Rekabet içinde ceviz oyunu oynamak için kendi mahallerinden çıkıp başka mahallelere gitmektedirler. (K, c. II: 583)

Karagöz'ün diyalog içerisinde kullandığı, detayına girmeden isim olarak zikrettiği, atıfta bulunduğu çocuk oyunları da metinler içerisinde görülmektedir: "Ulan, körebe oynar gibi hastalık bulunur mu?" (K, c. I: 383)

Çocukların oynadığı oyunlar isim olarak zikredildiği gibi oyun içerisinde söylenen tekerlemeler, kalıp sözler, güldürü ifadeleri, sayışmalar da metinlerin içerisinde Karagöz veya Hacivat tarafından söylenmektedir. Karagöz, ona saldıran cinden kurtulmak için "sayım da yok suyum da!" diyerek, çocuk oyunlarında oyunun bırakılması gerektiğini ebeye haber vermek için söylenen sözü ifade etmektedir (K, c. II: 546). Sayışmalar, söyleşmeler içerisinde barındırdığı ahenk ve müzikalite açısından çocukların ilgiyle oynadığı oyunlardır. Her birine çocuklar tarafından özel ve nükteli isimler verilmektedir. Arap ardında oyunu, söyleşmeye dayanan bu tarz bir oyundur ve metin içerisinde şu şekilde yer almaktadır:

"Arap Arap ardında!

Arap Arap ardında!

Ben onu gördüm,

Gördüm de bildim

Tabla önünde,

Uzunçarşı başında.

Arap Arap ardında!

Arap Arap ardında!

Ben onu gördüm,

Gördüm de bildim:

Kayış belinde,

Ustura elinde" (K, c. II: 641).

1.2.4. Sünnnet Merasimi

Sünnnet törenleri, erkek çocukların giyindirilip, kuşandırılıp bir düğün havasında eğlenceli anlara sahne olan yaygın bir merasimdir. Eski dönemin gerek ekonomik gerekse sosyo-kültürel yapısında her aile çocuğuna sünnnet töreni

yapamamaktaydı. Yarattığı ekonomik boyutun büyüklüğü sebebiyle aileler, başka çözümler bulmuştu. Aşağıda bu çözümlerden bir örnek gösterilmektedir:

"Ne zaman büyük bir yerde cemiyet olursa, o zaman biz de orada bizim çocukları kestiririz": Eskiden zengin bir kişi kendi çocuklarını sünnet ettirirken, sünnet düğünü yapamayan yoksul akrabalarının ve mahalledeki yoksul komşularının çocuklarını da sünnet ettirirdi (K, c. III: 923). Böylesi yardımlaşma ve dayanışma içeren hayırlar, hem toplumu birbirine yaklaştırmış hem de toplumdaki karşılıklı sevgi ve saygıyı artırmıştır.

Sünnet törenlerinin ana karakteri çocuk olduğu için ortamda asıl eğlenmesi, eğlendirilmesi gereken sünnet çocuğu ve arkadaşlarıdır. Bu sebeple sünnet törenlerinde çeşitli oyunlar oynanır, palyaçolar, hokkabazlar gösteriler yapmaktadır. Metinde bu eğlenceleri yansıtan ifadelerden biri şu şekilde görülmektedir: "Hayalci ile hokkabazlara haber gönderin" (K, c. III: 926).

1.3. Evlenme

Eski Osmanlı yaşantısında evlilikler çoğunlukla görücü usulü olarak yapılmaktadır. Evin kızına görücü gelir, baba onay verirse kızın fikrini sormadan evlilik gerçekleşirdi. Görücü gelecek olan kız ise kendine özen gösterir, o gün için evinde hazır bekler, kendisini kapıdan dışarı göstermemeye çalışırdı. Bu anlayışı yansıtan bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

"Kocaya varacak kız görücülere sokak kapısının önünde mi görünür?" (K, c. III: 1080). "Görücü gelecek, gayet nazlı davran. Kaba kaba değil nazik nazik" (K, MS: 61).

Bir başka evlilik uygulaması da beşik kertmesidir. Birbiriyle samimi olan, ailece görüşen yakın arkadaşlar, kendi çocuklarını daha kundaktayken karşılıklı evlendirme sözü verir, yaşları geldiğinde de evlendirirlerdi. Beşik kertmesi adı verilen bu uygulamada, çocuklar daha dünyayı algılamadan gelecekleri hakkında kendi rızaları dışında hüküm verilmektedir (K, MS: 162).

Ailelerin birbirini tanınması ve alışması düğüne kadar olan süreçte iyice pekişmektedir. İsteme merasiminden birkaç gün sonra yapılan gelin ve damadın birbirine verdiği söz töreni vardır. Söz kesmek, söz kesilmesi, söz vermek diye de çeşitli tabirlerle isimlendirilmektedir. Aile arasında yapılan bu minik törenle, iki taraf birbirine bu hayırlı işin sonunun düğüne varacağına dair söz vermiş olmaktadır (K, c. I: 248).

Evlenmeden önce damadın ekonomik durumu evlilik için belirleyici rol oynamaktadır. Aileler kızlarını varlıklı ailelere vermek ister, evlendikten sonra kızlarının maddi olarak sıkıntı çekmemelerini dilerdi. Erkek tarafı kendi çocuğunu över, onun ekonomik durumu ile ilgili bilgi vererek kız tarafını ikna edici cümleler kurmaktadır. Bu bağlamdaki örnekler aşağıda gösterilmektedir:

"Efendim, gayet zengin; kızıma hiçbir şeye sıkıntı çekmez. Akdeniz'de gemileri, Karadeniz'de çektirmeleri, bağlar, bahçeler gayet zengin!" (K, c. I: 249). "Ben biraz fakirce adamım. Gayetle zengin bir adam var, ona vermek istiyor" (K, c. II: 523)

Kız tarafı ise yukarıda bahsedilen konulardan başka damadın bilgi birikimini, ahlaklı olup olmadığını, beyefendiliğini sorgulayan sorular sormaktadır. Para yani ekonomik durumun her şeyi çözmeyeceğini bir manada karşı tarafa hissettirmiş olurlar. "Güvey çelebi arif midir zarif midir?", sorusu bu düşüncenin bir yansıması olarak görülmektedir (K, c. I: 249).

Evlenme süreci mutlu bir şekilde sona erene kadar pek çok tutum ve davranış görülmektedir. Eşlerden birinde yaşanacak hastalık veya sağlık problemi karşı tarafın evlilikten vazgeçmesine sebep olabilirdi. Bir ömür sürecektir hayat için kimi insanlar, böylesi durumları göze alırken kimi de almamaktadır. Oyunlarda evliliğe engel oluşturan bu gibi durumların örneği şu şekildedir: "Kızımın dili tutulduğu için nişanlısı almıyor" (K, c. II: 520).

Bir derece ileri gidilerek kaynana, damadı sınamak ister. Bu gibi durumlarda farklı sınama uygulamaları, çeşitli nükteli sorular veya kabiliyeti ölçen sınavlar damadın karşısına konmaktadır. Başarısına göre kız tarafınca takdir edilmektedir.

Çoğunlukla bunlar düğün eğlencesi olup neşeli anlar yaşatır, düğüne güzellik katmaktadır. Kaynana, metin içerisinde "Onun ârif zarif olduğunu bileyim ki, bir peynir-şekerini² kırk defa ısırıp kırk birincide bir arusek peştahtanın³ üstüne komalı" (K, c. I: 249), diyerek Türk kültüründen bir norm örneğini damada uygulamaktadır. Buradaki amaç, damadın kolay dağılan bir şekeri kırk kere ısırmasına karşın ağzında dağıtmayarak çekmecenin üstüne sağlam şekilde koyabileceğini ölçüp burada vereceği sınavla ne derece zarif olduğunu kararını vermektir.

Kaynananın gönlünü hoş tutmak, damadın başarması gereken bir iştir. Kaynanalar yaşlandığında düşecekleri durumdan çekinirler. Hastalığa, kötü güne karşı damadın kendi işinden başka bir becerisi, bir gelir kapısı, bir zanaatı olup olmadığı yoklanmaktadır. Damat tarafına sorar: "Pekala! Damat beyin tüccar olduğunu anladık, kendisinin elişi kendi elinde. Başka bir sanat yok mudur? Benim bir başım yastığa gelirse ne yapacaklar?" (K, c. I: 250).

Evlilik, öncesi ve sonrasında birçok geleneği, âdeti içinde barındıran bir unsurdur. Düğün olmazdan evvel damat tarafından geline, gelin tarafından da damada bir tören havasında çeyiz serme âdeti gerçekleştirilmektedir. Çeyiz serilirken birçok eşya ve araç götürülür, bazı özel eşyalar ise farklı anlamlar içerir, geleneğin izlerini taşımaktadır. Metinlerde bu âdetin yer aldığı bölümlerde çeyize ait unsurların, Karagöz ve Hacivat'ın nükteli üslubu neticesinde fazlaca mübalağa içerdiği görülmektedir. Örnekleri aşağıda görmek mümkündür:

"Karagöz'ün çiçek takımları, sahan ve yemek takımları, sair şeyler, koyunları, keçileri, develeri, inekleri, domuzları, eşekleri, atları, maymunları, ayıları, Karagöz'ün akrabaları, gelin arabaları⁴ (K, c. I: 256). Ben anamın evinden geldiğim vakit dokuz araba eşya ile geldim" (K, c. III: 958).

Türk gelenek ve göreneklerine göre damat, gelini hemen alamamaktadır. Geleneklere, âdetlere uygun olarak gelin, yüzgörümlüğü ister. Duvağını kaldırması

² **Peynir-şekeri:** Ağızda kolayca dağılan bir çeşit şeker.

³ **Arusek peştahta:** Yeşil ve pembe dalgali sedefle süslenmiş çekmece.

⁴ Geleneğe göre, güveyin hediyeleri gelinin evine alayla götürülür. Bu hediyeler arasında özellikle şunların bulunması gerekir: Bir mum (ışıklı olsun diye), ayna (aydınlık olsun diye), Kur'an (dini olsun diye), şeker (ağzı tatlı olsun diye). Yukarıda sayılan hediyeler arasında bunlar yoktur.

için damadın yüzgörümlüğü vermesi istenir. Çoğunlukla yüzük, bilezik, gerdanlık gibi ziynet eşyaları geline yüzgörümlüğü olarak takdim edilmektedir. Metinde bu âdetin varlığı şöyle belirtilmektedir: "Yüzgörümlüğünü ver de yüzünü aç! Al şu yüzüğü, parmağına tak, kaldır nikaabını"⁵ (K, c. I: 258, III: 1085).

Evlilik öncesinde ve sonrasında ailenin ileri gelenleri bilhassa kızın babası, hem kızına hem de damada nasihatlerde bulunmaktadır. Kendi tecrübelerinden bazı öğüt niteliğinde cümleler söyler, bu sözleri kulaklarına küpe yapmasını dilerdi. Didaktik nitelikte söylenen sözlerden bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

"Zühre, kızım! Sen kadınsın, yani zayıfsın, lakin hanenin ziynetisin. Zevcin daima sende letafet bulmalıdır. Birbirinizi teselli etmelisiniz. Elden geldiği kadar mesrur⁶ olmaya gayret etmeli, çünkü sürur bir dereceye kadar kederi izale edebilir. Evladın terbiyesi, hane işi senden sual olduğundan bu vazaifi hüsn-i ifada kusur etmemelisin. Zevcine itaat et, elinde mağlup olma! Haydi bakayım, her zaman için birbiriniz olunuz!" (K, c. III: 1019). *"İşret ve sefahet⁷ gibi rezailden ictinab eyle! Tahir oğlum! Sen erkeksin, yani büyük familyadansın. İyice dikkat et ki haiz olduğun iktidar senden zail olmasın. Saadeti tahsil için pek çok meşakkatler çekilir. Felaketin ağır yükleri arasında ezilip yeis gelir, insanı her şeyden nefret ettirir. Bunların hepsine katlanmalı, feleğin her cevrine kahramanane davranıp göğüs germeli. Hanenize girerken yine gülerek şen girmeli. Validenin zevcenin ve bunlar gibi zayıfların daima gönüllerini almaya gayret etmeli. Çünkü kadınların kalpleri zayıf olduğu için erkeklerde cüz'i bir alamet-i hüznün görseler kanlı yaş dökmekten kendilerini almazlar. Erkeğin en ufak bir tesellisi kadınların en büyük hüznlerini izaleye kafidir. Sen evinin sahibi ol. Emr et, fakat zulm etme!"* (K, c. III: 1020).

Evli olan bazı erkekler, çoğunlukla İslam hükümlerine dayandırarak ikinci veya üçüncü bir eş almaktadır. Genellikle kadının çocuk doğuramaması ya da erkeğin şahsi arzuları sebebiyle eski Osmanlı toplumunda kuma adı verilen evlilikler gerçekleşmektedir (KO, c. I: 148).

⁵ **Nikaab:** Peçe, duvak vb. gibi yüz örtüsü.

⁶ **Mesrur:** Neşeli.

⁷ **İşret ve sefahet:** İçki ve uçarılık.

1.3.1. Düğün

Düğün, başlı başına bir geleneği olan toplumsal kabul görmüş ve hâlâ severek ilgiyle devam ettirilen kültürel bir unsurdur. Düğün öncesi, düğün anı ve düğün sonrası çok çeşitli uygulamalar vardır. Düğünün öncesinde verilen görevler ve bu görevlerin ne olduğu, nasıl icra edildiği hususu metinde bazı bölümlerde aktarılmaktadır. Metindeki örnek, şu şekilde verilmektedir: "Bizim yunucularımızdan⁸ birisinin düğünü olur, bizim aşağı yukarı hizmette bulunmaklığımızı rica eder, biz de Şallı ile birlikte düğün günü erkenden gideriz. ... Beni feraceci yaptılar, Şallı da sofralara bakacak. Yemek vakti geldi, takım takım misafirler yemek yiyorlar; tekmi misafirler hepsi yemek yediler, hiç kimse kalmadı yemek yemedik" (K, c. II: 482).

Gelin evden çıkarılırken babası tarafından beline kuşak bağlanmaktadır. Genellikle kızın babası, kardeşi ya da yetişkin olan erkek bireylerinden biri gelinin beline kuşağı bağlar ve o şekilde damada teslim etmektedir (K, MS: 66). O kuşak, gelinin saflığının ve temizliğinin bir göstergesi olarak halk kültüründe yer almaktadır. Günümüz kültür yapısında bu uygulama hâlâ kullanılır ve düğün öncesi hemen hemen her yerde görülmektedir.

Düğün yemeklerinin malzemeleri erkek tarafından istenmektedir. Birçoğu genellikle düğünlerde pişirilen yemeklerdir. Gelinin annesi hazırlanacak yemeklerin gereksinim duyduğu malzemeleri detaylı bir şekilde damat ve ailesine anlatmaktadır. Düğünden önce bu malzemelerin hazır edilmesi gerekir ki düğüne kadar pişirme ve hazırlama süreci tamamlanabilsin. En kaliteli, en iyi ve en pahalı malzemeler afiyetli bir yemek olması açısından detaylıca söylenmektedir. Tek tek sıralanan, talep edilen malzemelerin metinde yer alan bazı örnekleri aşağıda görülmektedir:

"Şimdi evvela bir çorba, sonra bir et yemeği, sonra pilav, zerde. Çorba için un kırk çuval olsa el verir. Koyun; beş yüz tane kıvırcık, üç yüz tane karaman, iki yüz tane dağlıç, yüz elli tane malıç" (K, c. I: 251, III: 1021). "Pilav, zerde için pirinç; yüz gazevi Mısır pirinci, iki yüz gazevi de Dimyat pirinci. Zerde için şeker; beş yüz okka,

⁸ Yunucu: Müşteri.

elvermezse yüz kıyye bal; zerde için zafrandan yüz kıyye. Paça için iki bin ayak. Kaymak; yüz lenger de kaymak" (K, c. I: 252).

Özel öneme sahip olan düğün merasimlerinde ev sahibi olan kimseler düğün yemeklerine çok önem verirlerdi. Düğünün özel olduğunu hissettirmek için gündelik hayatta sürekli tüketilmeyen bazı yiyecekler hazırlanmaktadır. Bilhassa tatlı yapılır, düğünde herkesin ağzının tatlı olması temenni edilmektedir. "Cemiyetimiz var, size hususi bir tatlı yaptırmak isterim" ifadesiyle konuklara o günün şanına yakışır bir tatlı ikram edileceği belirtilmektedir (K, c. I: 118). İkramlar düğünlerde misafirlere sunulan çeşitli tatlıları içinde barındıran lezzetli yiyecek ve içeceklerden oluşmaktadır. Düğün sırasında yapılan ikramlar hem biraz soluklanmaya hem de eğlenenin tadını daha fazla çıkarmaya olanak sağlamaktadır: "Bal şerbeti geldi bir budu⁹ ortaya kondu" ifadesiyle düğün sırasında gelen misafirlere yapılan ikramların muhteiyatından az da olsa haberdar olunmaktadır (K, c. I: 107).

Gelin ve damadın düğünde aktif olmaları ile beraber düğün hareketlenmektedir. Bazı anlarda alkol nevinden şarap, rakı gibi içecekler tüketilmektedir. Bunların tüketimiyle birlikte eğlence daha da artmaktadır. Oynanan oyunlara çalgı, çengi ve köçek gibi halk dansı ve müziğine ait unsurlar da katılmaktadır: "Başladı goçekler oyuna çaldı davullar. Ak-cinni¹⁰ yudup ganşek¹¹ olup emme yıkılduk" (K, c. I: 107, II: 525).

Düğün merasiminin öncesinde olduğu gibi sonrasında da birçok gelenekle karşılaşmaktadır. Ancak en çok bilinen düğün sonrası âdeti, gerdek gecesi damadın sırtına vurulmasıdır. "Yumruk yiyerek gerdeğe güç hâlde tıkılduk" tabiri ile bu âdetin uygulandığı görülmektedir (K, c. I: 107). Gelin, yaşayacağı eve girerek damadı beklemeye başlar. Damat ise arkadaşlarının sırtına vurmasından sonra ancak içeri girmektedir.

Yapılan evliliklerin dünyevi boyutu yanında Allah'ın huzurunda tescili ve kabulü de yapılmaktadır. Genellikle düğün bittikten sonra imam çağrılarak gelin ve

⁹ **Buduç:** Çam ağacı veya topraktan yapılmış küçük testi, yuvarlak, kulpsuz testi.

¹⁰ **Ak-cinni:** Rakı.

¹¹ **Ganşek:** Sarhoş.

damat arasında imam nikahı kıyılmaktadır (KO, c. I: 145). Düğün günü telli, duvaklı olan gelinin yüzü, gelin, kız evinden alındığı zaman açılmaktadır. Yine gerdek anında da gelin, duvağı kapalı bir şekilde eşinin karşısında yer almaktadır (K, MS: 58).

Düğün merasimine ait çeşitli ifadeler, terimler metinlerde görülmektedir. Düğün, kendi içinde farklı uygulamaları, adlandırmaları barındırmaktadır. Düğün kültürüne ait diğer bazı terimler şu şekildedir: **Nakil:** Türölü çiçekler ve renkli mumlarla süslenip şenlik gecelerinde, düğünlerde alay önünde götürölen ağaç, halk arasında nakil ya da nağıl denilir (K, c. III: 1002). "Düğünde çok bahşış alırsın" (K, c. III: 1006). **Şahniş:** Gelinliğin arkasına bağlanan uzun örtü (K, MS: 65).

1.3.2. Ev Hayatı

Hayatın büyük bir kısmının akıp gittiğı konaklarda gerekli ev işlerinin görölmesi için bazı çalışanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Eski dönemlerdeki ev yaşamının ve bu hiyerarşik düzenin nasıl doğduğuna dair ipucu veren bazı ifadeler aşağıda belirtilmektedir:

"Ben erkek adamım, sen kadınsın, bu eve bir hizmetçi lazım, bir kadın hizmetçi lazım. Ben olmaz. Yapamam ben kadın hizmetçilik" (K, c. III: 871).

Evi çekip çeviren ağırlıklı olarak kadındır. Kadına ev içerisinde farklı isimlendirmeler yapılmaktadır. **Odabaşı** da bu isimlendirmelerden biridir ve metinde kullanılmaktadır. Evin kadın başkanı, eş, manasına gelir (K, c. I: 75). Konaklarda ve evin belli bölümlerinde çalışan kimseler mevcuttu. Mutfak, temizlik ve bahçe bakımı gibi birçok iş için çalışırlardı. **Ayvaz**¹², **seyis yamağı**, **kahya**¹³, **hizmetkar**, **tablakâr** gibi ev içindeki hiyerarşik düzende çalışan isimler metinde görölmektedir (K, c. I: 87). (K, c. III: 1021, 1151, MS: 135).

Evlerdeki hizmetlilerden bir diğeri de **cariyelerdi**. **Halayıklar** ile hemen hemen aynı görevleri yerine getirirlerdi. Ev işlerinde yardımcı olur, verilen hizmetleri yerine getirirlerdi (K, c. I: 118, 268, II: 650). Halayık veya hizmetlilerden

¹² **Ayvaz:** Eskiden, büyük konaklarda mutfak ve yemek hizmetlerinde kullanılan uşak.

¹³ **Kahya:** Konakların işlerini çekip çevirmekle görevli kişi.

bazıları başka milletlerden kimseler olurdu. Genellikle Arap veya Acem çalışanlar tercih edilmektedir (K, c. II: 784).

Hizmet eden kimse ev içerisinde konum olarak aşağıda yer almaktadır. Evde verilen görevleri yerine getirmekle yükümlüdür ve birçok kişiden emir almaktadır. Bu durumun ev içi düzende nasıl yansıdığını metinde görmek mümkündür: "El hizmetkarlığı acayip şey. Saat altıya kadar efendi karşısında eli bağlı divan duruyorsun; şimdi efendi hareme istirahat etmeye gittiler" (K, c. I: 267).

Ev veya konaklarda çeşitli görevliler yer almaktadır. Kimi bahçeyle, kimi mutfak işleriyle, kimi de temizlikle ilgilenmektedir. Metinde, evlerde çalışan görevlilerden bazıları belirtilmektedir: **Hamurkar, ahçıbaşı, pişirici** (K, c. II: 445). **Uşaklık** (K, c. II: 461, III: 866, 945). **Kalfalar** evlerde, konaklarda görevli halayıkların başındaki kadınlardı. Metinlerde onların isminin söylendiği, işlerinin ne olduğu detayına girmeden görülmektedir (K, c. I: 96). **Şâtur, seyis, aşçı** gibi görevliler evlerde veya konaklarda evin sahibi tarafından çalıştırılan kimselerdi. Metindeki diyaloglardan Hacivat'ın bu gibi görevleri Karagöz'e önerdiğini okurken evin iç düzeni hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır (K, c. I: 99).

II. TEMİZLİK, GİYİM - KUŞAM, SÜSLENME

2.1. Temizlik

2.1.1. Kişisel Temizlik

İnsan, sosyal bir varlıktır. Bu sebeple diğer insanlarla ve çevre ile olan ilişkisinde temiz olmak zorundadır. Temizlik, birçok dinin emrettiği bir unsurdur. Bireysel temizliğe dair metinlerden alınan bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Duş ihtiyacını gidermek için eski dönemlerde banyo kullanmak çok yaygın değildi. Leğen hazırlamak, duş ihtiyacını gidermenin başlangıç noktasıydı. Leğende su hazır edilir, insanlar bu leğenlerin içinde yıkanır ve temizlenmektedir. (K, c. I: 135). Duş alırken evlerde kullanmak üzere, tarlada yetiştirilen susaklar kullanılmaktadır. İçi oyuk ve uzun sapı ile cezveyi andıran su kabağından yapılan susaklar, hem dayanıklılığı hem de pratik kullanma olanağı ile maşrapa görevi görmektedir (K, c. I: 117). Burun akıntısı, terleme veya herhangi bir el pisenmesine karşı eski dönemlerde mendil taşımak yaygın bir alışkanlıktı. Mendiller özenle temizlenir, erkekler ceketin iç ceplerinde, kadınlar ellerinde taşırlardı. Kişisel olarak herhangi bir kirlenmeye karşı kullanılmaktadır (K, c. I: 149).

2.1.2. Temizlik Araçları

Metinler içerisinde temizliğe ait unsurlar ağırlıklı olarak evlerde kullanılan temizlik araçları iken kişisel temizliğe ait araçlar daha az yer almaktadır. Evin kapladığı alan günümüzden daha büyük ve geniş bahçeli yapıda olması sebebiyle çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Küçük bir evden ziyade konak tarzı büyük bir evin bakımı alt yapıdan üst yapıya epey meşakkatlidir. Metinlerden alınan örneklerden hareketle temizliğin nasıl olduğu, kullanılan araç-gereçlerin varlığı aşağıda gösterilmektedir:

Apteshane ibriği (K, c. I: 202). **Sabun, iki kova su** (K, c. II: 406, III: 1045). **Leğen, ibrik** (K, c. III: 947). **Kolonya** (K, c. III: 1201). **Küllü su:** Odun kömürünün küllü kaynatılıp süzülerek elde edilen su. Çamaşır yıkamak için kullanılırdı (K, c. III: 938). **Maşrapa** (K, c. III: 1249). **Mendil** (K, c. III: 946). **Pulat maşrapa** (K, c. III:

1010). **Taktuka:** Eskiden tütün çubuklarının külünü silmek için kullanılan küllük. Odanın ortasına konur, duvar diplerindeki minder ya da sedirlerde oturanlar, uzun çubuklarının külünü ona boşaltırlardı. Çubuğun ucundaki lülenin vurulmasından çıkan ses dolayısıyla bu ad verilmiştir. Tahtadan ya da madenden yapılmaktadır. Zengin konaklarında kullanılan tahta takatukaların içi ve dışı gümüşle kaplanırdı (K, c. III: 930, 1026, II: 785). **Vezne:** Terazî (K, c. III: 930).

Kuruyan çamaşırların toplandığında konulduğu, yıkanan çamaşırların da kurumaya götürülürken içine atıldığı cisim, **çamaşır teknesi**dir. Geniş ağızlı ve derin olan bu araç, çamaşır yıkandığında kullanılmaktadır (K, c. I: 196, 209, III: 1151, 1201). Derin olması sebebiyle evin içinde birçok farklı görevi üstlenmektedir. Çamaşır teknesinin dışında elbise ve çamaşır sandığı olarak kullanılan **camedân** da çamaşır taşınırken kullanılmaktadır (K, c. III: 1009).

Toplanan çamaşırlar çeşmebaşında yıkanmaktadır. Bunun yanı sıra kirlenen yünler de bir çuvala konarak çeşmebaşına götürülür, yıkanır, temizlenirdi (K, MS: 45). Çamaşırlar yıkanmadan evvel evdeki ocak yakılır, kazanda su kaynatılarak çamaşır için ihtiyaç duyulan sıcak su elde edilmektedir (K, MS: 230). Yıkanan çamaşırlar çeşitli yollarla kurutulmaktadır. Çamaşırları kurutmak için evlerin belli bölümlerine **çamaşır ipi** gerilmektedir (K, c. I: 74, III: 966). Diğer bir kurutma şekli ise tahtapoştur. **Tahtapoş**, damın çinko ile döşeli düz bölümüdür. Çocuklukta çamaşır kurutmak için kullanılmaktadır (K, c. I: 246, II: 682, III: 1021).

2.1.3. Hamam

Osmanlı coğrafyasının en geniş ölçülere ulaştığı dönemlerden bugünlere kadar hamamlar, oldukça geniş bir alanda pek çok farklı yerde yapılmış ve kullanılmıştır. Halk, birçok amaçla hamamları kullanmaktadır. Bazen düğün öncesi gelin hamamı olarak bazen de keyif ehli arkadaşların bir araya gelmesine vesile olarak kullanılır. Osmanlı'nın yüzyıllarca başkentliğini yapmış olan İstanbul, hamamların yaygın olarak kullanıldığı yerlerden biridir.

Hamam kültürüne dair birçok bilgi mevcuttur. Metinlerde yer alan ifadelerle hamamların nasıl ve ne şekilde kullanıldığını, fiziki şartlarını, temizlik sırasında

kullanılan araç gereçleri ve daha pek çok bilgiyi öğrenmek mümkündür. Toplumsal yapının daha kısıtlı ve durağan olduğu geçmiş yüzyılda, insanlar yaptıkları seyahatlerde, ticari yolculuklarda, gittikleri seferlerde ve elde olan imkanlarla bugüne kıyasla daha sınırlı bir hayat sürdürmektedir. Bu sınırlılık neticesinde temizlik ihtiyaçları, özellikle hamamlarda giderilmektedir. Bunun sonucunda da hamam ve hamam kültürü yüzyıllarca canlı kalarak birçok kültürel öğeyi de bünyesinde yaşatarak bugünlere kadar gelebildi. Eski canlılığı ve önemi, günümüz şartları ile kıyaslandığında azalmış olsa da halk tarafından hâlâ bilinmekte ve kullanılmaktadır.

Hamam kültürünün metinlerde işlendiği yerler, genellikle İstanbul içerisinde yer alan hamamlardır. Bu hamamlara dair metinlerde detaylıca bilgi verilmemiştir. Hamamlar birebir anlatılmaz, hamamlardaki kültür yansıtılmaktadır. Hamamın hazırlanışı, hamamdaki uygulamaların nasıl olduğu, hamama dair terimler ve daha birçok bilgi aşağıda görülmektedir:

"Daha hamam kızmadı. Külhana¹⁴ odun atılacak. Sular ısındığı vakit haber veririm" (K, c. II: 490, 498). "Göbektaşına bey oturmuş, sigara içiyor, Arap da kese sürüyor" (K, c. II: 494, 669, 823). "Kocakarıya bak, kurna başında ot tutunuyor" (K, c. II: 497). "Hamamlarda kibara mahsus, hususi yerler vardır, kafes diye ona derler. Bir peştemal altıma, bir de sırtıma" (K, c. II: 823, III: 1249). "Hamama bir ana¹⁵ bul" (K, c. II: 485). **Kurna:** Hamam veya banyolarda musluk altında bulunan, içinde su biriktirilen, mermer ya da plastikten yapılmış tekne (K, c. I: 152, 165, MS: 97). Tütün tablası (K, c. III: 945).

Hamamda kese yaptırılırken insanlara nasıl bir muameleyle yaklaşıldığı, metinlerden alınan örneklerle şu şekilde görülmektedir: "Tellaklardan biri geldi, sürünecek misin? Kese sürdüreceksin, yani kendini yıkattırarak mısın? Kalktım nalınları giyeyim dedim. Tellak geldi, buyurun halvete diye koluma girdi, titremeden tellakın kolunu incitmişim, kurnanın kenarını tutayım dedim, kurna koptu. Sabun köpüğü, lif. Herif beni güzel yıkadı, büyük havlulara sardı, doğru kafese, hararetim var dedim, limonata ikram ettiler, doymadım bir daha bir daha derken tamam ondört

¹⁴ **Külhan:** Hem hamamın içini hem de suyunu ısıtmak için kullanılan ve hamamın altında yer alan, epeyce büyük ve kapalı ocak

¹⁵ **Hamam anası:** Hamamlarda, kadınlar bölümünden sorumlu olan, yaşça büyük kadınlardır.

bardak içmişim; giyindim, çekmece başına geldim, tezgah¹⁶ beni mahcup etti doğrusu¹⁷" (K, c. II: 824).

İstanbul hamam kültürü açısından zengin bir mirasa sahiptir. İstanbul'un birçok semtinden hamam, isimleri ile zikredilmektedir. Metinlerdeki bütün hamam adları alınmamış, bazı örnekler verilmiştir. Bu örnekler ise şunlardır: Aksaray Hamamı (K, c. I: 167). "**Çuhurçeşme Hamamı**", **Tophane Hamamı** (K, c. II: 490). **Kadınlar hamamı** (K, c. II: 493, MS: 105). **Kurubalık Hamamı**: Sultanahmet'te bir hamam (K, c. II: 479). **Sofular Hamamı** (K, c. III: 1199). **Şifa Hamamı** (K, c. II: 751).

Düğün öncesi gelin ve iki ailenin kadınları hamama giderek hem temizlenir hem de eğlenirlerdi. Osmanlı toplum yapısının kadının sosyalleşmesine getirdiği sınır sebebiyle kadınlar, hamamlarda toplanır, haftada bir iki gün hamamda sohbet ederek sosyalleşirlerdi. Hamamlara tam teşekküllü gidilmektedir. Bohçalar hazırlanır, birçok eşya eksik edilmez, yiyecek ve içecek de mümkün olduğu ölçüde hamama getirilir, yenilir, içilirdi. Gelin hamamındaki uygulamanın nasıl olduğu, ne çeşit eşyaların tedarik edildiği bazı örneklerle aşağıda gösterilmektedir:

"Bu bohçaların içinde hamam takımları, peştemallar, silecekler, hepsi mevcuttur. ... İki yüz tane silecek büyük havlu, üç yüz tane küçük havlu yüz silmek için ve baş havlusu, iki yüz de peştemal, bunlar birinci boy" (K, c. II: 479). "... Defa yine üç yüz tane büyük havlu silecek, dört yüz tane de yüz havlusu ve baş havlusu. ... Defa yine peştemal dört yüz tane eski ve yeni, yüz çift nalın. ... Hamam tası yüz tane, büyük tas on tane.... Endam aynası üç tane, el aynası beş tane, baş tarağı on tane, elbise fırçası beş tane, tütün tablası yirmi tane. ... Kahve fincanı kırk tane, kahve tepsisi on tane, su bardağı on tane, ateş küreği iki tane, büyük ateş küreği bir tane. ... Su testisi beş tane, güğüm on tane, konsol beş tane, mangal beş tane, saat üç tane" (K, c. II: 480, III: 939).

¹⁶ **Tezgahtar**: Hamamda para tahsil eden kimse.

¹⁷ **Diğer hamam unsurları için bkz.** K, c. I: 116, 384, II: 410, 498, III: 1021, 1199, 1200.

2.2. Giyim - Kuşam Adları, Şekilleri

Orta Asya'dan bu yana tarihi yolculuk boyunca Türkler, bulundukları yerin iklimine göre giyim-kuşam alışkanlıklarını şekillendirmiştir. Soğuk ve kuru Asya bozkırlarında ağırlıklı olarak hayvan derisinden imal, kalın ve sıcak tutacak şekilde giyinirken, daha ılık bir iklime sahip olan Anadolu'da pamuğu, ipi, keteni birçok farklı malzemeyi kullanarak daha rahat giyinme imkanı bulmuştur. Osmanlı'nın kuruluşundan hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca da giyim-kuşam şekillerindeki değişim devam etmektedir.

Metinlerin geçtiği dönemde Osmanlı hayatında, çok uluslu bir toplumsal yapı olduğu için her kültürden giyim-kuşam araçları bulunmaktadır. Bu geniş yelpazenin halk bilim alanına, toplumsal ve kültürel hayata olan katkısı epey fazladır. Aşağıda erkek giyim-kuşam araçlarından bazı örnekler verilmektedir:

Alangla¹⁸ pantolon, potin, ışırlak (K, c. II: 476, III: 1098). **Bayramlık** (K, MS: 41). **Eldiven**, **fotinleri lostra etmek** (K, c. I: 85, II: 566, 710, 711). **Kuşak**¹⁹ (K, c. I: 242, 331, II: 416, 731, MS: 135). **Külâh** (K, c. III: 992, 1057, 1186). **Pabuç, fes, şalvar** (K, c. I: 195, 207, 296, 331, II: 683, 702, 766, III: 861, 1099, 1225, 1240). **Potur**²⁰ (K, c. I: 198, 212, III: 1179, MS: 26). **Uruba, setre** (K, c. I: 366, II: 766, III: 1196, 1254).

Erkekler, günlük yaşamda üzerine çeşitli giysiler giyerek dışarı çıkmaktadır. Genellikle cepli ve kullanışlı olan ceket türünden, farklı kesimlerde giyilen bu giysilerden bazı örnekler şu şekilde belirtilmektedir:

Aba (K, c. II: 647, 770). **Çapraz**: Eskiden giyilen bir tür yelek (K, c. II: 843). **Palto, ceket, pardösü** (K, c. I: 251, 292). **Redingot** (K, c. I: 129). **Salta**: Saltamarka'nın kısaltılmışı; yaka ve kol kenarları sırma ile süslenen bir tür kısa ceket, mintan (K, c. II: 706, III: 1222). **Yelek** (K, c. I: 85).

¹⁸ **Alangla**: İngiliz tarzında

¹⁹ **Kuşak**: Eski dönemlerde bele sarılan geniş kumaş.

²⁰ **Potur**: Dize kadar geniş, aşağısı dar bir pantolon türü.

İnsanların giyim-kuşam alışkanlığını gösteren ifadeler metinlerde yer almaktadır. Aşağıda giyim-kuşama dair bir örnek aktarılmaktadır:

"Tozluk, kuşanırım, arkama kolalı gömlek, gravat, bacağıma dar pantolon, arkama ceket, elime eldiven, gözüme tek gözlük, birinden bir de şemsiye aşırırım, adam olurum" (K, c. II: 533, 731).

Metinler içerisinde birçok kumaş adı belirtilmektedir. Günlük hayatta kullanılan kumaşların isimleri bazı örneklerle aşağıda gösterilmektedir:

Atlas, patiska, boncuk (K, c. III: 1243, MS: 208). **Bindallı**: İrili ufaklı serpmeye dallar, çiçekler işlenmiş entarilik. **Sevayi entari**: İpekli kumaşlardan birinin adı. **Canfes şalvar**: Desensiz ve ince bir tür ipekli kumaş. Oyalı yemeni (K, c. II: 728). **Canfes patiskası**: İyi nitelikli bez (K, c. II: 513). **Hilalî don**: İpekle pamuk karışımı olan kumaştan yapılan don. Bu kumaşla yapılan gömleğe de hilalî gömlek denirdi (K, c. III: 1167). **Hünkarî gaz yaşmak**: Gaz-Gazze şehrinden eskiden kullanılan bir ince bez (K, c. II: 818). **Pembezar**: Bürümcük cinsinden ince ipekli bir kumaş. **Fermâyiş şal**: En iyi cins keşmir ve lahur şal (K, c. II: 411). **Saçaklı mantin**²¹ (K, c. I: 374).

Kadınlara özel olan giysiler, baş örtüleri veya elbise çeşitleri eski dönemlerde daha farklı bir tarzda idi. Şer'î hükümlerin varlığı ve kadının varlığının sosyal hayatta daha sınırlı olması sebebiyle giysiler genellikle uzundur ve kolları örtmektedir. Kadınlara ait giyim-kuşam alışkanlıklarına ait bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Basma (K, c. III: 1244, MS: 208). **Damen**: Etek (K, c. II: 543). **Dizlik**: Dizi aşmayan kısa don (K, c. II: 426, 615). **Esvap** (K, c. I: 148, 279, II: 426, 570, 683). (K, c. III: 1059, 1111, 1147). **Hotoz, törpü** (K, c. I: 145, 253). **Kandilli yazması başörtüsü** (K, MS: 183). **Malakof**: Çok geniş ve kabarık kadın etekliği (K, c. III: 1150). **Nansuk tülbent** (K, c. II: 410). **Nikâb**: Yüz örtüsü, peçe, duvak (K, c. III: 1085). **Samur kürk** (K, c. II: 729, MS: 45). **Tiriz**: Elbisenin eteğine ve peşine

²¹ **Saçaklı mantin**: Bir çeşit ipekli kumaş.

eklenen ensiz parça (K, c. II: 445). **Tuman**²² (K, c. I: 150). **Uskufa**²³ (K, c. I: 110, 366). **Yaşmak, ferace** (K, c. I: 119, 145, II: 482, 697, 701, 818, III: 907, 1022, MS: 59). **Zeyrek-yokuşu**: Kadınların kullandığı hotoz biçimlerinden biri. **Çakmakçılar-simidi**: Kadınların kullandığı hotoz biçimlerinden biri²⁴ (K, c. III: 1078).

Ayağa giyilen ayakkabılar ve değişik şekillerdeki araçlar aşağıda ayrıca gösterilmektedir:

Başmak: Bir tür eski ayakkabı (K, c. II: 697, 818, III: 1023). **Çedik pabuç**: Eskiden mest üzerine giyilen sarı renkli pabuç, cübbe, yemeni, salta (K, c. I: 331, II: 514, 708, III: 907, 946, 1147, 1179, 1197, MS: 26). **Çorap, çarık** (K, c. II: 673, 701). **Edük**: Köylü çizmesi, köylü pabucu, mest (K, c. II: 771). **İskarpın** (K, c. II: 514). **Kalçın**: Geniş ağızlı, çizme benzeri bir giyecek (K, c. II: 844). **Kundura** (K, c. I: 342, II: 416, 474, 476, 702). **Lastik** (K, c. I: 279). **Lastikli**: Ayakkabı üzerine lastik pabuç giyen (K, c. II: 475). **Merkup**: Eskiden giyilen bir çeşit ayakkabı (K, c. III: 1045, 1047). **Takunya** (K, c. II: 700).

Kenar mahalle çocukları, eskiden, modern giyimli şık kadınların arkasından şöyle bağırırlardı:

"Tango, tango, tataringo!

Arkasında fiyango!

Tango, tango

Kızdırma beni,

Delerim tepeni!" (K, c. III: 1106).

²² **Tuman**: Geniş ve kısa don.

²³ **Uskufa**: İpekli kadın giysisi.

²⁴ **Diğer giyim-kuşam adları için bkz.** K, c. I: 84, 145, 202, 253, 296, 342, 372, 474, II: 578, 615, 662, 701, 711, III: 869, 907, 940, 1099, 1021, 1045, 1200, 1250.

2.3. Süslenme

2.3.1. Kadın Takıları, Süslenme Araçları

Kadın, gerek taktığı takılar gerekse yüzüne sürdüğü çeşitli malzemeler ile her zaman kendini güzel ve şık göstermeyi arzu etmektedir. Bu bağlamda metinlerde kadının süsleri, takıları, kişisel araçları karşımıza çıkmaktadır.

Tarih boyunca kadının süs eşyaları daima önemsenmektedir. Özellikle altın ve değerli taşlar, her dönem kadının takı aracı olarak kullandığı unsurlardır. Kadınların kullandığı takılardan bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Altın bilezik, yelpaze (K, c. III: 1022). **Altın kordonlu saat** (K, c. I: 292). **Beşibiryerde:** Beş altın değerinde altın para, çoklukla, kadınlar süs olarak kullanır (K, c. II: 461, 570, 712, III: 1030, 1072, 1253). **Divanhane çivisi elmas iğne, gorgoroğlu bilezik** (K, c. II: 612). **Dut-küpe, gerdanlık, yıldız-iğnesi, broş** (K, c. II: 488, 700). **Tek taşlı yüzük** (K, c. I: 292, II: 488, III: 1022). **Yüzük, pantantif:** Değerli taştan yapılmış kolye ucu (K, c. II: 514).

Kadınların taktığı ziynet eşyalarından başka çeşitli değerli taşların kullanıldığı da metinlerde görülmektedir. Değerli taşlardan bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: **Cevahir, cevherler:** Elmas, yakut vb. gibi değerli süs taşları (K, c. III: 991, II: 438). **İnci, zümrüt, elmas, yakut, mercan** (K, c. I: 79, 273).

Süslenmek, saçlara ve cilde bakım yapmak, saçları hoş bir şekle sokmak kadınlar için vazgeçilmezdir. Özellikle sanayileşme sonrası üretim yelpazesinin genişlemesiyle kozmetik alanında çok farklı ürünler piyasaya sunulmuştur. Parfüm ve farklı işlemler sonucu elde edilen hoş kokulu yağlar, kadınların eski dönemlerde sıklıkla kullandıkları bakım ürünlerindendir. Süslenmek ve hoş bir görüntü elde etmek için kullanılan ürünlerin neler olduğuna dair bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Anber: Amber, adabalıği denen bir balığın midyesinden çıkarılan güzel kokulu kara madde (K, c. III: 1021). **Düzgün:** Eskiden, kadınların, yüzlerini gerip düzgünleştirmek için süründükleri beyaz bir sıvı (K, c. I: 246, 328, III: 958, 1046).

Kalemis yağı, gaaliye misk: Eskiden, saç ve kaşa sürmek için kullanılan güzel kokulu kara bir macun (K, c. II: 460). **Lavanta sürünmek** (K, c. I: 243, III: 1084). **Pudra, allık** (K, c. I: 328, III: 1023, 1046). **Rastık çekmek** (K, c. I: 85, III: 1022, 1046, 1251). **Sürme çekmek** (K, c. I: 342, III: 1022, 1046).

2.3.2. Erkek Kişisel Araç - Gereçleri

Osmanlı döneminde, gerek giyim kuşam alışkanlığının gerekse de ihtiyaç duyulan gereçlerin farklılığı günümüzle kıyaslandığında değişiklik göstermektedir. Teknolojik gelişmeler, bu değişimin ana sebeplerindendir. Eski Osmanlı toplumunda erkeklerin kişisel olarak neler kullandığı aşağıda örneklerle gösterilmektedir:

Altın çıkını (K, c. II: 431). **Baston** (K, c. I: 129, 331, 93). **Cep saati kordonu, tesbih, kemer** (K, c. II: 699, 767). **Divit, tütün tabakası, yasemin çubuk, enfiye kutusu, saat** (K, c. I: 331, II: 647, 700, III: 1243). **Hilal:** Eskiden diş veya kulak karıştırmak için kullanılan kemikten bir araç (K, c. II: 536). **Para torbası**²⁵ (K, c. I: 150). **Kehribar tesbih** (K, MS: 45). **Antika altın saat, köstek, elmas yüzüğü, altın tabakası** (K, c. I: 346). **Sakal tarağı** (K, c. II: 536). **Şemsiye** (K, c. I: 120, II: 711, III: 1246). **Tükrük Hokkası:** 19. yüzyılda tükürme ihtiyacını karşılamak amacıyla yönelik olarak ortaya çıkan, kullanıldığı dönemlerde ağırlıklı olarak masa altlarında kullanılan geniş ağızlı kap (K, c. I: 106).

Erkekler, toplumsal yapı içerisinde bıçak ve silah gibi yaralayıcı nitelikte birçok aleti kuşanmaktadır. Metinlerde erkeklerin kuşandığı bıçak ve silah türü araçlardan bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Falya: Eskiden topları ateşlemek için barutun konduğu delik, mantar tıkamak (K, c. III: 931). **Hançer, kılıç, bıçak, şiş, kama, yatağan bıçağı, çakı, çakmak** (K, c. I: 339, II: 466, 474, 730, 837, III: 921, 1037, 1105, 1165). **Oluklu büyük hançer** (K, c. II: 686). **Kubur:** Dolma tabanca (K, c. II: 498, 730). **Kulaklı, pala, ekmek bıçağı** (K, c. II: 837). **Saldırma:** Keskin bir bıçak türü (K, MS: 229). **Şişli baston:** İçinde şiş olan baston, **çak-çak** (K, c. II: 730). **Tabanca, karabina, çifte tüfeng** (K,

²⁵ **Para torbası:** İnsanın üzerinde taşıdığı değerli eşyaları, paraları, altınları sakladığı para torbaları vardı. Para torbaları, giysilerin iç kısımlarında saklanır, çalınmaması için özen gösterilirdi.

c. I: 339, II: 837). **Tokmak, balta** (K, c. I: 382). **Tüfek** (K, c. I: 293, II: 837, III: 880).

III. SOSYAL NORMLAR, İNANIŞLAR

3.1. Sosyal Normlar

Toplum hayatındaki örf, âdet, alışkanlık, töre, gelenek, görenek ve ananeler insanlar arasındaki birçok tutumun belirleyicisidir. Bu tutum ve davranışlar, sosyal norm olarak adlandırılmaktadır. Sedat Veyis Örnek, bireylerin ve grupların arasındaki ilişkinin düzenli bir şekilde devam edebilmesi için çeşitli beklentilerin ve davranışların sergilenmesi gerektiğini, bu tutumların temelinde kaçınma ve yasağın olduğunu ifade etmektedir. Örnek, sosyal normların en belirgin özelliğinin yaptırımlar olduğunu söyleyerek, yaptırımların toplumda varolması gereken genel kuralları düzenlediğini ve koruduğunu aktarmaktadır. Yaptırımlar aynı amaca hizmet etse de, ceza, ödül, yasak veya özendirme açısından farklılıklar göstermektedir (Örnek: 1977, 121).

Türk kültüründe büyüklere saygı her dönemde yer almaktadır. Birçok farklı tutum halk arasında görülmektedir. Uygulama alanı geniş olan bu tutum ve tavırları metinlerde görmek mümkündür. Bazı örnekleri şöyle verilmektedir: "Öp elimi, hocanın önünde ayakta durmak olmaz, kır dizlerini bakayım" (K, c. I: 203).

Bir diğer unsur da misafir ağırlamaktır. Eve gelen misafir, Tanrı'nın misafiridir. Açsa karnı doyurulur, yorulduysa uyumasına, dinlenmesine müsaade edilmektedir. Özetle, misafirin ne ihtiyacı varsa giderilmektedir. Gelen misafire köpüklü bir kahve pişirilir, misafir rahat edeceği bir konumda ağırlanmaktadır (K, c. I: 207, MS: 121).

Misafir geleceği zaman özen gösterilmektedir. Yiyeceği yemekten yatacağı yatağa kadar her şeyin iyi, güzel ve temiz olması sağlanırdı. Bilhassa yemekler misafire layık olacak şekilde günlük tüketilen yiyeceklerin dışında hazırlanırdı. Bu bakış açısıyla hazır edilen yemeklerden bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: "Bize misafir gelecekti, onun için bir hindi doldurduktu, derisinden de çorba yaptık" (K, c. II: 570).

Misafire yemek sonrası tütün, nargile gibi keyif veren ve mideye fayda veren içecekler ikram edilmektedir. Keyif yapılırken her türlü imkan sağlanırdı. Metindeki örnek şöyle verilmektedir: "Bir nargile doldurun, bir de sade kahve, biraz da tatlı getirin" (K, c. II: 419). "Misafire okkalı bir kahve, üstüne de tel kadayıf getirin" (K, c. II: 683, 712).

Teknolojinin gelişmediği, ulaşımın sınırlı olduğu geçmiş dönemlerde, ulaşım büyük ölçüde yürüyerek veya hayvan gücüyle yapılmaktadır. Bir yerden bir yere yürüyerek gidildiğinde en çok ayaklar yıpranmaktadır. Bu nedenle uzun bir yoldan gelen misafir eve girdiğinde, mevsim kışsa ayağına sıcak su, mevsim yazsa ayağına soğuk su dökülmesini isteyip istemediği sorulmaktadır (K, c. I: 249, II: 418, 574, MS: 359).

Türk halkı, gündelik yaşamında gelenek ve göreneklerin getirdiği bazı uygulamaları yaşatmaktadır. Türk milleti, birçok farklı alışkanlığı kazanmış, o alışkanlıklarla hayatını devam ettirmiştir. Bu manada eski dönemlerde uyku sorunu çeken insanlar afyon yutup uyumaya çalışırlardı. Afyonun vücudu ve zihni uyuşturan etkisi ile uykusuzluğa kesin çözüm bulunmuş olurdu. Metinde kullanılan afyonu yutup yatmak tabiri, bu uygulamanın varlığını göstermektedir (K, c. I: 129, II: 711, III: 1072, 1139).

Türk kültüründe kadına her zaman değer verilmektedir. Göçebe yaşam tarzında at üzerinde savaşılan kadın, evinde veya tarlasında çalışır, işleri yoluna koymaktadır. Evlendiği zaman kadının gönlünü hoş tutmak gerekir. Bu sebeptendir ki artık bir aile olan damat, eşinden habersiz iş yapmamaya, onu yalnız komamaya ve üzmemeye çaba göstermektedir. Metinde bahsolunduğu gibi bir kimse uzak bir yere gittiğinde eşinden izin almadan gitmez, mutlaka eşini haberdar etmektedir. İzinsiz iş yaparak eşini yalnız bırakan damat yadırganmaktadır (K, c. I: 273).

Toplum nazarında hasta olan veya tedaviye maruz kalan kişiye ziyarete gidilmektedir. Hastanın yanına mutlaka eli dolu gidilir ve geçmiş olsun mahiyetinde hediyeler takdim edilmektedir (K, MS: 346). Hastanın bulunduğu duruma uygun hediyeler seçilmektedir. Bu anlayışı yansıtan metinden alınan bazı ifadeler şu şekilde

verilmektedir: "Haberim olsaydı ziyaret ederdim üzerimde tedarikim de yok... Hatır sormak lazım eli boş da gidilmez" (K, c. II: 809).

Osmanlı toplum yapısında kadın ve bilhassa kız çocukları özellikle korunur ve kollanmaktadır. Yanlarında erkek bulundurmada dışarı çıkıp gezmeleri, alışveriş yapmaları kısıtlıydı. Erkek bir birey gibi toplum içerisinde varlığını sürdüremezlerdi. Giyim-kuşam hususunda ise vücutlarını ve yüzlerini göstermeyecek şekilde giyinirler, açık-seçik elbiseler giyilmesi ise toplumca ayıplanmaktadır. Çocukluktan gençliğe geçmiş olan evin kızı, elbise tercihlerine dikkat etmek zorundadır. Bu anlayışı yansıtan sözler örneği ile birlikte belirtilmektedir: "Böyle açık-saçık sokağa çıkılmaz! Maşallah koca kız oldun!" (K, c. III: 1073).

Kız çocukları yetişkinlikten, genç kızlığa kadar her zaman dış çevrelerden sakınılır, iffetli ve namuslu bir şekilde özenle yetiştirilmektedir. Bu anlayışı gösteren ifadelerden bazı örnekler şu şekilde görülmektedir: "Benim kızımın yüzüne erkek sinek bile konmamıştır" (K, MS: 46). "Sokakta şimdiye kadar peçesini bile kaldırmamıştır" (K, MS: 47). "Koca lafını duyunca yüzümüz kızarır" (K, MS: 65).

Toplum içerisinde bazı durumlar yoruma açık şekilde olumsuz algılanmaktadır. Kapalı bir toplum yapısının hakim olduğu Osmanlı'da yalnız bir kadının evine, evde kocası veya kardeşi yokken yabancı bir erkek girmesi kötü bir davranış olarak addedilir, misafir eden bayan için pek hoş şeyler söylenmemektedir. Ardından birçok yalan ve yanlış bilgi kulaktan kulağa yayılmaktadır. Toplum nazarında bu gibi gelişmeler hoş karşılanmaz, o aileye yönelik bakış açısını olumsuz hale getirmektedir. Örnekleri metinde şöyle gösterilmektedir: "Senin eve mahremane girip çıkıyorlarmış" (K, MS: 31). "Bizim eve yabancı bir erkek girdiğini görürse bin türlü kıl ü kaal²⁶ eder" (K, c. I: 119).

Ayrıca baba yaşında olan komşulara da küçükler tarafından hürmet gösterilmektedir. Çocuklar ve gençler için babanın olmadığı zamanlarda o komşu, sığınabilecek bir limandır. Öyle ki erkek ve kadın birbirine nâmahremken bu tip komşular baba yerine konduğu için nâmahrem görülmez, evde kimsenin olmadığı

²⁶ **Kıl ü kaal:** Dedikodu.

zamanlarda misafir dahi edilmektedir (KO, c. I: 14). Gençlik çağına ulaşan kız çocukları çarşıya veya alışverişe tek başına gönderilmez, yanına bir hanım kimse katılarak o şekilde dışarıya çıkmasına izin verilmektedir (KO, c. I: 47).

Dinî yaşam tarzının hüküm sürdüğü eski Osmanlı toplumunda kadın ve erkek arasında keskin çizgiler bulunmaktadır. Erkek ve kadın, hakim anlayışa göre birbirine nâmahremdir. Giyim kuşam açısından da olabildiğince kapalı ve vücut hatlarını belli etmeyecek şekilde giyinmeye özen gösterilmektedir (K, MS: 60).

Ticaret hayatında dükkana müşteri bekleyen esnaf daima duasını eder, dükkanından bereketi eksik etmemeye çalışmaktadır. Bu sebeple esnaf, dükkanda misafir ettiği kişilerin miskin, uyuşuk ve uğursuz hallerini gördüğünde dışarı çıkarmaktadır. Dükkanın bereketinin kaçmaması için böyle bir tutum sergilenmektedir (KO, c. I: 41).

Nasihat Sözleri

Halkın zihninden koparak birçok tecrübe sonrası söylenen sözler vardır. Didaktik özelliği olan bu sözler, kadın erkek ilişkisinden ticaret hayatına, toplumsal hayattan kişisel ilişkilere birçok konuda söylenmektedir. Eğitici ve öğüt verici olan bu sözlerden bazı örnekler metinlerde şu şekilde gösterilmektedir:

"Nasihat paraylan, pullan alınmaz! Nasihat almak, gerek kendinden büyüğünün, gerekse akıllı, idraki ziyade olanların söylediği doğru sözleri tutmak demektir" (K, c. II: 437). "Ey benim fuad-i hasılım, benden sonra beni hayr ile yad etmeğe gayret etmelisin. Akraba-yi taallukaatına da riayette kusur etmemeli!" (K, c. II: 440). "Yayalık atlılıktan yeğdir, derlerse inanma!" (K, c. II: 441). "Vakıa dertsiz adam yoktur ama, genç adamın düşüncesi çabuk gelir geçer, ihtiyar adam gibi değildir" (K, c. II: 487). "Gözünle görmediğine, kulağınla işitmediğine inanma!" (K, MS: 40). "Esnaf kısmının başı yumuşak olmalı" (KO, c. I: 88). "Adamın bir gözü kör, bir kulağı sağır, bir ayağı topal, bir kolu çolak olmalı" (K, MS: 156). "Açlık tokluktan yeğdir, derlerse inanma! Züğürtlük zenginlikten yeğdir, derlerse inanma! Bekarlık evlilikten iyidir, derlerse inanma! Tereyağından kuyrukyacağı iyidir, derlerse inanma!" (K, c. II: 442).

3.2. İnanışlar

Halk nezdinde birçok inanış bulunmaktadır. Örneğin, sağ avucun içinin kaşınması para geleceğine yorulurken sol avucun içinin kaşınması paranın kaybedileceğine yorulmaktadır. "Sol gözümün seğirmesi arttı, kaza çıkacak", ifadesi metinde kullanılmış, halk inancına dair bir örnek olarak gösterilmektedir (K, c. I: 204).

Günümüzde hâlâ toplum hafızasında varlığını koruyan ve uygulanan bir başka durum da korkunca damak kaldırılmasıdır. Metindeki örnekle, eski dönemlerden bu yana korkunca damağı kaldırmanın halk tarafından bilindiği ve yapıldığında korkunun etkisinin azalacağı inancı varlığını sürdürmektedir (K, MS: 63).

Halk nazarında hocalara olan inanç yüksektir. Okudukları dualar ve yaptıkları muskalarla halka şifa dağıttıklarına inanılmaktadır. Nefesi kuvvetli, okuyarak hastalıkları iyileştirdiğine inanılan hocalar, yaygın bir şekilde hemen hemen her mahallede ilgi görmektedir. Bu duruma ait örnek şöyle verilmektedir: "Tezken bari okutsanız. Sarımsaklı hoca varmış şurada, nefesi pek iyi imiş, geçenlerde birisi böyle olmuş da bu hoca okumuş, ossaat iyi olmuş" (K, c. II: 602).

İslam dininin toplum içindeki etkisi her yerde kendini göstermektedir. İyilik için de kötülük için de dua edilmektedir. Bir kimseyi olumsuz yönde etkilemek ve zihnine etki edip istenen davranışları sergilemesini beklemek muska yoluyla yapılmaktadır. Kişinin yatağının başına, evinin bir köşesine, çamaşırlarının arasına, giysilerinin içine ve daha başka direk etkileyeceğine inanılan yerlere bu muskalar konmaktadır (K, MS: 168). Toplum içerisinde okumak, okutmak, muska yaptırmak, hocalara gidip çeşitli uygulamalar yaparak beklentiye girmek sıkça görülen inanışlardandır.

Fiziksel çevrenin etkisiyle yaşam içerisinde farklı inançlar da ortaya çıkmaktadır. Kışa veya yaza ait halk nezdinde bazı inançlar bulunmaktadır. Metinlerde böyle bir mevsimsel inanç okunmaktadır. Kış aylarının kişiye verdiği buhranlı ve olumsuz duygu yapısı neticesinde epik bir varlığa inanılmış, bu aylarda

ortaya çıkan uğursuz durumların sebebi bu varlığa dayandırılmaktadır. Metindeki örnek şu şekilde gösterilmektedir: **Karakoncolos destanı**: Soğuğu ve kışı temsil eden, genelde bu dönemde belli bir süre ortaya çıkan, uğursuzluk getirip, kötülük yaptığına inanılan varlık (K, c. II: 600).

Bazı durumların veya davranışların olumsuz sonuçlara yol açacağı düşünülür ve sakınılması gerektiği söylenmektedir. Kimi durumlar karşısında kişinin zarar görebileceği endişesi duyulmaktadır. Buna dair örnek şu şekilde verilmektedir: "(Leyleğin yuvasına çıkmak isteyen Karagöz'e) Herif, çarpılırsın, sakın dokunma!" (K, c. III: 1050).

Toplum nazarında İslamiyetin etkisi ile birçok farklı inanış ve uygulama sosyal yaşamda görülmektedir. Dini anlamda varlığı kabul edilen cinler, halk tarafından olumsuz addedilmektedir. Cinlerin kötü muamelesine maruz kalarak zarar görülebileceği endişesi yaygındır. Bu, korkulan ve kaçınmak istenen bir durumdur (K, MS: 62).

Kışın yakacak ihtiyacını karşılamak için odun yakılmaktadır. Ancak bu odunların da yaş olmaması gerekir. Gerek İslam inancının hükümleri, gerekse halk içindeki yaygın kanı sebebiyle yaş ağaç yakmaktan ve kesmekten kaçınılmaktadır. Böyle bir durumun uğursuzluk getireceği, günah sayılacağı endişesi ile kuru ağaçlar kullanılmaktadır (K, MS: 90).

Ağaca, bitkiye, sebzeye kısaca doğaya karşı halk tarafından büyük bir saygı gösterilmektedir. Bunun en önemli sebebi dinî kaynaklıdır. Metinde geçen örneklerden biri şu şekilde belirtilmektedir: "Bir bahçede olan meyveden konuya komşuya, gelene geçene tattırmazsan, sonra ağaç kurur" (K, MS: 168).

Eski Osmanlı toplumunda yaşam, çoğunlukla köylerde geçmektedir. Kentlerde ve kasabalarda daha az sayıda insan ikâme etmektedir. Geçim kaynağı, tarıma ve hayvancılığa dayalı olan köylerde yağmur, önemli bir etkidir. Hem üretimin hem de yaşamın devamı için yağmur yağmadığı durumlarda çeşitli inanışlar uygulanmaktadır. Müneccim adı verilen dinî nitelikli kimseler başvuru

kaynaklarındandır. Yağmurun yağıp yağmayacağı müneccimlere sorulur, onlardan alınan bilgiye göre hareket edilmektedir (K, MS: 43).

3.2.1. Nazar İnancı

Nazardan korunmak maksadıyla farklı ifadeler veyahut uygulamalar yapılmaktadır. Yapılan uygulamalar aşağıda detaylı incelenmektedir. Nazarı def etmek veya hiç maruz kalmamak için farklı sözler, söz öbekleri söylenmektedir. Bu ifadelerden bazıları aşağıda gösterilmektedir:

"Maşallah, maşallah!" (K, c. III: 862). "Maşallah! de, sonra nazarın değer! Maşallah kırk bir buçuk kere" (K, c. III: 1078). "Yüzüme o kadar dikkatli bakma! Bana nazarın değecek. Ay, fena oluyorum!" (K, c. III: 1025). "İsâbet-i ayna uğrayacak. Birkaç tane kuru karanfil çatlatalım" (K, c. III: 1027).

Sokağa çıkmadan önce nazardan korunmaya çaba gösterilmektedir. Halk arasına girileceği ve birçok farklı bakışa maruz kalınacağı zaman, nazarı def edeceğine inanılan araçlar takılır, kuşanılmaktadır. Bu inanışa dair bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: "Hani benim nazar boncuğum? Nazar takımım nerede? Karagöz, eğer kaybolduysa sokağa böyle nasıl gideyim? Sonra bana nazar değer" (K, c. III: 1023).

Eşek Nalı

Halkın hafızasında var olan nazar değmesine önlem alma refleksi sonucu değişik ve kendine özgü araçlar, eşyalar nazardan korunma amacıyla kullanılmaktadır. Kişiye veya inanılan duruma karşı olumsuz bir olay yaşanmadan önce yani nazar değmeden önlem olarak bazı araçlar alınmakta ve taşınmaktadır. Nazardan korunma şekli olarak evlere asılan eşek nalı, metinde kullanılan örnekleriyle şöyle gösterilmektedir: "Sana gelirken eşek nalı getiririm. Neden? Başına takarsın, nazar değmez" (K, c. I: 273). "Senin alnına bir eşek nalı ile bir baş sarımsak, bir eski kundura asalım; o vakit kimsenin nazarı sana değmez" (K, c. III: 1023).

3.2.2. Kurşun Döktürme

Toplumsal hayat içerisinde insanın bazı durumlarda işi ters gider, olumsuz anları ardı ardına yaşayabilmektedir. Bu gibi durumlarda nazar değdiğine veya göze gelindiğine inanılmaktadır. Çözüm olarak ise kendini hocaya okutmak ya da kurşun döktürmek uygulamalarına başvurulmaktadır. Kurşun, hoca tarafından dua eşliğinde ortaya oturtulan kişinin üzerine beyaz bir çarşaf, bez gererek bir tasın içine dökülmektedir. Kişinin talihsizliğinin, başındaki sıkıntıların böylelikle def edileceğine inanılmaktadır (K, c. I: 219).

Nazarlanan kişi bu durumu def etmek için kurşuncu çağırıp kurşun döktürmektedir. Bu inanç, eski dönemlerde sıklıkla görülmektedir. Ayrıca korku anında bazı kalıplaşan hareketler yapılmaktadır. Özellikle korkan kişinin damağının kaldırılması ile korkunun insanda kalıcı bir hasara yol açmaması amaçlanmaktadır. Bahsedilen uygulamalarla ilgili bazı örnekleri aşağıda görmek mümkündür:

"Yüreğinde sıkıntı varsa, nazar değmiştir. Kurşuncu Habibe Molla'yı çağırırım da kurşun döksün sana. Haydi çağır! Kurşun tavasını alsın da gelsin! Gel, sen de, korku damarım kalkmış, bastırıver; damağımı da kaldır" (K, c. I: 298).

3.2.3. Adak

İyi ve güzel bir durumun gerçekleşmesinden önce Allah'a, bu iş gerçekleştiği zaman veya bir olay istenildiği gibi sonuçlandığında adak sunulacağı kalpten ve dilden zikredilmektedir. Böylesi durumların ne olduğu, hangi durumlarda adak adandığı ve kurban kesildiği metinden aktarılan örneklerle gösterilmektedir: "Şirin köşkün kapısına gelip sağ ayağını atar atmaz kurbanlar kesilir" (K, c. II: 411).

Zorda kalınan, sıkıntılı veya çözülmesi imkansız olan durumlar karşısında, Allah'a adak niyetinde bazı hayırlı işler yapılacağının sözü verilmektedir. Verilen söz, Allah katında yapılması gereken bir durum olarak mutlaka yerine getirilmelidir. Tabii ki sözün veya dileğin Allah'ın inayetiyle gerçekleşmesi umulur ki hayır işlenebilsin. Bu tarz ifadelerin geçtiği bölümlerin bazıları şu şekilde belirtilmektedir: "Sağ salim karaya ayak basarsam fıkara para vereyim, yağ, pirinç, bulgur, fasulye

bu gibi şeyler dağıtayım" (K, c. II: 741). "Adak olarak pirinç, yağ, et, sebze..." (K, c. II: 816).

3.2.4. Rüya

Çocukları olmayan çiftler Allah'a daima dua etmektedir. Sonunda eşlerden birinin rüyasında ak sakallı pir görünmektedir. Rüya da ak sakallı pirin elinden elma alan kimse artık çocuk sahibi olacaktır. Halk Edebiyatı'nda sıkça görülen rüya motifi, metinde de gösterilmektedir (K, MS: 350).

3.3. Dini İnançlar

Dünya var olduğundan beri insanoğlunun inanma ve inanç duygusu her zaman var olmaktadır. Bir yaratıcının varlığı daima akıllarda vardır. Hak dinlere olan inancın yanında farklı inanış şekilleri veya o inanışlara ait terimler de metinlerde şöyle gösterilmektedir: **Dehri**: Dünya olaylarının tabiattan doğduğuna inanıp ahirete inanmayan kimse, maddeci (K, c. II: 739).

3.3.1. İslam İnancı

İslam inancına ait birçok terim ve uygulama metinler içerisinde görülmektedir. Ahiret inancı da bunların başında gelir. "Ehret hörüsü" tabiri ile ahiret yani ölümden sonraki hayatta cennetle müjdelenecek insanoğluna Allah tarafından bahşedilecek, güzelliği ve iyiliği Kur'an içerisinde belirtilen huriler anlaşılmaktadır. Huriler dünya hayatında insanoğlu tarafından sıklıkla cennete gidip verilmesi istenen dini bir terimdir (K, c. I: 107). Yüce Allah'a olan saygı ve sevgi, oyunun giriş bölümlerinde sıklıkla yer almaktadır. Arapça ve Farsça terkipli cümlelerle Allah'a ve sıfatlarına övgülerde bulunulmaktadır. Varlıkların ve mekanların yaratıcısı Allah'a vurgu yapılmaktadır (K, c. I: 72, 104). İslam dininde olduğu gibi diğer bütün dinlerde de inanılan yaratıcıya dua edilir, minnet duygusu dile getirilmektedir. Metinlerde, İslamiyetin dua etme şekli olan Allah'a el açıp dua etme uygulaması görülmektedir. Yüce Allah'tan, elleri iki yana açıp iyi şeylerin olması istenir, çeşitli dilekler sıralanır, her şey için şükredilmektedir (K, c. I: 144).

Allah'ın farz kıldığı ibadetlerden olan namazı, vakti girdiği andan itibaren kılmak her Müslüman için farz kılınmaktadır. Namaz ibadetini yerine getirmeden önce abdest alınması gerekirken suyun olmadığı yerlerde veya zamanlarda teyemmüm edilmesi emredilmektedir (K, c. I: 130). Namaz kılmak için engel olacak her durumun çözümü, Allah tarafından inananlara iletilmektedir. Abdest hususunda ayrıca tuzlu su ile abdest alınıp alınmadığı ve tuzlu suyun abdesti bozup bozmayacağı diyaloglar içerisinde konu edilmektedir (K, c. III: 1002). Yatsıyı kılmak tabiri de namaz ibadetinin son kısmına işaret etmektedir. Bu ifadeyle, sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere beş vakitten oluşan namaz ibadetinin son kısmı olan yatsı namazının kılındığı anlaşılmaktadır (K, c. I: 107).

Kötülüklerin, vesveselerin, olumsuzlukların sebebi olarak görülen Şeytan, bütün negatif anlamları yüklenmektedir. İnancın gereği olarak ona karşı bir sevgisizlik, ondan korunma isteği ve düşüreceği tuzaklardan uzak kalma çabası esastır. Şeytanın kötülüğü özellikle vurgulanmaktadır: "Lâîndir, münâfıktır, bî-edebdir Şeytan!" (K, c. I: 104, II: 400, 808, MS: 52). Yapılan ve işlenen günahlardan ötürü insanoğlu büyük bir üzüntü duyar ve Allah'tan tövbe dilemektedir. Günahlarından arınmak için tövbe eden kimse aynı günahları tekrarlamamaya ve hayırlı bir müslüman olarak hayatını sürdürmeye çaba göstermektedir. Böylesi durumların, günahlardan ötürü tövbe etmenin metinlerde yer aldığı şu şekilde görülmektedir: "Tövbe et bir daha esrarı ağzına komıyacağına. Tövbe olsun Hacıvat, bir daha ağzıma koymam" (K, c. II: 604, III: 1073).

İslama ait terimlerin yanı sıra dini hüviyette olan kimselerin de ismi metinlerde zikrolunmaktadır. "**Faku**", Anadolu'da din adamlarına verilen addır. İmama karşılık gelir. Yöre halkının nazarında en güvenilir, en doğru ve en iyi kimselerdir. Bir mal veyahut eşya bırakılacağı zaman imama yani fakuya bırakılmaktadır. Bir anlaşmazlık çıktığında sözü senet olan imam çağrılır, onun vereceği karar itirazsız uygulanmaktadır (K, c. I: 108, 337, III: 1162). **Mahallenin imanı** da aynı şekilde saygı görmektedir. Halk tarafından sözü ihtiyatla dinlenmektedir (K, c. I: 165, II: 683).

Kur'an'da yer alan bazı terimler veya isimler telmih olarak kullanılarak metinlerde yer almaktadır. Terimin veya ismin içeriği ile aktarılmak istenen ifade, daha etkili kılınmaya çalışılmaktadır. Kur'an'da bir mağarada uzun süre uykuya dalan Eshâb-ı Kehf'ten biri olan **Yemliha**, bu bölümde zikredilmektedir (K, c. I: 136).

Toplumsal yaşam düzeninde bazı davranışlar günah sayılmaktadır. Helal ve haram kavramlarına yüklenilen anlamlar Kur'an ile belirtilmektedir. Yiyecek ve içecekleri gereğinden fazla tüketmek veya gereğinden az tüketerek çöpe gitmesine sebebiyet vermek, İslam inancında haram olarak nitelendirilmektedir. İsrafin haram olduğu, oyun metinlerindeki diyaloglarda okunmaktadır (K, c. I: 247).

Bir işin yapılacağına dair güvence olarak dini motifler içeren cümleler kullanılmaktadır. Bu gibi cümleler yemin cümleleri olup Allah'a ve onun büyüklüğüne işaret ederek vallahi, Allah'a and olsun gibi söz öbekleri ile söylenmektedir. Yapılacak iş veya gerçekleşecek durum için Allah'ı zikrederek karşı tarafa güven duygusu verilmeye çalışılmaktadır (K, c. III: 864).

Eski dönem kadın erkek ilişkilerine bakıldığında, kadın ve erkeğin bir arada olması İslam inancı gereği haram sayılmaktadır. Şer'î hükümlerin uygulandığı Osmanlı toplumunda, kadın ve erkek birbirine nâmahrem kabul edilmektedir (K, c. III: 944).

Eski dönemlerde günümüze oranla daha dinî ve kapalı bir toplum yapısı bulunmaktadır. Din, birçok alanda belirleyici konumdadır. Oyunlarda da bu etkiyle beraber dinî terimler sıklıkla kullanılmaktadır. Metinlerde tespit edilen dini terimlerden bazıları şunlardır: **İrade-î cüz'iyye**: Tanrı tarafından insanın elinde bırakılan isteme yetkisi, elindelik (K, c. II: 448). **İstihâre**: Girişilecek bir işin hayırlı olup olmayacağını rüyada anlamak için abdest alıp dua okuyarak uykuya yatma (K, c. III: 1067).

Camilerin hem iç hem de dış alanlarında kullanılan malzemelerin neler olduğu metinlerde görülmektedir. Camilerde kullanılan araç gereçlerden, camiye dair terimlerden bazı örnekler şöyle gösterilmektedir: **Alem**: Minare, kubbe, sancak direği gibi yüksek şeylerin tepesinde bulunan, madenden yapılmış ay, ay-yıldız ya da

lale biçiminde süslü tepelik (K, c. III: 1184). **Cemaat:** Namaz, dua vb. için bir imama uyan topluluk (K, c. III: 1083). **Musalla:** Cami avlularında cenazeyi koyup önünde namaz kılınacak taş seki (K, c. III: 1166). **Şerefe:** Minarenin ezan okunan yeri (K, c. III: 1184).

3.3.2. Hristiyan İnancı

Ağırlıklı olarak İstanbul'da geçen metinlerde, eski İstanbul ve Osmanlı toplum yapısı düşünüldüğünde, birçok farklı dinden, birçok farklı ulustan insanlar yer almaktadır. Bu da çok renkli bir toplum kimliği meydana getirmektedir. Bunun sonucu olarak oyunlarda her inançtan karakterler yer almış, sadece İslamiyet'i içermeyerek diğer dinlerden de terimler, uygulamalar, inançlar aktarılmıştır. Hristiyanlığa ait metinlerde yer alan terimler, uygulamalar ve ifadelerden birkaç örnek şu şekilde verilmektedir: **Apukurya:** Hristiyanların -daha çok Rumların- büyük perhize girmek üzere bulundukları ve çeşitli eğlencelerle geçirdikleri zaman (K, c. II: 539).

IV. HALK HEKİMLİĞİ, HALK TAKVİMİ, ÖLÇÜ BİRİMLERİ

4.1. Halk Hekimliği

Tıp konusunda çeşitli terimlere rastlanmaktadır. Hastalıkların tedavisinde geleneksel yollara başvurmak ilk izlenen yoldur. Faydalı olacağı düşünülen tedavi şekli, hastanın durumuna uygun düşecek haliyle uygulanmaktadır.

El çıkması, bilek çıkması veya vücudun herhangi bir yerindeki çıkıklığa karşı tedavi olarak çıkıkçıya başvurulduğu görülmektedir. Çıkıkçılar, genellikle evlerde tıbbî teçhizat olmaksızın el yordamıyla çıkığı bulup, yerine oturtmaya çalışmaktadırlar (K, c. I: 155, III: 1111).

İlaçları tedarik edip halka sunan eczanelerde, zor durumda olan insanlara yeri geldiğinde müsamaha gösterildiği gözlemlenmektedir. Halkta, müşkül durumda olan fakir fukaradan kimselere el uzatmak, yardım etmek fikri kendini her yerde göstermektedir. Dini boyutu da olan bu yardımsever tavır aşağıda gösterilmektedir:

"Bizim mahalledeki eczacımız iyidir; **fukaradan bir hasta olursa, bedava ilaç yapar, para bile almaz**" (K, c. I: 287).

Hastalığın tespit edilme süreci, doktorun detaylı ve doğru incelemesi sonucunda gerçekleşmektedir. Kişinin fiziksel anlamda yaşadığı huzursuzluk karşısında doktor olmayan bir kişinin yaptığı muayene, metinde şu şekilde aktarılmaktadır:

"Bir hastanın nabızı çabuk atarsa, mutlak ateşi ziyadedir. Ya hastaya nöbet²⁷ gelirse? Birader, nabız dikkatli muayene edilmezse hastalık anlaşılmaz. Hastanın elini eline alıp marazı²⁸ bulmalı. Zira bazı nabız çabuk atar, bazı geç atar. Ondan sonra adale²⁹ ile a'saba³⁰ dikkat etmeli. Eğil şöyle bakayım, bir kere de arkamı

²⁷ **Nöbet:** Hastalık ateşi.

²⁸ **Maraz:** Hastalık.

²⁹ **Adale:** Kas.

³⁰ **A'saba:** Sinirler.

dinleyeyim. Şöyle biçimli dur. Göğsünün düğmelerini çöz. Kulağımı arkana koyup dinleyeceğim. Bakalım ciğerlerinde bir şey var mı?" (K, c. I: 367).

Metinler içerisinde birçok tıbbî terim belirtilmektedir. Tıbbi terimlerden bazı örnekler şu şekilde gösterilmektedir:

Beyin doktorluğu (K, c. III: 1120). **Cankurtaran** (K, c. III: 1226). **Gargara etmek** (K, c. II: 613, III: 1140). **Muayene etmek** (K, c. II: 522). **Tabibe:** Hekim, doktor (K, c. III: 1248). **Ven:** Toplardamar (K, c. I: 367). **Vücut-i insan; insan vücudu, nabzı-ı arteller:** Atardamar, kırmızı kan damarları, hastanın nabzına bakmak (K, c. I: 366).

4.1.1. Hastalıklar

Hastalıklara dair çeşitli adlandırmalar metinlerde görülmektedir. Toplumun hafızasında yer alan birçok hastalık bilinen ismiyle metinlerde verilmektedir. Metinlerdeki bazı hastalıkların isimleri aşağıda belirtilmektedir:

Basur (K, c. I: 106, II: 832, III: 1108).

Baş ağrısı, karın ağrısı, kulak ağrısı, mayasıl (K, c. I: 212, III: 1042).

Belsoğukluğu (K, c. II: 616, III: 1101).

Bunamak (K, c. III: 1074).

Da-üs-sa'leb: kıl dökülmesi hastalığı (K, c. I: 362).

Diş ağrısı (K, c. I: 384).

Eşek öksürüğü (K, c. III: 962).

Hunnak olmak³¹ (K, c. I: 115).

Isıtmaya uğramak, sıtma tutması (K, c. I: 104, 340).

İllet-i kadime: Eski hastalık (K, c. III: 1007).

İllet-i müzmine-i zemim³² (K, c. I: 254, 371).

İçi gitmek: İshal olmak (K, c. III: 1129).

Kalp hastalığı (K, c. III: 1120).

Kanser dö lestoma: Mide kanseri. **Seretani mide.** **Iskarlatin:** kızıl hastalığı

³¹ **Hunnak olmak:** Bademciklerin, boğazın iltihaplanması.

³² **İllet-i müzmine-i zemim:** Pasif cinsel sapıklık. Halk tabirince; kibar illeti.

(K, c. I: 374).

Kırmızı frengi (K, c. II: 777).

Kolera (K, c. II: 439).

Koriza: Burun nezlesi. **Siroz dö fuva:** Karaciğer siroz. **Kalkül biliyer:** safra taşı (K, c. I: 373).

Köpek ısıtması (K, c. I: 119).

Mide fesadı (K, c. III: 1211).

Munkabız: Peklik çeken, bağırsakları sıkı olan (K, c. III: 1221).

Nefes darlığı (K, c. III: 1007).

Nevazil (K, c. II: 598).

Nezle (K, c. I: 357, II: 662).

Nöbet: Hastalık ateşi, sıra. Hasta iken insanın vücuduna yanma gelir, bazan sıtma tutmuş gibi üşüme gelir, ona nöbet derler (K, c. II: 477).

Rih-i tayyar: Romatizma. **İstiskaa-yi batın:** Karında su toplanması. **Veca-i dandan:** Diş ağrısı. **Zikr-i sadr:** Göğüs darlığı. **Kuvve-i basıra-i kalil:** Görme gücü azlığı. **Za'f-i basar:** Göz zayıflığı (K, c. I: 363, II: 475, III: 1005, 1246).

Sarılık (K, c. I: 140, II: 723).

Sill-ur-rie: Akciğer veremi. **Nefha-i sadır:** Göğüs şişkinliği. **Seretan:** Yenirce hastalığı. Gittikçe oyularak genişleyen yara. **Nikris:** Ayak parmaklarında, topuklarda, mafsallarda meydana gelen ağrılı hastalık. **Damla hastalığı** (K, c. II: 476).

Tevrüm olma: Verem olma (K, c. II: 537). Uyuz olmak (K, c. I: 324).

Verem, veba (K, c. III: 1096).

Zükka (K, c. II: 576).

4.1.2. Tedavi Yolları

Hastalıkların tedavileri için birçok farklı işlemin metinlerde uygulandığı görülmektedir. Hacamat olmak da bu tedavi yollarından birisidir. Gerek dini uygulama alanı gerekse geleneksel açıdan hacamat olmak, toplumda varlığını günümüzde de sürdürmektedir (K, c. I: 135, II: 668, III: 1104, 1228).

Geleneksel tedavi yöntemlerinden biri de sülük tedavisidir. Gerekli görülen yerlere bu tedavi uygulanmaktadır. Kan toplanan, iç kanamadan ötürü şişen ayak bileği, el bileği gibi yerlere, kalp veya damarlardaki rahatsızlıklarda vb. birçok noktaya sülük yapıştırılmaktadır. Metin içerisinde karaciğere yakın beş on sülük yapıştırılması gerektiği söylenerek bu tedavinin eski dönemlerde de kullanıldığı görülmektedir (K, c. I: 373, 381, II: 430, 668). (KO, c. I: 56)

Bazı hastalıkların tedavilerinde dini motifler ön planda olmaktadır. Kur'an'dan çeşitli dualar, hastanın yüzüne bakarak okunmaktadır. Hastayı okumakla hastalığın düzeleceğine inanılır, bu şekilde şifa aranmaktadır. Bir insan sarılık olduğunda, okunduğu vakit geçeceği inancı halk nazarında hakim bir inançtı (K, c. I: 140). Hastalıkların tedavisinden sonra yeme içmeye dikkat edilmektedir. Tedavi sonrası yapılacak perhiz, iyileşme sürecine olumlu katkıda bulunmaktadır (K, c. I: 372, 374, II: 810).

Çeşitli hastalıkların tedavisinde toplumdan ayırıştırma, bir nevi tecrit etme yoluna gidildiği görülmektedir. Yeterli teknik altyapı ve bilgi eksikliği sebebiyle yaşanan psikolojik travmaların neticesinde aynı hastalığı taşıyan kimseler bir araya toplanmaktadır. Bu durum, hastaları daha fazla yalnızlaştırırken mental olarak da hastalarda ağır bir hasara yol açmaktadır. Bu uygulamanın bir örneği metinlerde belirtilmektedir. Eski dönemlerde cüzzam hastaları, toplumdan ayrı şekilde birlikte yaşayacakları miskinhane adı verilen yerlerde tedavi edilmektedir (K, c. I: 203).

Ameliyat öncesi yapılacak müdahaleler detaylıca konuşulmaktadır. Yapılması gerekenler bir bir sıralanmaktadır. Bu hususta metindeki örnek şu şekilde görülmektedir: "Hücum edip yere yatırmalı, etrafına da demir kazıklar çakıp öküz nallar gibi kollarını kuvvetlice sarıp bırakmalı, sonra kulunuz acizane ameliyyat-i ta'cizanemi³³ icra etmeliyim. İki dirhem sıçanotu hûlasası verdin mi, akli da çıkar, canı da çıkar vesselam" (K, c. I: 379).

Hastalıklara iyi geleceğine inanılan ilaç tarifleri, eski dönemlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Kocakarı ilacı diye de tabir olunan bu ilaçlar ya da merhemler

³³ **Ameliyyat-i ta'cizanemi:** Rahatsız edici ameliyat.

doğal malzemelerden yapılmaktadır. Oyunlarda söylenen bu ilaç tarifleri abartılı veya gerçekdışı bağlamlarla ifade edilmektedir. Birkaç ilaç tarifi, metinlerde yer aldığı haliyle aşağıda belirtilmektedir:

"On tane yumurtanın sarısı, yirmi beş dirhem dardağan darısı, on üç tane Çingene karısı, bunların hepsini bir araya getirip elsiz havanda dövmele, sabah akşam bir kaşık yemeli" (K, c. I: 333). "Antimon ile yumurta sarısı, bir miktar da alkol yani ispiro, güzel bir sızı ilacı olur" (K, c. I: 363). (KO, c. I: 56). "Şimdi bu eczaları bir kahve cezvesinde kaynatıp küçük bir tahta havanda döversin, sonra yetmiş derece neftyağını on dokuz kadeh gazyağı ile karıştırıp öbür eczaları bunun içine koyup bir daha kaynatırsın, ondan sonra bir kahve kaşığıyla birer batman yersin" (K, c. III: 1218). "Yarı belimden aşağısı tutmuyor. İlaç kaynatıp içmedin mi? Ağrıyan yerlere kafur ruhu sürmeli" (K, c. II: 636). (KO, c. I: 103). "Akşam limonla kahve kodum, hiç işe yaramadı" (K, c. III: 1217). "Hasta için başlıca hafif meyvalar lazımdır. Şurdan yüz elli kadar portakal, kırk tane, mandalina, birkaç yüz limon, yirmi otuz okka şeker almalı. Zira herhalde harareti vardır" (K, c. III: 1247). "Şarapta ekmeği ıslatırsın. Şaraba sokarsın. O şarapta, eski şarapta ekmeği ıslatıp buna yedirirsin. Ondan sonra bak görürsün, dili ne güzel açılacak" (K, c. II: 521). "Esrarın serencamı. Biraz yoğurt içirmeli. Bir şey yok. Geçer" (K, c. II: 603). "Bir fincanda ıslatıp şakaayık-i nu'mani³⁴ yutmalıydın" (K, c. III: 1253).

Hastalık durumlarında nasıl bir yol izlendiği metinlerde belirtilmektedir. Sıklıkla karşılaşılan baş ağrısı için de yapılan işlem metinler içerisinde okunmaktadır. Baş ağrıdığı vakit, eski dönemlerde ne yapıldığı şu şekilde aktarılmaktadır: "Üzerinize afiyet, başıma bir ağrı geldi; amonyak³⁵ almak için eczaneye gittim" (K, c. I: 291).

Diyaridon: Zerdeçal, karanfil, kakule vb. karışımından meydana getirilen bitkisel ilaç (K, c. III: 1167). **Duh-i lal-i hindi:** Eskiden kullanılan bir bitkisel ilaç (K, c. I: 378). **Hatmi çiçeğinden ilaç yapmak** (K, c. III: 920). **İhtikan:** Kalın bağırsağa şırınga ile su sıkma, tenkiye (K, c. II: 715, III: 904). **İşlemek:** Çıbanın

³⁴ **Şakaayık-i Nu'mani:** Gelincik.

³⁵ **Amonyak:** Nişadırıruhu.

olgunlaşma yolunda olması, yaradan cerahat akması (K, c. III: 1153). **Kırımtartar:** Şarap tortusundan çıkarılan ve ilaç yapmakta kullanılan bir madde, asitsi potasyum tartaratı (K, c. III: 1218). **Kirik kantar** (Fr.creme de tartre): Şarap tortusundan çıkarılan ve ilaç yapmakta kullanılan bir madde, asitsi potasyum tartaratı. **Ödülkahir:** Yaralar için kullanılan bir madde (K, c. III: 1110). **Merhem sürmek** (K, c. I: 382). **Vizita etmek:** Muayene etmek (K, c. III: 1108, 1249).

4.2. Halk Takvimi

4.2.1. Aylar ve Mevsimler

Osmanlı'da hicri takvim kullanılmaktadır. Bu sebeple ayların ve mevsimlerin adlandırmalarında dini hükümler hakimdir. Metinlerde, ayların ve mevsimlerin adlandırılmasına ait bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

"Yıllar başlangucu³⁶, itiş dalaş ayu³⁷, böyüh nasuf³⁸, güçük nasuf³⁹, böyüh araluh⁴⁰, güçüh araluh⁴¹, ireceb⁴², mum ayu⁴³, emegol ayu⁴⁴, emegol bezegü⁴⁵, iki bezek gısuğu⁴⁶, davar bezegü⁴⁷" (K, c. I: 94, II: 770). **Eyyam-ı sayfiyye⁴⁸, güz, şita, mevsim-i bahar** (K, c. I: 302). **Kış, Yaz, Ağustos, Kasım, Mayıs** (K, c. II: 546). **Şeb-i yelda:** 22 Aralık (K, c. III: 919). **Kasım fırtınası:** Kışın başlangıcı sayılan sekiz kasımdan Hıdrellezin ilk günü olan 6 Mayıs'a kadar süren altı aylık zaman (K, c. III: 920). **Gugu fırtınası:** İlkbahar fırtınası (K, c. II: 450). **Kible, keşişleme, gündoğusu, poyraz, yıldız, batı** (K, c. II: 616). **Zühre-yıldızı:** yıldız-yeli, kuzey yeli (K, c. II: 1020).

³⁶ **Yıllar başlangucu:** Muharrem.

³⁷ **İtiş dalaş ayu:** Safer.

³⁸ **Böyüh nasuf:** Rebiülevvel.

³⁹ **Güçük nasuf:** Rebiülahir.

⁴⁰ **Böyüh araluh:** Cemazilevvel.

⁴¹ **Güçüh araluh:** Cemazilahir.

⁴² **İreceb:** Recep.

⁴³ **Mum ayu:** Şaban.

⁴⁴ **Emegol ayu:** Ramazan.

⁴⁵ **Emegol bezegü:** Şevval.

⁴⁶ **İki bezek gısuğu:** Zilkade - İki bayram arası.

⁴⁷ **Davar bezegü:** Zilhicce - Kurban bayramı ayı.

⁴⁸ **Eyyam-ı sayfiyye:** Yaz günleri.

Kış Mevsimi

Kışın birinci öncelik, ısınma ihtiyacının giderilmesidir. Sert geçecek kışa karşı hem odun hem de kömür hazır edilmektedir. Evlerin altında veya dışarısında odun ve kömürü saklamak için kuru ve nemsiz odalar bulunmaktadır. Kış mevsimine yönelik bazı ifadeler aşağıda gösterilmektedir:

"Kömürlükte kömür bulmazsam, hanım soğuktan donmasın" (K, c. I: 291, 356, II: 474, 821). "Önümüz kış, ne odun düşünürsün ne de kömür" (K, c. I: 340, III: 1021). "Salıncakçılıktan para kazanırsam vaktiyle eve odun atarım" (KO, c. I: 170). "Biraz odun var, keseceğim" (K, c. II: 548). "Evde ne odun, ne kömür, kesede bir paralar Hak getire!" (K, c. II: 534, III: 1045, 1247). "Evde odun bitmiş, Biraz odun al" dediler, Odunkapısı'na gidip beş on çeki odun aldım" (K, c. III: 1240). "Önümüz kış. Kömür almak için Fatih'e gittim" (K, c. III: 1225). "Kış geliyor, biraz yün yıkayalım. Belki misafir gelir, altına yayacak döşek yok" (K, c. I: 346). Marsık; odunkömürü (K, c. II: 582).

Kış mevsiminin sert geçtiği zamanlarda yaşamsal alanın durumu metinlerde görülmektedir. Kar ve soğğun etkisiyle yaşanan don ve buzlanma, birçok yaralanmaya sebep olmaktadır. Metindeki örneği ise şu şekildedir: "Kar yağdı da, ortalık dona çekti mi, yaralananın hadd ü hesabı olmaz" (K, c. I: 362).

4.3. Ölçü Birimleri

4.3.1. Ağırlık ve Uzunluk Ölçüleri

Cumhuriyetin ilanından sonra uluslararası ölçü ve tartı birimlerini kullanan Türk toplumu, geleneksel ve Osmanlı yaşamına özgü birimleri yüzyıllar boyu kullanmıştır. Metinlerde bu hafızanın varlığı görülmektedir. Aşağıda bazı örnekleri verilmektedir:

Arşın: Bir çarşı arşını 68 cm (K, c. II: 824). **Batman:** Eski bir ağırlık ölçüsü (K, c. II: 422, III: 1218). **Binlik:** Aşağı yukarı 3 litrelik büyük şişe, **çeki;** odun, kömür vb. gibi ağır ve kaba şeyleri tartmakta kullanılan ağırlık ölçüsü (K, c. III: 1045). **Dirhem, mil, kırat, top, kantar, çekirdek, fersah** (K, c. III: 1217). **Düzine,**

kile (K, c. III: 1218). **Elli dirhem**: 31 desigram. Okkanın 1/4000'ü (K, c. III: 1044). **Endaze**: Eskiden kullanılan bir uzunluk ölçüsü, 65 cm (K, c. III: 902, 938). **Okka**: Bir okka, gr. hesabıyla 1283 gr. eder (K, c. II: 640, 824, III: 911, 1100, 1218). **Terazi** (K, c. III: 1029). **Urup**: Arşının sekizde biri (K, c. III: 938).

V. BÖLÜM: EĞLENCE HAYATI, YEME-İÇME, ÖZEL GÜNLER - MERASİMLER

5.1. Eğlence Hayatı

İstanbul, eğlence kültürü olan bir şehirdir. Geçmiş dönemlerden beri süregelen bu özelliği her dönemde kendini göstermektedir. Metinler içerisinde de bu durum görülmektedir. Zennan tayfasından çengilerin, erkek yanında oynamadıkları için araya câr adı verilen bir bez veya perde gerilerek insanların eğlendiği öğrenilmektedir (K, c. I: 144).

Halkın geniş meydanlarda toplanarak farklı eğlenceleri izlediği yerler, epey rağbet görmektedir. İnsanların eğlence kültürü günümüze oranla daha sınırlıydı. Teknolojik imkanların bu kadar geniş olmadığı eski dönemlerde halka, kişilerin kendi icat ettiği oyunlar, gösteriler, sahne sanatları ve şovlar sergilenmektedir. Cambazlık da bu minvalde büyük meydanlarda gösterimi yapılan bir eğlenceydi. Bir baştan bir başa yerden yükseğe gerilen ip üzerinde cambaz tabir edilen kişi tarafından çeşitli akrobatik hareketler yapılırdı. Bu hareketler halkı heyecanlandırır, merakla sıradaki hareket takip edilirdi. Palyaço da yine insanları güldürmek için sahnede çeşitli komiklikler yapardı. Yüzü boyalı, peruklu ve renkli kıyafetli palyaçolar, halkın dikkatle takip ettiği bir eğlence aracıydı. Metinde cambazlığa ve palyaçoluğa dair bölüm şu şekilde gösterilmektedir: "Sizden burayı, Şeyh Kuşteri meydanını tutmaya geldim, buraya menzil⁴⁹ kurup cambazlık edeceğiz. Cambazlık yapamaz; palyaço, komiklik yapar" (K, c. I: 277).

Mevsimlerin kendi içerisinde bir akışı vardır. Yaz aylarında insanlar, dışarıda iken kış aylarında kapalı bir yerde, evlerinde biraraya gelmektedir. Bu buluşmalarda eğlenmek için oyunlar oynanır, şarkılar, türküler söylenir, hikayeler anlatılmaktadır. Kış gecelerinde hikaye anlatılması, halkın, gerek edebi yönden gerekse sosyalleşme açısından yararlıdır. Bu hikaye anlatmağa geleneği, metinde işlendiği haliyle eski döneme ait yaşam şekillerinden bilgiler vermektedir. Bu uygulamanın varlığı şu

⁴⁹ **Menzil ipi:** Canbazların bir uçtan bir uca gerip üstünde şov yaptıkları ip.

örnekle aktarılmaktadır: "Kış geceleri hikaye söylerim. İki elini birbirine vurursun, "Hak, dostum, Hak!" dersin sonra hikayeye girersin" (K, c. I: 341).

Eğlenmek amacıyla çeşitli oyunlar oynanmaktadır. Kendi içinde kuralları olan, birlikte oynanan ve temeli gülme üzerine kurulu oyunlardır. Bazı örnekler şunlardır: Aşık oynamak⁵⁰(K, c. II: 446). Yutturmaca (K, c. III: 864).

Helva Sohbeti

Mevsimin soğuk ve yağışlı olması sebebiyle eski dönemlerde halk, birbiriyle sohbet ederek zaman geçirmektedir. Sıklıkla biraraya gelir, erken kararan hava sebebiyle uzayan geceler, sohbet ederek, oyunlar oynayarak geçirilirdi. Metinlerde bu sohbetlerin varlığını gösteren ifade şöyle gösterilmektedir: "Kış günleri helva sohbeti⁵¹ gerek" (K, c. III: 989). "Evvela helvayı pişirirler, ba-de-hû bir tabağın yahut bir tepsinin içine korlar, üstünü de tellerler pullarlar. Âdet öyle! Yarın akşam kimin nöbeti ise, götürürler onun önüne korlar helvayı" (K, c. III: 1043).

Metinde yer alan helva sohbetlerinde söylenen şarkılardan birkaç örnek ise şu şekildedir:

"Helvanın üstünde fıstık

Hanenize kadem bastık

Al, topun mübarek olsun

⁵⁰ **Aşık**; koyun, keçi gibi ehli hayvanların arka bacaklarından çıkar. Aşık oyununda en büyük hüner, aşığı tutmaktır. Birden fazla çocuk arasında oynanır. Evvela renk renk boyanan aşıklar uzunca bir çizginin üzerine dikilir. Bunun bir metre kadar uzağına çizilen çizgiye de uçulur. Kimin enekesi tam çizgide veya çizgiye yakın bir yerde durursa, o başçıl olur. En geri kalana da dipçil denilmektedir. Önce aşıklara vurmak kastiyle başçıl atar, bunu diğerlerinin atışları takibeder. Bu arada hem aşıklara, hem de yekdiğerinin enekelerine atarlar. Çukur kısmı alta, düz kısmı yukarıya gelirse şek denir. İlaç diye bağırın çocuk, elindeki aşığa enekesini bir defa vurduktan sonra arkadaşının enekesine atar. Vurursa onun kazandığı aşıkları elinden alır. Ve arkadaşını oyundan çıkarır. Eğer çukur kısım iiste gelirse bu zildir. Diğer çocuklar ona atarlar, vuramazlarsa yerdeki aşıklar aşığı zil gelenin olur. Bu oyunun çeşit nevileri vardır. Fakat en çok oynanılan budur. Aşık oyunu nişan alma kabiliyetini artırmak bakımından faydalıdır. Dikkati terbiye eder (Konu hk. bkz. Onur, Bekir; Güney, Neslihan, Türkiye'de Çocuk Oyunları: Derlemeler, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 66).

⁵¹ **Helva Sohbeti**: Osmanlı İmparatorluğu'nun eski dönemlerinde uzun kış gecelerinde yapılan toplantılar için kullanılan bir tabirdir. Bu toplantılardaki gaye bir araya gelinerek kurulan sohbet meclisinin kuru geçirilmemesidir. Bu münasebetle helva pişirilerek yenilmesi, toplantıların "Helva Sohbeti" diye anılmasına sebep olmuştur. Özellikle esnaf teşkilatı mensupları uzun kış gecelerinde, aralarında toplantılar yaparlar, helva pişirip yerler; düzenledikleri oyunlarla geç saatlere kadar eğlenirlerdi.

Almazsan da benim olsun

Bre hoy canım ya lel li" (K, c. III: 1043). Ölçek 8 (4=4 ve duraksız 8)

5.1.1. Avcılık ve Av Hayvanları

5.1.1.1. Karada Avlanma

Karagöz metinlerinde av hayvanlarına dair, avcılığa dair birçok bilgi yer almaktadır. Metinler içerisinde bu ifadelerin geçtiği bölümler uzun tutulmamış, gerek benzetme yoluyla gerekse sataşma maksatlı kullanılmaktadır. Kapan kurulup sansar tutulduğu, Hacivat'ın ağzından sataşma yoluyla belirtilmektedir (K, c. I: 74).

İpe takılan Karagöz, içinde bulunduğu hali domuzlara kurulan domuz kapanı yakıştırmaları ile ifade etmektedir. (K, c. I: 278, II: 540). Açık alanda kapan kurulduğu gibi evin içinde, tahıl ambarında, evin başka bölümlerinde, ulaşılması istenmeyen yerlerde farelere karşı da kapan kurulmaktadır (K, c. II: 560, 843).

Av sırasında köpeğe, "Aport! Aport!" seslenişi ile avın üzerine atılması, avı yakalaması emri verilmektedir (K, c. II: 701, III: 922). Birçok hayvanın avlandığı metinlerde okunmaktadır. Onlardan biri de bıldırcındır. Ölü veya canlı şekilde bıldırcın avlanmaktadır. Bıldırcınları canlı yakalayarak beslemek ve büyütme amaç edinilmektedir (K, c. III: 1250).

Av vurmak için seyre gidilmektedir. Gidilen seyrinde farklı hayvanları avlamak amaçlanmaktadır. Keklik vurmak da bunlardan bir tanesidir (K, c. III: 1015). Servi ağacının tepesine çıkıp kuşu beklemek, kuş avlamanın tekniklerinden bir örnek olarak ifade edilmektedir (K, c. III: 1209).

5.1.1.2. Denizde Avlanma

Balıkçılar oyununda deniz avcılığının birçok unsuru görülmektedir. Balık avlamak belli araç-gereçleri edinme ile mümkündür. Deniz avlanmasında kullanılan en yaygın alet oltaadır. Olta ile irili ufaklı pek çok balık avlanabilmektedir (K, c. III: 1068). Kayıkla veya sandalla denize açılarak da yine olta aracılığıyla açık denizde balık avlanmaktadır (K, c. I: 195). Denize ağ gerilerek de av yapılmaktadır. Bilhassa

geceden gerilen ağ, sabah erken saatlerde kontrol edilir ve yakalanan balıklar toplanırdı (K, c. III: 940). Atılan ağ ile lüfer ve istakoz tutulduğu Hacivat'ın ağzından aktarılmaktadır (K, c. I: 202-203). Denizden yakalanan farklı türlerdeki balıklar yakalandığında "derya kuzusu" diye adlandırılır, oltayı tutan büyük bir sevinç yaşamaktadır (K, c. I: 210).

Metinler içerisinde, denizdeki avcılığın ekseriya Boğaz'da, İstanbul kıyılarında yapıldığı belirtilmektedir. Denizden yakalanan balık isimleri ise şu şekilde zikrolunmaktadır: Ayıbalığı, çingene palamudu, istakoz, kalkan, kayabalığı, kılıçbalığı, kofana, köpekbalığı, lüfer, palamut, pisibalığı, torik, uskumru vb. (K, c. I: 193, III: 1132, MS: 268).

5.1.2. İçkili Eğlence Kültürü

Eğlenilen yerlerde farklı türde alkol ve tütün ürünleri tüketilmektedir. Ağırlıklı olarak rakı, şarap içilmektedir. Halkın eğlence kültüründe bu iki içki önemli yer tutmaktadır. Hem düğünlerde hem de eğlenmek istenilen anlarda veya meyhanelerde sıklıkla içki içilirdi. Toplumun eğlenmek için tercih ettiği yerlerin başında ise Kumkapı gelmektedir. Kumkapı'daki gazinolar, eğlenmek ve kafa dağıtmak için halk tarafından tercih edilmektedir (K, c. II: 646). (KO, c. I: 116).

Tütün kullanımında nargile ve afyon revaçta idi. Afyonu, eğlence anında yutan kişinin zihni bulanıklaşır, keyifli bir ruh haline bürünürdü. Afyonun akli örtmesi, sıkıntılardan uzaklaşmak isteyen insanları cezbetmektedir (K, c. I: 202, 296, II: 437, III: 944, 954, 1129, 1146, 1190). Tütün ürünleri tüketilirken çeşitli malzemeler kullanılmaktadır. Metinlerde yer alan örneklerden bazıları şunlardır: Afyon kutusu, çubuk çekmek, tütün kesesi, (K, c. II: 662, III: 1131). **Baş içmek:** Nargile marpuçunun ağza alınan ucu (K, c. III: 929).

Afyonun etkisini arttırmak için çeşitli uygulamalar yapılmaktadır. Metinden alınan örnekle uygulamanın nasıl olduğu görülmektedir: "O afyon budalasıdır. Sen de git yalandan **mahallebi sat**; o da inanır gelir": Afyon tiryakileri, afyonun etkisini arttırmak için, üstüne tatlı yerlermiş (K, c. II: 574, 636). Nargile ise tütününde

içerdiği aromalar vesilesiyle ağızda hoş bir tat bırakırken, keyifle edilen sohbetlere eşlik etmektedir (K, c. II: 403, III: 1129).

İçilen tütünler içim kalitesine göre değişmektedir. Ülkenin farklı yerlerinden gelen tütünlerin yanı sıra İran veya Ortadoğu ülkelerinden gelen tütünler de içilmektedir. Pek çok farklı isimle tüketilen tütünlerden bazıları şunlardır: **Şiraz:** Şiraz'dan gelen tömbeki tütünü, **İsfahan:** İsfahan'dan gelen tömbeki tütünü (K, c. II: 404). **Tömbeki:** Nargile ile içilen bir tütün çeşidi (K, c. III: 930, 1234, MS: 74).

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yetiştirilen tütünler de metinlerde belirtilmektedir. Birkaç örnek şu şekilde gösterilmektedir: "İçtiğin tömbeki Keşan olsun" (K, c. II: 736). "Bafra'nın tütünü keskin olur" (K, c. III: 940, 1234, MS: 74).

Nargile, tütün veya sigaranın verdiği zevkin birkaç adım ötesine geçmek isteyen kimseler, esrar ve enfiye gibi aklı örten, keyif verici maddelere yönelmektedir. Toplumsal yapının ve denetimin daha sınırlı olduğu yıllarda halk tarafından sıklıkla bu tarzda keyif verici maddeler kullanılmaktadır. Bu maddelerin neler olduğu metinden alınan örneklerle gösterilmektedir:

Enfiye, toz haline getirilmiş tütünün burun deliklerine çekilerek tüketicide nefes yoluyla fizyolojik etki yapan bir tütün mamulüdür. Enfiye, sıklıkla kullanılan keyif verici maddelerdendir (K, c. III: 1151). Sigaranın içine esrar konarak tütünün etkisi keyif verici bir hale bürünmektedir. Sigaranın dumandan ibaret, tiryakiliği dindiren muhteviyatı içine esrar atıldığında keyif verici ve kendinden geçirici bir hal almaktadır (K, c. III: 1201, 1265).

Tütün tabakası, yasemin çubuk gibi tütüne ait araçlar yaygın şekilde kullanılmaktadır. Tütünler, özel kutularda taşınır, kutuların dış tasarımına ve kalitesine ayrı bir önem verilmektedir. Halk tarafından sıklıkla kullanılan bu ürünler genellikle kişinin yanından ayırmadığı ve keyif yapacağı zaman cebinden ya da kuşağından çıkararak kullandığı araçlardır (K, c. I: 331, III: 1198). Çubukların muhteviyatı veya herhangi bir yerindeki eksikliği metindeki ifadelerle anlatılmaktadır. Çubuğun lülesinin olmadığı, tütünün içimi için zorluk yaşandığı görülmektedir (K, c. II: 549).

Alkol tüketimi devlet tarafından denetlenmektedir. Toplumca hoş karşılanmayan alkole karşı meyhane, birahane gibi yerlere zaman sınırı getirilmektedir. Gece, belli bir saate kadar çalışılmasına müsaade edilmektedir. Bu zamanı aşanlara ise cezaî işlem uygulanmaktadır. Birkaç örnek ise şu şekilde verilmektedir: "Aman, Mustafa Ağa kol geçiyor⁵²! Vakit geç, sonra biz ceza yeriz" (K, c. II: 751).

İçki tüketiminde rakı veya şarabın yanında muhakkak ki meze nevinden ürünler bulunmaktadır. Balığın yanında rakı içilirken şarap ile farklı mezeler tüketilmektedir: "Meze olarak balık ızgarası emreder misiniz?" (K, c. II: 647). Aşağıda metinlerde yer alan çeşitli içki adları, mezeler, eğlence kültürünü yansıtan unsurlar verilmektedir:

Ak cinnü (K, c. III: 1160). Amer, viski, apsent, kakao, şampanya (K, c. I: 344). Bade, meze, balık, rakı (K, c. I: 153, II: 747). **Bade:** Şarap (K, c. I: 240, 344). (K, c. II: 751, 784, III: 992). **Baloz:** Eskiden gemicilerin ve işçilerin gittiği müzikli, danslı eğlence yeri. İstanbul'da daha çok Galata'da bulunurdu (K, c. II: 810). Bira (K, c. I: 380, II: 572). Kızıl cinnü (K, c. III: 1162). "Konyak almak için meyhaneye gittim" (K, c. I: 291, 344, 363). Likör (K, MS: 42). **Mastika:** Sakızlı rakı. **Düz rakı:** Üzüm rakısı (K, c. II: 579, 647). (KO, c. I: 116). "Muhabbete! Şifa olsun!⁵³" (K, c. II: 748). Rakı (K, c. I: 120, 188, 231, 344, III: 877, 911, 992, 1075, 1129, 1084). **Tükenmez şerbeti:** Türlü yemişleri bir küpe yerleştirip üzerine su konarak ekşitmek yolu ile yapılan bir ev içkisi. Alınan miktar kadar su katılarak tükenmesine meydan verilmez (K, c. I: 242).

5.1.3. Oyun - Kumar

Toplumsal yaşamda vakit geçirmek ve sosyalleşmek için sıklıkla kahvehanelere gidilir, çeşitli oyunlar oynanmaktadır. Bilhassa kış dönemlerinde kahvehanelerde veya meyhanelerde çeşitli iskambil oyunları oynanmaktadır. Oyunlar, kumara döndüğü gibi eğlence maksatlı da icra edilmektedir. Kumara dair terimler, çeşitli kumar adları aşağıda gösterilmektedir:

⁵² **Kol geçer:** Eskiden, meyhanelerin önünden kol=zabıta geçerken kapılar kapanır, ses seda kesilirdi.

⁵³ İçkili ortamlarda, kadeh kaldırılırken masadakiler tarafından söylenen söz.

Altı kol iskambil (K, MS: 146). **İspati**: iskambilde sinek, **olya**: karo, **maça**, **kupa** (K, c. I: 204, II: 537, III: 942). **Koz kırmak**: pot kırmak, iskambil oyununda elindeki kozlardan birini kullanmak. **Üstüne gitmek**: iskambilde küçük değerde bir kağıtla rakibi aldatmak (K, c. I: 253, II: 581, 713). **Tavla, iskambil oynamak** (K, c. I: 267, III: 921, 1068). **İkili kupa, orya dağlısı**: orya papazı. **Kaput etmek**: iskambilde karşı tarafa hiçbir şey vermemek (K, c. I: 366, II: 581). **Kumar oynamak, domino, karnaval, dama, peçic**; zar yerine yedi tane deniz kabuğu atılarak bunların açık yanlarını üste ya da alta gelişlerine göre taş ileriye sürülerek oynanan bir oyun. **Satranç, yüzük**; fincanlar altında yüzük saklayarak oynanan bir oyun (K, c. III: 921, 945, 1068, MS: 57).

Günlük hayatta halk tarafından çeşitli oyunlar icat edilmişti. Birçok oyun kendi özel kurallarıyla halk tarafından oynanmaktaydı. Metinlerde oynanan oyunlardan bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Balık kaçtı, kağıt oyunlarından tramvay, körebe (K, c. III: 1068). **Hane saymak** (K, c. II: 610). **Prafa, bezik, paket oyunu** (K, c. III: 1067). **Taş tutmak**; körebe oyununa başlarken, ilkin kimin ebe olacağını bulmak için oynanan başlangıç oyunu (K, c. III: 1068). **Kim verdiye bırakmak** (K, c. III: 1074).

Bazı oyunların nasıl oynandığı metinlerde detaylıca aktarılmaktadır. Bu oyunlardan bir örnek, aşağıda şu şekilde verilmektedir:

"Masana: Sen evvela başını eğersin, ben sana "Masana" diye ensene vururum. Nedir o?, dersin. Masana! Nedir o?" (K, c. III: 1069, 1070).

5.1.4. Mesireler

İstanbul, metinlerin işlendiği ana şehirdir. Gezmek veya temiz hava almak için eski Osmanlı döneminde çeşitli mesire yerleri tercih edilmektedir. Metinlerde belirtilen mesire alanlarından bazıları şunlardır: **Çağlayanlar**: Kağıthane'de eskiden meşhur çağlayanlar vardı ve geziniti için sıkça tercih edilirdi (K, c. II: 613). **Çırpıcı**: Bakırköy'de bir gezme yeri (K, c. III: 1119). **Fenerbahçe** (K, c. I: 243). (KO, c. I: 158). **Göksu** (K, c. I: 132, II: 713, III: 939, MS: 311). **Kağıthane** (K, c. II: 407).

Mısır Tarlası: Edirnekapı'ya yakın eski bir mesire (K, c. III: 1198). **Veliefendi Çayırı** (K, c. III: 1217). **Yalova** (K, c. III: 1120, MS: 181).

5.1.5. Müzik, Dans ve Spor

5.1.5.1. Müzik

Müziğe dair pek çok farklı terim ve kavram metinlerde okunmaktadır. Diyaloglar arasında görülen bu terimlerden en sık bahsolunanı müzik makamlarıdır. Türk Sanat Müziği makamları metinlerde çokça ifade edilmektedir. Bazı örnekler şu şekilde yer almaktadır:

Dügâh (K, c. II: 446, III: 957). Hicaz faslı (K, c. III: 1167). İsfahan, Hisar-buselik, Evc-ara, Çargâh, Ferahnak, Nevâ-yî Tatar, Kara Batak, Saba, Beste-nigâr, Hüsam, Nev-eser, Hüseyinî-Aşiran, Nühüft, Çifte-düyek, Devr-i Revan, Zencir, Devr-i Kebir, Segâh, Nevâ (K, c. II: 404, 446, III: 957). Muhayyer-sünbüle, Nevâ-yî Kürdî, Makam-ı Araban, Acem-Kürdî, Tarz-ı Cedid, Şevk-aver, Dilkeş-Haveran, Müstear, Mahur (K, c. II: 405). Rast, Nihâvend, Rahat-ül ervah (K, c. II: 403). Sabahî (K, c. III: 1104). Suzinâk, Suzîdil (K, c. I: 223, II: 405).

Metinlerde yer alan diğer müzik terimlerinden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Beste okumak (K, c. III: 963). İki telli zeybek, Arap havası, Laz havası, kasap havası (K, c. II: 843). (K, c. III: 1067). Makam ile (K, c. III: 864). Nim-devir yapmak, biraz daha pesçe (K, c. II: 403). **Musiki-şinas:** Musikiden anlayan. **Usul-bend:** Besteci. **Gezinmek.** **Musikide taksim:** Doğaçlama uyumlu sesler çıkarmak. **Teganni:** Şarkı söylemek. **Düm-tek:** Alaturka musikide, usulün uygulanması sırasında kullanılan sözlerden ikisi. **Leyli:** -Lel-li olsa gerek- Alaturka musikide kullanılan anlamsız heceler. Arapça Leyli birkaç kısımdır: Mısri, İskenderuni, Halebi, Bağdadi, Trablusşami, Yürük Beste, Aksak Semai, Türk Aksağı, Nev-zemin (K, c. II: 402). Taksim (K, c. III: 1149). **Yırlamak:** Şarkı söylemek (K, c. III: 974).

Pek çok farklı müzik ve dans teriminin yanı sıra dönemin güncel sahne sanatlarından da alıntılar yapılmaktadır. Bu alıntılamların bir örneği de kantodur.

Eski dönemlerde epey revaçta olan bu gösteri türü tuluat tiyatrosunda yer almaktadır. Kadın bir sanatçının hem seslendirip hem de dans ederek performans ortaya koyduğu müzikli bir gösteridir. Dönemin ünlü kantolarından olan Turşucu Kantosu'ndan alınan nakarat beyti de aşağıda gösterilmektedir (K, c. I: 147):

"Lahana biber turşusu
Haniya bunun ekşisi"

Çingene kültürüne atıfta bulunan başka bir kanto örneği yine aşağıda belirtilmektedir:

"Çingeneler maşa yapıp satarlar
On beşi de bi arada yatarlar
Ah o çingeneler sabah akşam
Demez hep gezerler gezerler" (K, c. I: 210).

Todi Kantosu'ndan alınan uzunca bir şiirsel metin, oyunlardan bazılarında yer almaktadır. İsim olarak kalmayıp metin verilerek oyunun müzikalitesi ve eğlencesi artmaktadır:

"Hayal oynar çengi çıkar
Nazik dilber hem şivekar
Nerde perde küşad olsa
Çalar ziller güler, güler oynar

Bahar geldi haydin kızlar
Giyinelim hep beyazlar
Şimdi bahar hiç durmazlar
Çalar ziller güler, güler oynar
Pembe kızın fistanına
Mailem hem yapısına
Keklik gibi şimdi bahar
Çalar ziller güler, güler oynar

Kızlar sarılar giyince

Bahar çiçekler açınca

Karagöz davul çalınca

Çalar ziller güler, güler oynar" (K, c. II: 690).

Metinler içerisinde birçok şarkı söylenmektedir. Oyunun ritmini arttıran şarkılar, bazı örnekleriyle aşağıda gösterilmektedir:

Şarkı

"Bir gemim var üç direkli

Heyamol heyamol⁵⁴

Kaptanı arslan yürekli

Heyamol heyamol

Heyamol deyin kardaşlar

Heyamol helesa

Heyamol deyin yoldaşlar

Heyamol helesa" (K, c. I: 111).

Şarkı Karcıgar

"İki de turnam gelir allı karalı

Birisini şahin vurmuş biri de yaralı

O yavruya sorun aslı nereli

(Nakarat)

Eğrim eğrim olmuş olmuş gelir de turnalar

Katar katar olmuş olmuş gelir de turnalar

İNme turnam inme sen bu pınara

Avcı tuzak kurmuş var yoluna

Cümlemizin işin Mevlam onara

⁵⁴ **Heyamol, heyemola:** Gemicilerin ve onlardan geçip başka işçilerin hep birden bir şey çekerken elbirliğini sağlamak için bir ağızdan söyledikleri bir söz, bir ünlem.

Eğrim eğrim olmuş olmuş gelir de turnalar
Katar katar olmuş olmuş gelir de turnalar" (K, c. II: 749).

"Altın tasta yul kuruttum --- Ah ninem
Yar osurdu ben yuttum --- Ah ninem" (K, c. II: 776).

Şarkı Köçek

"İlkbahar olunca aman şen olur dağlar
Açılır lalesi Güzelhisar'ın
Etrafında bağlar pek ruşen olur
(Nakarat)

Salınır dilberi Güzelhisar'ın
Kiminin elinde kalem yazı yazarlar
Kimin elinde sünger yazı bozarlar
El ele vermişler yosma gezerler
Salınır dilberi Güzelhisar'ın

Kiminin sevdiği yanıbaşında
Kiminin sevdiği binektaşında
Kol kola vermişler sular başında
Salınır dilberi Güzelhisar'ın" (K, c. II: 932).

"Kalk gidelim dağlara
Kestane toplamağa
Meram kestane değil
Kızlarla oynamağa

Tüfengimin demiri
Nalparadır nalpara
Ben kızlarla oynarsam
Derler bana zampara

Gemi gelir Yemen'den
Gözüküyor dumandan
Al yanak kiraz dudak
Her gün gelir hamamdan

Kalk gidelim sazlara
Yem verelim kazlara
Meram kazlara değil
Sarılalım kızlara

Şu karşı dağın kurdu
Geldi karşıma durdu
Kabahatim yok yere
Bana bir tokat vurdu

Çarşıdan aldık döşek
Senin ağzın pek gevşek
Ahırdan neye kaçtın
Yularsız koca eşek" (K, c. III: 1163).

Yabancı dilden aktarılan şarkılar da metinlerde yer bulmaktadır. Toplumsal yapıyı yansıtan Karagöz'de her kültürden insan olduğu için farklı dil ve üslupta şarkılar kullanılmaktadır. Bu anlayışın örneği olan Rumca bir şarkı da aşağıda gösterilmektedir:

"Tafigo korimu staksena
Tama krinto dia pantos
Tazo panta distihiemeno
Yati, ta ime panta monamo" (KO, c. I: 78).

Karagöz oyunlarında müzik, müzikalite vazgeçilmez unsurlardandır. Bu müzikalite yakalanırken birçok müzik aletinin kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu müzik aletlerinden bazıları ise aşağıda görülmektedir:

Armonik (K, c. I: 368). **Çalpara:** Parmaklara takılıp çalınan zil ve benzeri aletler (K, c. II: 601). **Daire:** Zilli tef (K, c. II: 409, III: 1047). **Davul, incesaz** (K, c. III: 1081, 1234). **Kemane, tambura, hanende** (K, c. I: 223, III: 989). **Ney, tanbur, keman, çanga** (K, c. III: 989). **Nısfıye:** Kısa ney (K, MS: 32). **Pandeli:** Telli saz. **Sıracı:** Tef çalan kadın, tefçi (K, c. III: 1171). **Saz** (K, c. II: 549, III: 973). **Tef, dümbelek** (K, c. I: 138, III: 1054). **Ud** (K, MS: 291). **Zurna** (K, c. I: 150, II: 751, III: 1149).

5.1.5.2. Dans

Müziğin yanında çeşitli dans adları da metinlerde yer almaktadır. Müzik dinlemek kadar dans da insanın, bir başka kendini ifade etme şeklidir. Dans adları ve terimlerinden bazı örnekler şöyledir: **Cazband:** Zencilerin sazı örnek alınarak meydana getirilmiş olan ve yalnız dans havaları çalan bir çeşit orkestra (K, c. III: 1223). **Çengi** (K, c. I: 145, 148). **Dansör:** Dans eden erkek (K, c. III: 1223). **Fokustrot:** Bir çeşit dans (K, c. III: 1223). **Garip'ten söylemek:** Âşık Garip hikayesinden, Orta, Güney ve Doğu Anadolu'da bir halk havası. Daha çok davul-zurna ile çalınır. Burada âşık tarzı çalıp söylemek anlamında kullanılmış (K, c. III: 980). **Köçek:** Kadın kılığına girmiş erkek dansçı (K, c. II: 750, III: 932). **Polka:** Bir çeşit Polonya dansı ve burada bu dansın müziği (K, c. I: 113, 810). **Sirto:** Türk musikisi makamlarıyla bestelenen Rum dansı ve onun havası (K, c. I: 754). **Vals** (K, c. I: 279). **Yalel oynamak** (K, c. I: 188).

5.1.5.3. Spor

Toplumsal yaşamda insanlar, sportif faaliyetlerde bulunarak hem sosyalleşir hem de sağlıklı aktivitede bulunmuş olurlardı. Çeşitli sportif faaliyetlerin yapıldığı metindeki diyaloglarda görülmektedir: **Cimnastik. Flikflik:** Yerde yuvarlanarak takla atma. **Trapez. Turnike oynamak. Arkalıç:** Arkaüstü yatıp ellerini ve ayaklarını kaldıran birinin üzerine binerek piramit yapma. **Ecel-beşiği. Salıncak** (K, c. I: 279). **Kemankeşlik:** Okçuluk (K, c. II: 600).

Geleneksel sporlar halk nezdinde sıklıkla yapılmaktadır. Özellikle güreş müsabakaları yılın belli bölümlerinde bir şenlik havasında takip edilmektedir. **Güreş,**

yüzyıllardır Osmanlı coğrafyasında yapılmakta olan bir spordur. Metinlerde belirtilen güreş sporuna ait terimler ve uygulamalar aşağıda gösterilmektedir:

Boyunduruğa almak, çapraz, kurt kapanı, sarma, künde, makas atmak (K, c. II: 843). **Çemberden geçirmek** (K, c. II: 844). **Kaçak güreşmek** (K, c. II: 826). **Kisbet:** Yağlı güreşte pehlivanların giydiği meşin pantolon (K, c. II: 667, III: 929, MS: 262).(KO, c.I: 20). **Oynaş yapmak:** Müsabaka amacıyla değil de oyun olsun diye güreş tutmak (K, c. II: 826). **Pırpıt:** Kalın bezden yapılmış veya keçi kılından örülmüş, güreşte kisbet yerine giyilen don (K, MS: 364).

Çeşitli güreş terimleri karakterlerin ifadeleriyle metinlerde yer almaktadır. Metinlerde güreş terimlerine ait yapılan alıntılar aşağıda gösterilmektedir:

"**Bahşiş** aldınız mı?": Müsabakaların sonunda zengin kimseler tarafından pehlivanlara para verilir, performansları böylece takdir edilmiş olurdu (KO, c.I: 20). "Gençler **gülle ile idman** ediyorlar" (K, c. II: 824). "**Yağlı** mı güleşirsin, **yağsız** mı?" "**Oyunla** mı yeniyorsun?" (K, c. II: 837). "**Paçadan** nasılsın? **Kazıklayabilir** misin? **Kaçak** mı **güleşirsin**? **Çelme** bilir misin? Sakın alta kalma **kasnaklar**." "Pes de de güleşmeden gideyim. **Pes** ne demek? Yenildim demek" (K, c. II: 831).

"Kafamdan tutmayacaksın, kollarıma ilişmeyeceksin, enseme dokunmayacaksın, belime sarılmayacaksın, bacaklarıma el uzatamazsın, şalvarımı yırtamayacaksın, suratıma vurmayacaksın. Ayaklarımdan bir karış aşağıda, kafamdan bir karış yukarıda, nereyle güleşirsen güleş" (K, c. II: 841).

"Pederde pehlivanlık musaraalarına⁵⁵ pek heves vardı, namdar pehlivanların pek çoğunu himaye ederdi. Serez'le Selanik arasında Tosbat Yaylası'nda bir pehlivan ödülü inşa ettirdi idi. Meşgalemizin çokluğundan şimdiye kadar bakamadık. Geçen akşam manasını gördüm... Behemahal işletmek icabediyor. Sizlere beş yüz lira kadar vereyim güzelce tamir ettirerek bütün diyara haber göndererek namdar pehlivanların hepsi gelip musaraada bulunsun, hangisi birinciliği kazanırsa ona teslim edin" (K, c. II: 815).

⁵⁵ **Musaraa:** Güreş.

Türk toplumunun Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya dek yanından ayırmadığı yegane varlık attır. Savaşta ve toplumsal hayatta pek çok işlevi olan atlar, Türkler için mühimdir. Ata ve atçılığa dair metinde karşılaşılan ifadeler şu şekilde belirtilmektedir: Ata binmek (K, c. III: 1123). "Semerden bozma kaltak⁵⁶" (K, c. I: 105). **Şatır:** Eskiden, büyük bir kişinin atının yanında giden hizmet adamı (K, c. III : 920).

5.2. Yeme - İçme⁵⁷

Farklı tatları barındıran birçok yiyecek veya içecek ismi metinler içerisinde yer almaktadır. Bazı yiyecek, içeceklerin detaylı tarifi yapılırken bazılarının da sağlığa olan yararı veyahut kişide uyandırdığı hazlar diyaloglar içerisinde belirtilmektedir. Yiyecek, içecek isimlerinden örnekler aşağıda gösterilmektedir:

5.2.1. Yemekler

Çok uluslu toplumsal yapının zenginleştirdiği alanların başında yemekler gelir. Her kültürden yemek, metinlerde yer almaktadır. Aşağıda yemeklerden bazı örnekler verilmektedir:

Boranı (K, c. II: 637). **Bumbar** (K, c. II:414, 836, III: 990, I: 260). **Ciğer, sarma** (K, c. I: 292, II: 706, III: 990). **Çılbır** (K, c. III: 1154, MS: 265). **Ekşili çorba** (K, c. II: 729). **Gabıklı pilav:** Midye dolma (K, c. III: 1160). **Havyar mezesi** (K, c. II: 582). **Havyar salatası** (K, c. III: 913). **Hindi derisinden terbiyeli işkembe çorbası, beyin tavası, dil haşlaması, mantar yahnisi** (K, c. I: 115, II: 438, 474, 824, 836, III: 930). **Kayseri pastırması** (K, c. I: 157). **Keşkek, varna pilici, piyaz** (K, c. II: 566, 783, III: 1008, 1103, 1138, MS: 154). **Kirde:** Mısır unuyla yapılan bir çeşit pide (K, c. II: 763). **Külbastı** (K, c. II: 425, 577, 737). **Lalanga** (K, c. I: 113). **Mafiş, gadınbudu** (K, c. I: 94, 115). **Mücver:** Kavrulmuş kıyma, soğan, maydanoz gibi şeylerin yumurta ile yoğrulup köfte ile kızartılmasıyla yapılan yemek, köfte (K,

⁵⁶ **Kaltak:** Kuskunsuz eyer.

⁵⁷ Çalışmanın kapsamı gereği her malzeme aktarılmamıştır. **Diğer yeme-içme unsurları için bkz.** K, c. I: 81, 107, 116, 130, 140, 155, 166, 180, 204, 218, 222, 244, 260, 276, 318, 329, 335, 347, 360, 372, 384, 403, II: 405, 422, 449, 456, 482, 509, 532, 566, 602, 636, 664, 680, 698, 715, 726, 738, 768, 776, 814, 821, 838, III: 873, 911, 920, 931, 956, 963, 989, 1009, 1022, 1045, 1053, 1068, 1084, 1097, 1116, 1131, 1151, 1160, 1179, 1194, 1204, 1216, 1223, 1229, 1254, MS: 27, 187, 277.

c. II: 438, 686, III: 1166, 1229). **Paça, söğüş, tatlılı yahnı, kaburga dolması, işkembe çorbası** (K, c. I: 341, III: 920). **Papas yahnisi, kuru bamya** (KO, c.I: 77). **Pilaki** (K, c. I: 361, II: 566, III: 1042). **Pilav, tahin** (K, c. I: 82, 142, 181, II: 566, 636). (K, c. III: 1035). **Pirohi**⁵⁸ (K, c. I: 251). **Pufböreği** (K, c. II: 601, III: 1229). **Rozbif, omlet, rozbif pane, marinozlu levrek, kotlet** (K, c. I: 118). **Sarma:** Örölmüş kuzu bağırsaklarından yapılan yemek (K, c. II: 564, 671, III: 843). **Sardalyanın tuzlaması, hamsinin buğulaması, uskumrunun tavası** (K, c. I: 205). **Tarator:** Ekmek içi, ceviz, zeytinyağı, sarımsak ve sirke ile yapılan bir çeşit salça (K, c. I: 142, II: 424, 476, 574, III: 963). **Taratorlu kuru köfte** (K, c. III: 1147, 1167). **Terbiye:** Limon ve yumurta ile yapılan salça (K, c. II: 738, III: 1242). **Tereyağılı hünkarbeğendi, zeytinyağılı barbunya fasulyesi** (K, MS: 260). **Tereyağı Tokat haşlaması** (K, c. III: 1215). **Trabzon tereyağı** (K, c. I: 181). **Tuzlama, bol sirkeli çorba** (K, c. I: 377). **Tuzlu lakerdiye** (K, c. I: 291). **Yoğurtlu tatarböreği** (K, c. II: 418, III: 966, MS: 260).

5.2.2. Sebzeler

Sebze ürünlerine ait Karagöz metinlerinde tespit edilen bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Bostan pathcanı (K, MS: 56). **Börölce** (K, c. III: 922, 1045). **Hıyar, şalgam, pathcan, turşu, pancar, fasulya, bakla, enginar, yaprak dolması** (K, c. I: 80, 293, 329, 347, II: 404, 506, 533, 736, 768, III: 862, 956, 1011, 1053, 1096, 1109, 1116, 1262, MS: 31). (KO, c. I: 14). **İri-başlı lahana, dolmalık, şalgam, ıspanak, kuru fasulye, kereviz, yerelması, maydanoz, tereotu, nane, taze soğan** (K, c. I: 106, 135, 325, 385, II: 602, 714, III: 955, 956, 1045, 1097, 1116, 1223). **Kartal pırasası** (KO, c. I: 59). **Langa hıyarı** (KO, c. I: 3). **Langa marulu** (K, c. III: 1218). **Sırık domatesi** (K, c. III: 919). **Tarhana, karnabahar** (K, c. I: 81, 385, II: 834, III: 1045, 1093).

⁵⁸ **Pirohi:** Büyük hamur parçalarıyla hazırlanan mantı.

5.2.3. Tatlılar

Eski toplum hayatının zengin mutfak kaynaklarından biri de tatlılardı. Çeşitli tatlı adları metinlerde belirtilmektedir. Bazı örnekler şu şekilde verilmektedir:

Baklava (K, c. I: 241, III: 930,1253). **Dilberdudağı** (K, c. I: 93, 100, 115, II: 552, 635, III: 1111, 1247). **Elmasiye** (K, MS: 260). **İrmik helvası** (K, c. I: 361, II: 566, III: 1042). **Kadayıf** (K, c. I: 312, II: 811, III: 862, 953, 1213, 1262). **Kaymaklı güllaç** (K, c. III: 920, 1006, 1103, 1152, 1179, MS: 27). **Keşkülüfukara, hanımparmağı, hanımgöbeği** (K, c. I: 94, 115). **Kremalı koshelvası** (KO, c.I: 78). **Lokma** (K, c. II: 418, III: 966). **Sarığıburma** (K, c. III: 1008). **Sütlaç** (K, c. III: 1172, 1251, 1252). **Tavukgöğsü** (K, c. I: 115, II: 452, III: 1251, 1252). **Zerdali** (K, c. II: 532). **Zerde, aşure** (K, c. I: 142, II: 566, 669, III: 1194, 1250). **Zırva**: Zerde taklidi bir tatlı. İncir, üzüm, hurma ile pirinç ve şekerden yapılırdı (K, c. II: 533, III: 1008).

5.2.4. Yemişler

Çeşitli yemiş adları metinlerde belirtilmektedir. Bazı örnekler şu şekildedir: **Susamlı diğ bademi** (K, c. II: 449). **Şamfıstığı, kabakçekerdeği** (K, MS: 83). **Yemiş** (K, c. II: 676, 720, 809, III: 946).

5.2.5. Meyveler

Türk toplumunun bulunduğu coğrafyanın dört mevsim meyve verebilmesi halk kültürüne de yansımaktadır. Çok çeşitli meyveler halk tarafından tüketilmiştir. Meyve adlarından bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Çakaleriği (K, c. II: 537). **Hevenk üzümü** (K, c. I: 342, II: 548, III: 906). **Kara-üzüm, çavuş-üzümü** (K, c. III: 1053). **Manisa kavunu** (K, c. I: 377). **Muşmula** (K, c. II: 455, 664). **Muz, elma, yafa portakalı, bardak eriği** (K, c. II: 809, III: 1161, 1257). **Müşküle üzümü**: İri taneli, biraz kalın kabuklu üzüm (K, c. I: 333). **Setrepeki**: Sidre-i mekki, mekke kirazı (K, c. III: 1234). **Topatan kavunu** (K, MS: 264).

5.2.6. Kahvaltılık

Günün başlangıç öğününü oluşturan kahvaltıda, birçok ürün tüketilmektedir. Kahvaltılık ürünlerden bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Agca gatuk: Mucur'da yapılan beyaz peynir gibi bir yiyecek (K, c. III: 1103). **Bal, kaymak** (K, c. I: 107, 184, II: 809, III: 940, 1249). **Kaz yumurtası** (K, c. II: 455). **Murabba:** Reçelin koyusu, marmelat (K, c. III: 961). **Nardenk:** Nar, elma, kızılıcık gibi yemişlerden yapılan pekmez (K, c. III: 1100). **Kübbâd:** Bir çeşit büyük limon, dilim dilim kesilerek reçel yapılır. **Pasta, gevrek** (K, c. I: 635, III: 1109). (KO, c. I: 102). **Teleme peyniri** (K, c. II: 512). (KO, c.I: 14).

5.2.7. İçecekler

Tüketilen içeceklere dair çeşitli örnekler metinlerde isim olarak belirtilmektedir. Tespit edilen örneklerden bazıları şu şekildedir:

Boza (K, c. III: 1129, 1147). **Çalabor:** Loğusa şerbeti. Arnavut şerbetçilerin uzun ve ince bardaklarla sokakta sattıkları limonata vb. (K, c. III: 963). **Dibek kahvesi** (K, c. III: 1059). **Salep** (K, c. I: 362, II: 476, III: 1129).

5.2.8. Atıştırmalıklar

Günün birçok anında sofralarda bulunan atıştırmalıklar, asıl öğün öncesi mideyi yatıştırmak ve nefsi sakinleştirmek için tüketilirdi. Atıştırmalık olarak adlandırılan ürünlerden bazıları aşağıda gösterilmektedir:

Domates ezmesi (K, c. II: 821). **Kazanyağlısı:** Özellikle ramazan ve kandillerde yapılan yağlı simit (K, c. II: 737). **Pestil** (K, c. II: 404). **Sirke sarmısaklısı** (K, c. II: 844, III: 1097). **Turp salatası, zeytun salatası, domates salatası, soğan salatası** (K, c. III: 914). **Turşu lapası, kızılıcık hoşafı** (K, c. I: 379). **Yağlı simit** (K, c. III: 1248).

5.2.9. Yeme - İçme Hazırlıkları

Yemekler hazır edilmeden önce yapılan işlemler metinlerde belirtilmektedir. Detaylı tarifi verilen ya da malzemeleri sıralanan yemeklere de rastlanmaktadır. Musakka yemeği hazırlanmadan önce olması gereken malzemeler sıralanmaktadır. Yemeğin an be an tarifi verilmemektedir. İhtiyaç duyulan gerekli malzemeler söylenmektedir:

"Musakkaya dair şeyler: Patlıcan, domates, soğan, yağ; kıyma da bol olursa musakka güzel olur" (K, c. I: 217, II: 478). "Mantı mide fesadından bahseder. Yufkayı bol yağda kızartırsın, üzerine kıyma, üstüne de yoğurdu dökersin, geçersin başına" (K, c. II: 539). "Ben lakerda fiçisi mıyım, beni tuzluyorsun?", tabiriyle uzun süre muhafaza edilerek tüketilen balık eti belirtilmektedir (K, c. I: 247). "Balı yağa, yağı bala katarsın, içine de un katarsın, bir güzel helva olur" (K, c. III: 1005).

Hamurışı diye tabir olunan börekler, poğaçalar, tatlılar nevinde ürünler hazırlanmadan önce hamur kıvamına gelmesi için yoğrulmaktadır: "Teknede hamur yoğururum" ifadesiyle bu işlemde söz edildiği metin içerisinde görülmektedir (K, c. I: 75).

Baklava yapmak için özel bir hamur hazırlanmaktadır. Gerekli bekletme süresi, tuzu, unu ölçülü şekilde ayarlanır. Açık baklava hamuru tabiriyle, hazırlanacak tatlı için özenli bir çalışmanın olduğu anlaşılmaktadır (K, c. I: 357).

Yemeklerin adı zikredildiği gibi bazılarının da hazır edilmeden önce gerek duyulan malzemeleri metinde belirtilmektedir. Şehriye, pirinç gibi pilav yapmadan önce hazır edilmesi gereken malzemeler metinlerde gösterilmektedir (K, c. I: 169, III: 1044). Salmura yapmak ifadesiyle, yenilmek istenen yiyeceğin uzun süre tüketilmesi amaçlanmaktadır (K, c. III: 955).

Yağ kullanımı, yemeğin hazırlanması sırasında ana malzemeyi oluşturmaktadır. Bu sebeple farklı şekillerde elde edilen ve yemekten yemeğe kullanım şekli değişen pek çok yağ türü vardır. Kasaplık hayvanlardan elde edilen türlü yağların eritilmiş olan **çirviş yağı** da bu yağlardan biridir (K, c. I: 179). Kurufasulye pişirmek için **küllü su** kullanılırdı. Odun kömürünün külü kaynatılıp

süzülerek elde edilen küllü suyu hazırlamak için mutfaklarda ayrı bir kap bulunurdu (K, c. III: 938). Türk toplumunda sıklıkla tüketilen bir içecek olan kahveyi hazırlama aşamaları da metinlerde görülmektedir. Kahve hazırlığına dair çeşitli terimler belirtilmektedir: **Tahmis:** Kahve kavurma, kahve dövülen yer (K, c. III: 945, 1052). Kahve dövmek (K, c. III: 1057).

Kışın tüketmek üzere bazı yiyecekler konserve edilir, reçel yapılır, marmelat haline getirilmektedir. En sık tüketilen ve yazdan hazırlanmaya başlanan yiyecek ise turşudur. Turşu kurmak, hemen hemen her evde yapılır, kışın sofralarda sıklıkla tüketilmektedir (K, c. I: 338, 347). "Bizim karı kışa evde kurumuş patlıcan saklar. Fasulye yahnisi için dizi dizi soğan saklar" (K, c. III: 1155).

Yemek hazırlığı kadar evdeki yiyeceklerin de muhafaza edilmesi gerekmektedir. Kilerdeki veya mutfaktaki yiyecekler çoğunlukla hayvanlardan korunmaktadır. Eski dönemlerden bu yana mutfak yaşamı içerisinde özellikle böcekler ve fareler sorun oluşturmaktadır. Metinden alınan örnekle, yiyeceklerin korunma şekli gösterilmektedir: "Etin lop yerleri, kuru bamya pişirse bana da bir sahan saklar, sucuğu peyniri sıçan aşırmasın diye her gün dolabın arkasına iki yaylı bir kapan saklar, iki kutu kepekle bir kutu ala saman saklar" (K, c. III: 1156).

5.3. Özel Günler - Merasimler

5.3.1. Ramazan Ayı

Ramazan ayı geldiğinde İstanbul bambaşka bir çehreye bürünmektedir. Şehir canlanır, Ramazan geceleri canlı bir havada geçmektedir. İftardan sonra teravih namazlarına muhakkak katılım sağlanmaktadır. Teravih namazına gidişlerde insanlar ellerinde fenerle gider gelir, gece karanlığında bu şekilde yolunu bulurlardı (K, c. I: 82, MS: 154).

Oruçlu olma halini sona erdiren unsur iftardır. İftarlar otuz gün boyunca özenle hazırlanır, mümkün olan her gün misafir ağırlanıp Ramazan Ayı'nın ruhuna yakışır bir birliktelik oluşturulmaktadır (K, c. I: 328, III: 1210). Geçmiş dönemlerde iftar olduğu zaman akşam ezanı ile birlikte top atışı yapılmaktadır. Eski zamanlar

düşünüldüğünde, televizyonun, radyonun olmadığı dönemlerde insanlara iftar vaktinin girdiğini bildirmek için yüksek ses çıkaran toplar atılır, oruçlar açılırdı (K, c. I: 130, III: 1211). Günümüzde bazı bölgelerde ve yerlerde hâlâ daha bu uygulamanın, geleneği sürdürmek adına devam ettirildiği görülmektedir.

Oruç ayı geldiğinde oruç ibadetini eksiksiz yerine getirmek, Ramazanı tutmak şeklinde tabir olunmaktadır (K, c. I: 232). Hastalık, özel durumlar veya engel olacak başka sebepler olmadığı sürece orucu eksiksiz tutmak halk tarafından önemsenmektedir.

Sahur yemeklerinde Ramazan'ın yaşandığı mevsime göre hareket edilmektedir. Sahur yemeklerinde ne yenilip ne içildiğine dair metinde geçen bazı örnekler şu şekildedir: "Sahurda köfteyi yiyenlerdenim, bumar olursa yemem" (K, c. III: 1004).

Ramazan ayında camilerin minareleri arasına mahyalar gerilmektedir. Mahya kurmak için gereken teçhizatların neler olduğu, mahyanın nasıl yakıldığı metinde yer alan ifadelerle kavranmaktadır. Metinde yer alan ifadelerden bazı örnekler verilmektedir: "Akşam iftardan sonra, mahya kurmak için zeytinyağı isterim" (K, c. III: 1013, 1095).

Bazı yiyecekler Ramazan'da özellikle tüketilmektedir. Mükellef bir yemek olarak toplumca kabul edilen mantı, metinde belirtildiği gibi Ramazan ayı geldiğinde sıklıkla iftar sofralarında yenmektedir (K, c. III: 1185). Ramazan sofralarında, iftarda tüketilen yemeklerden bazı örnekler şu şekildedir: "Ala tavuk suyu ile şehriye çorbası. Ala Kayseri pastırmasıyla tereyağında pişirilmiş yumurta. Taze taze kuzu etinin kıymasıyla doldurulmuş körpe kabak dolması. Ala iki katlı kaymaklı ekmek kadayıfı. Nefis revani ve kaymaklı güllaç" (K, c. III: 1211).

11 ayın sultanı olarak nitelendirilen Ramazan ayına ulaşmak, o ayı yaşama fırsatı elde etmek bir şükür sebebi sayılmaktadır. Ramazan ayının birinci günü iftar yapılırken bir sonraki seneye sağ salim ulaşabilmek için dualar edilir, Allah'a şükredilmektedir. Bu anlayışı yansıtan ve metinden alınan ifade şöyle

belirtilmektedir: "Bu akşam Ramazan-i Şerifin tam birinci gecesi. Cenab-i Hak cümleyi elemsiz kedsiz nice nice senelerine kavuştursun" (K, c. III: 1210).

5.3.2. Bayramlar

Gerek Kurban Bayramı gerekse de Ramazan Bayramı insanlar tarafından manevi manada idrak edilerek yaşanan günlerdir. Pertev Naili Boratav, bayram günlerinde dost ve akrabaların ziyaret edildiğini, yaşlıların gelecek ziyaretçileri evlerinde bekleyip dışarı çıkmadığını, çocuklara çeşitli hediyeler veya para vererek mutlu edildiğini aktarmaktadır (Boratav: 1984, 207). Bayram günü gelmeden mutfakta, evin içinde, kişisel hazırlıkta bir heyecan göze çarpmaktadır. İnsanlar bayramdan önce yeni kıyafetler, elbiseler, giysiler almayı ister, temiz ve şık olmayı çabalamaktadır (K, c. I: 85).

Heyecanla beklenen bayramlarda en çok meraklı olan çocuklardır. Onların heyecanı ve sevinci görülmeye değer anlara sahne olmaktadır. Bayram zamanlarında çocukların eğlenmesi için birçok farklı yerde çeşitli oyunlar oynanır, oyuncaklar ve oyun alanları kurulmaktadır. Bu gibi bayrama özel icra edilen eğlenceler bazı örneklerle belirtilmektedir: "Bayram günleri Fatih'te Karagümrük'te ve sair yerlerde salıncak kurmazlar mı?" (K, c. III: 897).

VI. BARINMA, EKONOMİK HAYAT

6.1. Barınma

6.1.1. Yapı Tipleri

İstanbul ve çeşitli semtler metinlerin ana kaynağını oluşturmaktadır. Metinlerin geçtiği yer, ağırlıklı olarak bu bölgeleri kapsamaktadır. Bu sebeptendir ki çeşitli yapı tipleri metinlerde belirtilmektedir. Yapı tiplerinden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

Çadır (K, c. II: 675, 844). **Çerge:** Göçebe çadırı (K, c. II: 404, III: 919, 1166). **Kagir:** Taş ve tuğladan yapılmış olan (K, c. II: 564, III: 1025). **Musakkafata:** Üstü damla örtülü olan han, ev, dükkan ve benzeri yapılardır (K, c. I: 217, II: 478). **Oba:** Göçebe çadırı (K, c. I: 333, III: 1018). **Sahilhane:** Yalı (K, c. II: 812). Viranelik (K, c. III: 862).

Evlerin nasıl bir yerleşim planıyla yapıldığı metinlerde gözlemlenmektedir. Her yapı, bulunduğu coğrafi konum ve yapı sahibinin zevkine göre farklı farklı yerleşimlere sahiptir. Metinde yer alan yerleşim şekillerinin nasıl olduğuna dair bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: "Köşkün bir tarafı bağ, bir tarafı bahçe, havuz da bahçenin tam ortasında" (K, c. I: 326).

Evlerin, konakların, ahırların kısaca üstü kiremitle kapatılmış, çatısı olan her yapının belirli aralıklarla görmesi gereken tadilat işlemleri vardı. Zaman içerisinde akıtan veya kırılan kiremitler değiştirilmektedir. Kışın, yağmura ve kara karşı önlem olarak kış gelmeden dam aktarma işi yapılmaktadır (K, c. I: 336). Kırılan veya eksilen kiremitler kış gelmeden bakıma alınmaktadır. Metinden yapılan alıntı ile bu durum görülmektedir: "Geçen günkü yağmurda evin kiremitleri kırılmış, bütün yağmur evin içine akmış, bari bir iki dülgere çağırayım da hem kiremitleri, hem de yıkık bazı yerleri yaptırayım, dedim. Evi de bir güzelce tamir ettirdim" (K, c. III: 1240).

Yapı Süslemeleri

Yaşam alanları olan ev ve konakların dış cepheleri, kolon süslemeleri, pencere kenarları gibi birçok unsuru eski dönemlerde önem verilen sanatkâranın bir üslupla çizilen süslerden oluşmaktadır. Metnin akışında yer alan detaylı süsleme tasvirlerinden bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

"Birinci kat yaseminler, ikinci kat karanfiller, üçüncü kat ıtrışahîler, dördüncü kat güller, beşinci kat sümbüller, altıncı kat menekşeler, yedinci kat şebboy çiçeği ile süslemiş" (K, c. II: 410). "Gaz ve kandillerle donatılmış ebniyelerin ekserisi birbirinden farkı yok, mermer taştan sanatlı yapılmış, güzel kalemkar işlenmiş, ebniyelerin araları epeyce bir güzel bahçe-i ferah-feza" (K, c. II: 649). "Köşkün içi döşenmiş, ortasında bi-nazir fiskiye yapılmış, dört tarafından mermerden aslan ağızlarından ma-i leziz cereyan eder ve bahçede enva-i reyahin ve ezhar" (K, c. II: 790). "Uşak halısı ile döşenmiş merdivenlerden çıktım, vasi bir salon" (K, c. II: 812).

6.1.2. Ev İçi Bölümleri

Evlerin kullanım alanları, odaların müstemilatı ve farklı bölümleri metinlerde kullanıldığı şekle göre belirtilmektedir. Kiler, mevsimsel yiyeceklerin, tahıl ürünlerinin ve birçok beslenme ürününün saklandığı, eskiden sıklıkla kullanılan dolap veya oda şeklindeki bölümdür (K, c. I: 74, II: 741, III: 930, 1119, 1174). (KO, c. I: 67).

Türk kültürüne ait ev yerleşiminde önemli yeri olan bölümlerden biri de cumbadır. Cumba, hayatın gerçek dünyaya açılan penceresidir. Balkonun kullanılmadığı eski dönemlerde sıklıkla cumbalar kullanılmaktadır. Evlerin zemin kattan sonraki bölümlerinde inşa edilmektedir. Çıkıntı şeklinde olan cumbanın alt bölümü, duvara dayanan destek ayakları ile sağlamlaştırılmaktadır (K, c. I: 136).

Konaklarda ve saraylarda kadınlara ayrılan bölüm olan harem, toplumsal bakıştan ötürü erkeklerin giremediği ve kadınların ayrı olarak toplandığı yerlerdir. Kadın ve erkek ayrı ayrı konumlanmaktadır. Evin kadınları bu bölümlerde bir araya gelmektedir (K, c. II: 409, 444, 820).

Yemeklerin hazırlandığı ve pişirildiği, yeme-içme gereçlerinin saklandığı yer olan mutfaklar, ev içinde daima yer almaktadır (K, c. I: 141, 197, III:1174). Bazı konaklarda, pişirilen yemeklerin kokusunun evi sarmaması için mutfak bölümü evin dışına, bahçeye inşa edilmektedir (K, c. I: 229, III: 930).

Evlerin içi, evin iç donanımından ziyade bulunduğu sınırlar içerisindeki alanı ifade etmektedir. Bu bağlamda evin bahçesi ve bu alzaki yerleşimler de eve aittir. Bu yerleşimlerden en dikkat çekenini ise havuzlardır. Özellikle evlerin bahçe kısımlarına inşa edilen havuzlar, genellikle süs havuzu olarak kullanılmaktadır (K, c. I: 153).

Bazı bölümlerde evlerin iç yerleşiminin detaylı anlatımı yapılmaktadır. Zihinde canlandırıldığı vakit evin oturma planı, neyin nerede olduğu gayet net anlaşılmaktadır. Detaylı ev içi anlatımının olduğu bölümler aşağıda gösterilmektedir:

"Bakınız efendim, burası **bodrum katı, bodrumun arkası taşlık**. Buradan, efendim, bahçeye çıkar. İşte buradaki **küpler** -efendime söyleyeyim- **yağmur suyundan** doldurulur. Her biri, efendim, yirmi teneke su alır, efendim. Bakın, şurası da **mutfak**. Şurası da **yemek odası**, efendim. İşte bu tarafta bir oda. Burası da **hela**, efendim" (K, c. I: 177).

Oda içerisindeki yerleşimin nasıl olduğu bazı örneklerle metinde gösterilmektedir: "**Odanın ortasında bir karyola**, altından **musanna**, bütün üstü işleme. Odanın mefruşatı sair odalar gibi değil, gayetle müzeyyen ve karyolanın yanında **üç ayaklı merdiven**. Karyola yüksek olursa merdiven olur, suhulet⁵⁹ için" (K, c. II: 792).

Evlerin iç ve dış bölümlerinde neler olduğu metinlerde ifade edilmektedir. Eski Osmanlı ev yaşamı birçok ögeyi içermektedir. Bu ögelerin neler olduğu bazı örneklerle aşağıda gösterilmektedir:

"Aşağıda, **avluda** duruyor" (K, c. II: 714). "**Samanlıkta** kalmaz, **kömürlük** kapısından doğru dibe giderdik" (K, c. I: 364). "Gittiğimiz evde akşamları yemeği **havuzbaşında** yiyorlarmış" (KO, c. I: 159). "**Yemek odasının** yanında bir ufak oda varmış" (K, c. II: 482, 791). "Köşkün üst katındaki **sahile nazır olan küçük odaya**

⁵⁹ **Suhulet:** Kolaylık

çıktık" (K, c. II: 791). "Zemin katta bir büyük **mahzen** var" (K, c. II: 819). "Alt katta efendim, **mutfak** var. Affedersiniz, işte şurası da **hela**. Efendim, arkada mutfakın kapısından arkaya çıkan **bahçe** var. Orada çamaşır, pek büyük değil ama, çamaşıra falan kâfi gelir. Yukarıya çıkalım. İşte efendim, burda da **iki oda karşılıklı** var, ortasında da bir **sofa** var" (K, c. III: 866). "**Yemek odasına** indik. **Bahçeye nazır olan odaya** alafranga surette kurulmuş sofrada" (K, c. III: 946). "Âşıklar gelecekler ben de **köşkten** dinleyeceğim" (K, c. III: 965). "İçeriki odada **yazıhanenin** yanında duruyor" (K, c. III: 1017). "Kızım **hücre**nde⁶⁰ mi?" (K, c. III: 1017). "Köşkün bir tarafı **bağ**, bir tarafı **bahçe**" (KO, c. I: 159).

Evlerin çeşitli bölümleri metinler içerisinde isim olarak belirtilmektedir. Evin, iç ve dış bölümlerine dair bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Apteshane (K, c. II: 729). Bahçede havuz (K, c. III: 1155). Odunluk (K, MS: 184). **Süprüntülük**: Çöp atılan yer (K, c. II: 598). Kömürlük (K, c. III: 867, 1235, MS: 39). Çırak odaları (K, c. II: 443). **Habgâh**: Yatak odası (K, c. II: 446, 791, III: 1017). **Kenef**: Hela (K, c. II: 430). Tavan arası (K, c. I: 342, II: 425, 509, 713).

6.1.2.1. Ev Araç-Gereçleri⁶¹

Evlerin genel yapısı içerisinde hem mutfak işlerinde hem tuvalette hem de diğer başka yerlerde birçok farklı araç gereç kullanılmaktadır. Bazı araçlar kullanım alanıyla söylenirken, bazıları da isim olarak belirtilmektedir. Metinlerde, ev içinde kullanılan araç gereçler kullanım alanlarına göre ayrı ayrı tasnif edilmektedir.

Mutfak Araçları

Eski Osmanlı yaşamında evler genellikle konak tarzı yapılardan meydana gelmektedir. Genişçe bir alan üzerine kurulan konaklarda birçok insan yaşamını sürdürmektedir. Mutfak bölümü ise hizmet ettiği insan sayısı fazla olduğu için birçok araç gereci barındırmaktadır. Ayrıca, teknolojinin bugüne göre daha sınırlı oluşu

⁶⁰ **Hücre**: Oda; eski evlerde duvar içine yerleştirilmiş kapaksız dolap (sürahi, bardak vb koymak için kullanılırdı).

⁶¹ **Diğer ev araç gereçleri için bkz.** K, c. I: 138, 144, 158, 166, 197, 211, 271, 298, 336, 358, 369, II: 404, 411, 426, 457, 478, 583, 637, 670, 687, 721, 737, 766, 819, 845, III: 879, 904, 921, 944, 953, 966, 987, 1007, 1022, 1057, 1093, 1101, 1118, 1195, 1201, 1213, 1238.

farklı birçok aracın kullanılmasına imkan vermektedir. Metinlerde yer alan mutfak araçlarına dair bazı örnekler aşağıda görülmektedir:

Çay ibriği, toprak ibrik, kahve cezvesi, kasap çengeli, kuyu çengeli⁶² (K, c. II: 700). **Göksu testisi:** İstanbul'da, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Anadoluhisarı'nın yanında denize dökülen Göksu deresi kıyısındaki testicilerin yaptığı testi. Bunlar, suyu sızdırarak soğuk tuttukları için yeğ sayılırdı (K, c. II: 768). Gümüş su tası (K, c. I: 148). Haşlama tenceresi (K, c. III: 1215). İşkembe kazanı (K, c. I: 313). Kalbur (K, c. III: 1228). Katran çömleği (K, c. III: 1161). **Kavanoz, kazevi:** Saz hasırından yapılmış, pirinç ve hurma kabı (K, c. II: 741). Mangal (K, c. I: 189, 240, II: 403, III: 1213). Sacayağı, maşa (K, c. I: 240, II: 702, III: 1045, 1166, III: 1029). Sefertası (K, c. III: 1021).

Evde Kullanılan Diğer Araçlar

Geniş ve büyük bir yerleşime sahip olan eski Osmanlı evleri, bu büyüklüğün verdiği etkiyle farklı birçok araç gereci içerisinde barındırmaktadır. Evlerde, ihtiyaç duyulan hemen her konuda bir malzeme bulunmaktadır. Kış için hazırlık yaparken, gece olduğunda evi aydınlatırken, yük taşıırken, temizlik yaparken, temiz su ihtiyacını giderirken ve daha pek çok işi yaparken çeşitli araç gereçler hazır edilmektedir. Farklı alanlarda kullanılan araç gereçlerden bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Badya⁶³, küp, küfe (K, c. I: 135, II: 488, 650, III: 1021). Balta, testere (K, c. I: 348, 382, II: 404, 548). Çekmece, yasemin çubuk, kuş kafesi, tüfek, çakmaklı, sarı mangal, dibi delik kova, fare kapanı, kırık kılıç, kırık büyük saksı, (K, c. II: 700, 767, III: 870, 1096, III: 1215). **Çiriş:** Çirişotunun kökünden yapılan eski bir yapıştırıcı (K, c. II: 812). Duvar saati, kuburlu saat, şamdan (K, c. II: 699). Evdeki merdiven (K, MS: 38). Faraş (K, c. III: 1005, 1018). Fıçı, çuval (K, c. III: 881, 1108). Gaz teknesi (K, c. II: 707). Harar⁶⁴ (K, c. I: 346, II: 404, III: 1120, MS: 45). Horasan Halı (K, c.

⁶² **Kuyu çengeli:** Eskiden soğuk yerde saklanması gereken ürünler kuyunun içinde saklanır ve bu araca takılarak konurdu.

⁶³ **Badya:** Ağzı büyük geniş kap.

⁶⁴ **Harar:** Kıldan dokunmuş büyük çuval.

II: 697). **İdare kandili:** İdare lambası (K, c. III: 1185). İşpermaçet yağı⁶⁵ (K, c. I: 176). **Kapının kol demiri:** Eskiden sokak kapılarının dışardan zorlanarak açılmasına karşı koyabilmek için, bir ucu duvara çakılan, öbür ucunun kıvrık başı kapıdaki yuvasına takılabilen demir destek (K, c. II: 572, MS: 264). Soba fırılacağı (K, c. II: 446). **Su terazisi:** Eskiden uzak yerlerden getirilen suyun basıncını azaltmak için, belli aralıklarla yapılmış kule biçiminde su durağı (K, c. II: 717, III: 1160).

Evde kullanılan diğer araç gereçlerden bazı örnekler, metinler içerisinde yapılan alıntılarla aşağıda belirtilmektedir:

"**Aynada** kara yok, yalnız **sırı**⁶⁶ dökülmüş" (K, c. II: 715). "Kuytu bir mahalde büyük bir **demir sandık** bulduk, **ceviz ağacından mamul bir sandık** daha, **sedefli bir sandık** daha, **oymalı pelesenk bir çekmece**, **maun bir çekmece** daha, **demirhindi ağacından işlemeli bir kutu**" (K, c. II: 819). "**Kuyunun** ipi yoktur, kuyuya bir **ip** al, **kova** da eskimiş, bir de kova al" (K, c. III: 1045).

Günlük yaşam içerisinde oturmak ve dinlenmek için kullanılan malzemeler günümüze kıyasla farklı şekillerdedir. Eski Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu imkanlar ölçüsünde oturmak ve dinlenmek için imâl edilen araçlar şu şekilde gösterilmektedir: Patiska yüzölçümlü pamuk şilte, ot minder, dikiş makinesi (KO, c.I: 20). "Oturduğunuz yer **kadife** mi döşeli, yoksa **kumaş** mı?" (K, c. III: 956).

6.2. Ekonomik Hayat

6.2.1. Meslekler

Metinlerde icra edilen meslekler isim olarak zikredilmektedir. Bazı oyunların içinde yapılacak mesleklerin iyi veya kötü yanları ele alınıp hangi mesleğin yapılacağı da söylenmektedir. Fal bakarak insanlara gelecekte haber vermek de bir geçim kaynağı idi. Fal bakılır ve karşılığında bir ücret alınmaktadır (K, MS: 47). Metindeki bazı meslekler aşağıda belirtilmektedir:

⁶⁵ **İşpermaçet:** Balınadan çıkarılan ve mum yapmakta kullanılan beyaz bir yağ.

⁶⁶ **Sır:** Aynaların arkasına ve kaplama metal eşyanın yüzüne sürülen ince tabaka.

Arabacı (K, c. I: 378, II: 402). Aşçıbaşı (K, c. II: 774, III: 983, 1238). Bakkal (K, c. I: 86, 155, 173, 344, II: 715, III: 864, 871, 930, 1097, 1213). Bekçi (K, c. II: 402, 456, 647, 770, III: 967, 1077, 1162, MS: 77, 244). Ciğerci (K, MS: 115). **Çamaşırcı:** Mesela, kışın çamaşırcılar çamaşır yıkarlar, beklerler ki güneş açılsın da çamaşırı kurutsunlar. Kış günü güneş üç günde, dört günde bir parça ortalığı ısıtır, onun için çamaşırlar geç kurur (K, c. III: 1262). Dalyancı (K, c. III: 1132). Debbağ⁶⁷ (K, c. I: 313). Tabak⁶⁸ (K, c. II: 437). **Dokumacılık:** Bez dokumak (K, c. I: 120, 141). **Çulha:** El tezgahında bez dokuyan kimse (K, c. I: 141). Esirciler (K, c. III: 872). Fundacılık (K, c. III: 958). Güllabicilik; gardiyanlık (K, MS: 315). Hacamatçı (K, c. I: 639, II: 668). Hamallık (K, c. I: 111, III: 1125). Hamal (K, c. I: 178, 279, II: 493). **Sırık hamalları:** Çirviş yağını, yağ fiçilerinde taşıyan kimse (K, c. I: 179, MS: 198). **Hamurkar:** Fırınlarda hamur yoğuran kimse (K, c. I: 230). **Hayriye Tüccarı:** Tanzimat devrinde Avrupa mallarını getirip Türkiye'de satma imtiyazını alan Müslüman tüccarlara Hayriye tüccarı, aynı imtiyazı alan Hristiyan tüccarlara da Avrupa tüccarı denirdi. Hayriye tüccarlarından 1.200 kuruş (12 altın), Avrupa tüccarlarından 1.500 kuruş (15 altın) berat harcı alınırdı. Hayriye tüccarlığı, Sultan Aziz saltanatının sonuna kadar sürmüştür (K, c. II: 716). **İspir:** At ve araba uşağı (K, c. III: 1005, 1147). Kahveci (K, c. II: 403, 408, 765, III: 945, 1057, 1200). Kalaycı (K, c. II: 446, MS: 36, 259). **Kalemkâr:** Nakkaş, taşçı kalemiyle oymalar yapan (burada) taşçı kalemiyle yapılmış oymalar (K, c. II: 649). Kalyoncu, Kayıkçılık (K, MS: 334). **Kazzazlık:** İpekçi, ipek işleyicisi (K, c. III: 1184). **Kilci:** Kil satıcısı. Kil, eskiden baş ve çamaşır yıkamak için sabun yerine kullanılırdı (K, c. II: 491). **Kizir:** Köy kahyası, köy muhtarı yardımcısı (K, c. III: 1162). **Konakçı:** Sefere gidilen yolculuklarda önden gidip konaklama yeri hazırlayan kimselere verilen isim (K, c. I: 144). **Kondüktör:** Yolcu trenlerinde biletleri denetleyen, yolcuların yerleşmelerine yardımcı olan, vagon işlerine bakan görevli (K, c. I: 477, III: 1249, 1251). **Kökenci:** Yangın tulumbalarında, yangına su sıkılan borunun hortuma bağlandığı yere köken, bunu bağlamakla görevli kişiye kökenci denirdi (K, c. II: 543). **Köşklü:** Eskiden, İstanbul'da yangın kulesinde gözcü olarak bekleyen ve yangını görünce koşup her yere haber verme işini yapan kimselerdir (K, c. I: 189). Kurbağa Tüccarlığı (K, c. I:

⁶⁷ **Debbağ:** Tabak, sepicî.

⁶⁸ **Tabak:** Sepici; tabaklar harcı: sepicilere yarar, sepicilikte palamutun yemişi kullanılırdı.

343). **Lavantacı:** Kişisel bakıma ait eski dönemlerde kullanılan miskyağı, gülsuyu, krem gibi malzemeler lavantacı adı verilen ticaret erbabları tarafından satılırdı. Günümüzdeki kozmetik dükkanlarının eski dönemlerdeki halidir. Daha sınırlı ama günümüze oranla daha doğal yollardan elde edilen ürünler alıcıyla buluşturulurdu (K, c. I: 117). Maymunculuk (K, c. II: 775). Muhallebici (KO, c. I: 104). **Muşlu:** Eskiden, yangın tulumbası sandığını taşıyan takımlardan birinin adı (K, c. III: 543). **Mutaf:** Keçi kılından hayvan çulu, yem torbası gibi şeyler dokuyan esnaf (K, c. I: 328). Mümeyyiz⁶⁹ (K, c. I: 82). Odacı (K, MS: 128). Ördek çobanı (K, c. II: 814). **Pişirici:** Fırınlarda ekmeği atıp pişiren kimse (K, c. I: 230). Sakalar (K, c. I: 202, 344, II: 402, III: 967). Salıncakçılık (K, c. III: 897). (KO, c. I: 161). **Suyolcu:** Eskiden su yollarının bakım ve onarımıyla uğraşan görevli (K, c. I: 217). Sülükçü (K, c. I: 360). Tablacı⁷⁰ (KO, c. I: 155). **Tatar:** Posta sürücüsü (K, c. III: 1186). **Tımarcılık:** Hayvan tımar ediciliği, pansumancılık (K, c. II: 362). Tulumbacılar (K, c. I: 189, III: 1118, 1212). Vapur Tellalı (K, c. III: 1194). **Yalahçu:** Kayıkçı (K, c. II: 622). Yazıcılık (K, c. III: 1153). (KO, c. I: 75). **Yedekçi:** Akıntıya karşı kayığı iple karaya çeken kimse. Şeytanakıntısı nedeniyle güvenli ulaşım sağlayamayan sandallara, sahilden halatlar bağlayarak ya da bunları akıntının olmadığı daha uzak bir yerden başka sandallar ile yine halat yardımı ile çeken güçlü, tabiri caizse kapı gibi adamlara verilen isimdir (K, c. III: 1163). Yol Bekçisi (K, c. II: 817). Zerzevatçı⁷¹ (K, c. I: 86, 155, 344, II: 811, III: 907).

Meslek Araçları

İcra edilen mesleklerin kendi özelinde araç ve gereçleri vardır. Metinlerde, farklı mesleklere ait terimlerin yanı sıra o işe özel kullanılan madde veya malzemelere rastlanmaktadır. Metinde yer alan araçların nasıl ve niçin kullanıldığının bilgisi dipnotlarla desteklenmekte, böylece eski dönemlere ait araç - gereçlerin kullanımı ile ilgili bilgi sahibi olunmaktadır. Aşağıda, metinlerde kullanılan araçlardan bazı örnekler görülmektedir:

⁶⁹ **Mümeyyiz:** Dairelerde, yazıları düzelten büro şefi.

⁷⁰ **Tablacı:** Konaklarda, tek işi yemek taşımak olan çalışanlara verilen ad.

⁷¹ **Diğer meslekler için bkz.** K, c. I: 75, 86, 92, 110, 133, 147, 155, 173, 206, 248, 258, 266, 279, 292, 313, 326, 334, 345, 366, 378, II: 405, 410, 422, 477, 489, 507, 518, 539, 567, 603, 614, 635, 672, 701, 714, 773, 788, 819, 826, III: 862, 870, 894, 906, 941, 958, 973, 1003, 1012, 1023, 1033, 1052, 1079, 1099, 1135, 1154, 1166, 1173, 1184, 1200, 1213, 1219, 1230, MS: 94, 100, 177, 334.

"Bizim dolabı çeviren katır var"⁷² (K, c. III: 1012). "Şimdi ben gideceğim ormana. Ordan funda toplayacağım. Süpürge bağlayacağım. Bakkallara getirip satacağım" (K, c. II: 513).

Bahçıvan tablası (K, c. I: 371). **Balıkçıların kavatası:** Ağaç kap (K, c. I: 385). **Girizme yapmak:** Toprağı derince kazarak altını üstüne getirme (K, c. III: 1135). Kalaycı körüğü (K, c. II: 821). Kaşağı, gebre (K, c. I: 362). **Kırba:** Eskiden, sakaların su taşıdıkları, deriden yapılmış su kabı (K, c. II: 714, III: 1246). Lehim vurmak (K, c. III: 1204). Lofça çivisi (K, c. III: 1220, 1244, MS: 56, 247). **Lökün:** Kireçle zeytinyağı dövülerek yapılan bir macun. Eskiden, muslukları, su borularını tutturmak veya su sızıntılarını önlemek, tıkamak vb işlerde kullanılırdı (K, c. I: 218). Mahalle tulumbaları (K, c. II: 603). Meşin, kösele (K, c. III: 1166). Moloz küfesi (K, c. III: 1080). **Mühre:** Kağıt cilalamakta kullanılan billur top (K, c. III: 1006). Mürekkep hokkası (K, c. III: 1161). Örs, çekiç (K, c. II: 686, III: 921). **Peykede:** Eski kahvehanelerdeki tahta sedir. Günümüzde sandalyeler yerine sedirlere oturulur, adeta bir ev ortamı yaratılırdı (K, c. I: 240). Simitçinin tablası (K, c. II: 405). Tabla yok, mahallebi yok, kaşık yok⁷³ (K, c. II: 637).

Meslek Mekanları

Esnafların kültürünün hakim olduğu Osmanlı toplumunda, birçok ticari faaliyet yapılmaktadır. Ticaretin yapıldığı dükkanlar da metinlerde isim olarak görülmektedir. Bazı ticarethaneler ise detaylıca aktarılmaktadır. Metinde yer alan meslek yerleri ve dükkan adlarından bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

Aktar (K, c. I: 217, 378, II: 539, III: 1006, 1166). **Balat Pazarı:** Yahudilerin oturduğu semtte kurulan pazar (K, c. II: 842). Balıkhane (K, c. II: 611). **Baruthane:** Barut yapma yeri (K, c. II: 611). Birahane (K, c. I: 243). Canbazhane (K, c. II: 610). Darbhane (K, c. II: 611). **Darü's-şifa:** Tımarhane (K, c. II: 675, III: 1099, MS: 315). Galata Borsası (K, c. III: 1025). **Hasanpaşa Fırını:** Kandil çöreği yapmakla ünlü

⁷² **Dolap:** Kuyu dolabı. At, katır ya da eşek ile döndürülerek kuyudan su çeken alet. Eskiden, büyük bahçeler, bostanlar kuyulardan dolapla çekilen su ile sulanırdı. Bostanlarda kullanılan büyük dolaplara bostan dolabı denilirdi.

⁷³ **Diğer meslek araçları için bkz.** K, c. I: 74, 106, 116, 188, 207, 252, 326, 345, 377, II: 576, 611, 648, 672, 744, 829, III: 893, 920, 930, 956, 968, 1053, 1074, 1095, 1122, 1147, 1223, 1265, MS: 39.

fırın (K, c. III: 1212). **Humhane:** Büyük meyhane (K, c. II: 611). **İmarethane:** Eskiden yoksullara parasız yemek dağıtılan hayirevi (K, c. I: 252, 330, II: 532). **Kafesli Meyhane:** Eski devirde, Galata'da ünlü bir meyhane (K, c. III: 1011). **Kahvehane, Mahalle Kahvesi:** Eski dönemlerde insanların sıklıkla tükettikleri kahve, hem vakit geçirmek için hem de buluşup hasret gidermek için önemli bir araçtı (K, c. I: 131, 306, 358, II: 821, 1017, 1079, 1222). Kuyumcu Çarşısı (K, c. II: 538). **Küçük Aynalı:** Ayvansaray'da ünlü Çingene mahallesi. Lonca'da üç büyük gedikli meyhaneden biri: Büyük Aynalı, Küçük Aynalı, Yavaşko (K, c. I: 344, MS: 55). **Küplü:** Galata'da bir meyhanenin adı (K, c. I: 344). **Lonca Odası:** Osmanlı toplumu ticaret hayatında birlikte hareket etme geleneği yerleşmiştir. Bu bağlamda lonca adı verilen meslek odaları kurulmuştur. Tüccarlar her biri ayrı iş kolu olarak loncalar oluşturur, kendi haklarını ve yaptıkları işin geleceğini geliştirmeye çalışırlardı (K, c. I: 359, III: 1194). **Menzilhane:** Konak yeri. Eskiden yolculukta hayvan değiştirilen yer (K, c. II: 611). **Meşkhane:** Musiki öğretilen yer (K, c. II: 610). Mevlevihane (K, c. II: 611). Mumhane (K, c. II: 610, II: 621). **Ruganhane:** Yağhane (K, c. II: 611). **Salhane:** Kasaplık hayvanların kesilip yüzüldüğü yer, mezbahane (K, c. II: 812, III: 990). Sebze Pazarı (K, c. II: 841). **Sırmakeşhane:** Sırma çekim yeri. Gümüş ya da başka madenlerin haddeden çekilip sırma yapıldığı yer (K, c. II: 437, 610). **Tavhane:** İçinde bitki yetiştirilen sobalı camlık, limonluk, ser (K, c. II: 610). Tavukçu Dükkanı (K, c. III: 1250). Yağhane (K, c. II: 610). **Yaymacı Dükkanı:** Hırdavat satılan sergi, yer (K, c. I: 377).

Satıcı Sözleri

İstanbul'un ticaret hayatında çeşitli alanlarda satıcılar tarafından belli sözler söylenerek satış yapılmaktadır. Müşteri çekmek ve satışı gerçekleştirmek için genellikle benzetmeye dayalı nükteli sözler söylenmektedir. Bu gibi ticari faaliyetlerden bazı örnekler metinlerde şu şekilde yer almaktadır: "**Allı verelim, sarılı verelim**": Kalpakçılarbaşı'ndaki kumaşçı dükkanlarının önünde genç kadınlar geçerken, satıcıların iki anlama gelen seslenişleri (K, c. III: 1106). "**Kibrit satarım, sigara kağıdı satarım**" (K, c. III: 1137). "**Sakız gibi kaymaklı**": İstanbul'da, gezici dondurma satıcılarının bağırışı (K, c. III: 1158). "**Palamida, palamida, palamida**":

palamut balığı satan Yahudi balıkçıların seslenişi (K, c. III: 1070). Ticaret yapılan dükkanlarda silsile halinde bir iş bölümü vardı. Ustalar, kalfalar, çıraklar olmak üzere tecrübe kıstas alınarak çalışılırdı (K, c. III: 1070).

6.2.1.1. Denizcilik

İstanbul, yarımada olması sebebiyle denizi kullanmak zorunda olan bir şehirdir. Deniz, gerek ulaşım gerekse avlanma konusunda daima önemsenmektedir. Metinler sıklıkla İstanbul'da geçtiği için denize dair terimler ve uygulamalar metinlerde kullanılmaktadır. Bazı örnekler ise şu şekilde belirtilmektedir:

Anafor: Girdap, akıntı. **Yedek:** Akıntılı sularda kayığı kıyıdan iple çekerek götürme (K, c. III: 1192). **Ateş gemisi:** Eski çağlarda, düşman donanmasını tutuşturmak için yanan maddelerle dolu olarak salınan gemi (K, c. III: 1096). **Baş üstü:** Geminin baş tarafı (K, c. III: 927). **Cankurtaran:** Deniz araçlarında bulundurulmuş cankurtaran simidi ve cankurtaran yeleği (K, c. III: 1037). Çıma atmak (K, c. II: 591). Dalyan (K, c. III: 1132). İskandil etmek (K, c. II: 460). İskele (K, c. III: 1172). İskele babası⁷⁴ (K, c. I: 359, II: 708). Kamara, güverte (K, c. III: 921). Kayıkla gezmek, istimbota binmek (K, c. III: 1074). Kürek çekmek (K, c. II: 616). **Mumbarda sefinesi:** Bombarda gemisi, bir çeşit yelkenli gemi. **Silivri çektirmesi:** Büyük yelken kayığı. **Piyade:** bir çift kürekle yönetilen bir çeşit hafif kayık. **İçeri kayıkları:** İç taraflara müşteri taşıyan kayıklar (K, c. III: 1101). Pusula (K, c. III: 928). Rıhtım (K, c. III: 1026). Şamandıra (K, c. I: 379). **Şeytanakıntısı:** Kandilli önündeki akıntı (K, c. III: 1101, 1163, 1217). Yalının kayıkçıları (K, c. II: 449). **Yedikardeşler:** İstanbul limanında Kızkulesi önündeki akıntı (K, c. III: 907).

Denize ve denizciliğe ait karakterler tarafından söylenen çeşitli ifadeler belirtilmektedir. Denizcilik ile ilgili metinlerde yer alan terimlerden bazı örnekler alıntı olarak aşağıda verilmektedir:

⁷⁴ **İskele babası:** Vapur iskelelerinde çımaların, halatların takıldığı, yuvarlak başlı, demir ya da ağaç kazık.

"Ben almıyorum⁷⁵. Sen de sıya etme⁷⁶, sonra anaforlan⁷⁷ limana girersin" (K, c. I: 368, II: 616). "Dümenimi bırakma diyor, galiba kaptan olacak!" (K, c. II: 543). "Moda karşısında bazı fırtınaya tutulan kayıklar liman gibi orada gizlenirler, iki burun karşı karşıya olur" (K, c. III: 1028).

6.2.1.2. El Sanatlarıyla Uğraşanlar

Metinlerde el sanatlarına dair terimler yer almaktadır. Bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: Çevre işlemek (K, c. II: 423). "Gergef, arusek; yeşil ve pembe dalgalı sedefle işlenmiş, elvan ipekler ile bu benim arkamdaki köşkün resmini işler", nakış (K, c. II: 410, 430, III: 878, 1044). **Sahtiyan-i atik**: Sepilenerek boyanmış ve cilalanmış deri (K, c. III: 918).

6.2.1.3. Demircilik

Türk milletinin Orta Asya'dan bu yana sürdürdüğü önemli geleneklerden biri demirciliktir. Askeri alanın yanı sıra ticaret hayatında da varlığını daima sürdürmektedir. Osmanlı toplumunda demirciliğe ayrı bir önem verilmiş, barutun ateşli silahlarda kullanılmasına kadar Osmanlı askerî yapısında demirin iyi işlenmesi üstünlük sağlayan bir unsur olmuştur. Metinlerde de demirciliğe ait birçok ifade yer almaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda belirtilmektedir:

Ahenger, dımışki: Dımışk (Şam) şehrinde yapılan iyi cins kılıç, bıçak, hançer vb. namlılarına verilen ad. (Burada ise maden işçiliğinde kullanılan bir madde, madde anlamında) (K, c. II: 422, III: 1166). **Çelik, nalpare, külünk** (K, c. II: 422). **Örs, çekiç, kömür, zimba** (K, c. III: 989). **Samakol**: Bulgaristan'da, Sofya yöresinde, demir madenleriyle ünlü Samakov kasabasının adının halk ağzında bozulmuş biçimi. Osmanlı İmparatorluğu devrinde, oradaki demir madenleri idaresinin başında bulunan memura "Samakov Nazırı" denirdi. Aynı şekilde, Edirne'ye bağlı bir yer olan Samakovcuk'taki demir madenleri idaresinin başındaki memura da "Samakovcuk Nazırı" denirdi (K, c. II: 423, 714, MS: 361).

⁷⁵ burada; kürekleri düz çekerek sandalı ileriye doğru yürütmek.

⁷⁶ **Sıya etmek**: Kürekleri tersine çekerek sandalı geriye doğru yürütmek.

⁷⁷ **Anafor**: Girdap.

6.2.1.4. Çiftçilik

Geçmiş dönemlerdeki ev hayatı konaklarda sürdürülmektedir. Konaklar kapladıkları alanın büyüklüğü ve müstakil oluşları sebebiyle geleneksel aile yapısının izlerini taşımaktadır. Her konağın bahçesi olmakla birlikte muhakkak bir de bahçıvanı olurdu. Metinlerin bazılarında ise bahçeye, tarıma ve çiçek bakımına dair terimlere rastlanmaktadır. Bu terimlerden bazıları aşağıda gösterilmektedir:

Aşılamak: Bir ağacın dalı ya da gövdesi üzerine aynı türden alınan kalem, göz, tomurcuk gibi parçaları eklemek (K, c. II: 616). **Bağ budama zamanı ağaçları budamak:** Ağaçların bir dahaki seneye yenilenmiş halde, daha güçlü ve daha gür olmalarını sağlamak için yapılan işlemin adı (K, c. I: 133). **Basra:** Bitkilerin dal, yaprak ve meyvelerinde mantar ve bakterilerin yaptığı sarı ve külrengi solgun lekeler, bir bitki hastalığı (K, c. I: 377). Bostan korkuluğu (K, c. II: 577, 709). Bostan kuyusu (K, c. II: 430, III: 886, 1264). Çelik⁷⁸ yapmak (K, c. I: 359). **Budama yapmak:** Ağacı budamak için makas, keski, çakı gibi farklı aletler kullanılırdı (K, c. I: 133). **Daldırmak:** Bir dalın orta kısmını, dalı kökünden koparmadan, toprağa gömerek köklenmesini sağlamak (K, c. II: 616). **Dolap çevirmek:** Bostan dolabı çeviren beygirlerin başları dönmesin diye gözleri bağlanır (K, c. II: 795). Ekim, biçmek, harman yeri, öğütmek (K, c. III: 1098). **Ekin ekmek:** Tarlaya ekilen ekinin yani buğdayın verimli olduğu belirtilir ve mahsulün fazla çıkacağı öngörüsünde bulunulur (K, c. I: 217). **Kirizme etmek:** Toprağı derince kazarak altını üstüne getirmek (K, c. I: 133). Küfe (K, c. II: 601). Reçberlik, ırgatbaşı (K, c. II: 537, MS: 311). **Sulamak:** Ağacın veya çiçeğin ihtiyacı olan suyu vermek (K, c. I: 133).

6.2.1.5. Hayvancılık

Halkın büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığı Osmanlı toplumunda hayvancılık, birçok insanın uğraş verdiği bir işti. Hayvancılığa dair birçok terim metinlerde kullanılmaktadır. Bu terimlerden bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

Ahır (K, c. I: 141, 273, III: 894). **At pazarı:** At sahiplerinin toplanarak atlarını sattıkları yer (K, c. II: 416). **Cidavi:** Binek ve yük hayvanlarının omuzbaşı

⁷⁸ Çelik: Kök salsın diye yere dikilen dal.

yarası, yare-i semer (K, c. I: 362). Dam (K, c. III: 1165). Eşek kürtü (K, c. I: 376). **Haşa:** At ve benzeri binek hayvanlarında eyerin altına konan keçe ya da kalın kumaş, diğer adı belleme (K, c. I: 142). Hayvanı ekmek ve arpa ile beslemek (K, c. I: 300). Kaz gütmek (K, c. III: 1023). Kereste eşekleri (K, c. III: 1078). **Kolan vurmak:** Hayvana eyer ya da semer koyup kolanla bağlamak (K, c. III: 1164). **Kösemen:** Sürünün önünde giderek ona kılavuzluk eden koç ya da teke (K, c. I: 146, 253, III: 1080, MS: 62). Kuzulara sakırğa⁷⁹ düşmesi (K, c. II: 443). Kümes (K, c. II: 459, III: 898, 1018). (K, MS: 242). **Yare-i mahmuz:** Mahmuz yarası (K, c. I: 362). **Mayıs:** Taze sığır gübresi (K, c. I: 327). Övendre (K, c. III: 1161). Palan, yular (K, c. II: 532). **Şirden:** Hayvanın geviş bağırsağı (K, c. II: 406). **Terbiye:** Hayvanın dizgini (K, c. III: 1210). Tımar olmak (K, c. II: 479). **Yalak:** Hayvanların su içtiği kısım (K, c. I: 378). Yumurtlamak (K, c. III: 1213).

Hayvancılığı belirten çeşitli ifadeler metinler içerisinde kullanılmaktadır. Metinlerde hayvancılığı ifade eden bazı alıntılar aşağıda gösterilmektedir:

"Bendeniz tavuk cinsiyimdir, saat on ikiye⁸⁰ gelince **tünerim**" (K, c. II: 446). "Bizim eşek aksak olmuş **ayağını dağladım**" (K, c. III: 939). "Çocuk **terli**⁸¹ mi, gezdireyim?" (K, c. III: 922, 1024, 1055). "Kuyu bileziğini soluna, **denk taşını** sağına alsın da gelsin": Yük taşıyan hayvanın dengesini kurmak için boş tarafa konulan taş (K, c. III: 1022). "On çift mandayı bir arabaya koşmuşlar. Tavuğun birisi bir **yumurta yumurtlamış**, iki sarısı varmış" (K, c. II: 591).

6.3. Para

Ekonomik yaşam içerisinde para, alınan veya satılan ürünlerin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Eski dönemlerde kullanılan birçok para, adları ile beraber metinlerde okunmaktadır. Adı geçen paralardan bazıları şu şekilde verilmektedir: Dinar (K, c. I: 152). Lira, çeyrek iste, ikilik kuruş, metelik (K, c. II: 723). Mecidiye, mağuşe, altın, ufaklık, kuruşluk (K, c. I: 174, III: 1244, MS: 208). Pul (K, c. I: 80).

⁷⁹ **Sakırğa:** Kene.

⁸⁰ Alaturka saat oniki; güneşin battığı an.

⁸¹ Yorucu bir işte terleyen at vb. gibi hayvanlar, üstleri örtülerek, terleri soğuyuncaya kadar gezdirilirdi.

Hayatı idame ettirme noktasında, şehirde yaşayan, sabit geliri olan zengin kimselerin mal varlıkları veya emlak gelirleri ayrı birer gelir kaynağını oluşturmaktadır. Bu kaynakların neler olduğu metinlerde görülmektedir. Bu şekilde sabit gelirle, aileden kalan emlaklarla hayat süren insanların yaşam şekli metinlerde belirtilmektedir: "Benim emlaklarım yok mu; hane, han, bağ, tarla, bostan" (K, c. I: 218). "Babamdan kalan hanlar, dükkanlar, apartmanlar, yalılar, köşkler, konaklar..." (K, c. I: 24).

VII. ADLANDIRMA, İLETİŞİM, ULAŞIM

7.1. Adlandırma

7.1.1. İnsan Adları

Eski Osmanlı toplum yapısı, farklı kültürden birçok insanı barındırmaktadır. Karagöz perdesinde de bu çok uluslu yapının tezahürü gözlemlenmektedir. Bu sebeptendir ki metinlerde, birbirinden farklı isimler kullanılmaktadır. Aşağıda insan adlarından bazıları belirtilmektedir:

Osmanlı ev hayatında yer alan halayık ve kölelerin adları metinde belirtilmektedir. Halayık ve köle adlarından bazı örnekler şu şekilde verilmektedir: **Çeşm-i Siyah, Fedai:** Halayık adı (K, c. II: 715). **Dilcu, Gülbeyaz:** Halayık ve cariyeye adı (K, c. III: 1025). **Geysu:** Zenci halayık adı. **Anber:** Zenci köle adı (K, c. III: 1021). **Hoşkadem:** Zenci halayık adı (K, c. II: 571, 683). **Mercan:** Arap köle adı (K, c. II: 581, 638).

Karagöz perdesinde, birçok ulustan tip yer almaktadır. Bu sebeple çeşitli kişi adları metinlerde kullanılmaktadır. Ermeni adları da metinlerde şu şekilde aktarılmaktadır: **Avadis, Kirkor, Şahık:** Ermeni adları (K, c. III: 1006). **Hasbel Baron Garabet Cınazyan** (K, MS: 137). **Maksud, Hamparsum:** Ermeni adı (K, c. II: 538, 799). **Mervan:** Ermeni adı. Emevi hükümdarlarından ikisinin adı: Hasan ile Hüseyin'i öldüren Emeviler olduğu için Emevi soyundan gelen Mervan adı burada hakaret olarak kullanılıyor (K, c. III: 1195). **Minas, Agop, Mıgırdıç** (K, MS: 28).

Metinlerde kullanılan kadın adları, Osmanlı'nın çok uluslu yapısını gözler önüne sermektedir. Kadın adlarından bazı örnekler gösterilmektedir: **Eleni Hanım** (K, c. III: 893). **Makbule, Menşure** (K, c. II: 649). **Hürmüz Hanım, Dürdane Hanım, Nazlı Hanım** (K, c. I: 86, II: 799). **İfakat:** Kadın adı (K, c. III: 1249). **Mürg-i Dil, Mürg-i Safa** (K, c. II: 817). **Mürüvvet** (K, c. III: 923). **Naile:** Çingene kadın adı (K, c. II: 485). **Nazikter** (K, c. III: 1154). **Şetaret Hanım** (K, c. I: 177, 325, III: 1010, 1024). **Zarafet** (K, c. III: 1150).

Çeşitli erkek adları metinlerde yer almaktadır. Erkek adlarından bazı örnekler şu şekilde belirtilmektedir: **Himmet Dayı** (K, c. II: 647, MS: 38). **Huda Hafız** (K, MS: 123). **Kevserus Efendi** (K, MS: 32). **Mihal:** Rum adı (K, c. III: 1255). **Muharrem Ağa** (K, MS: 31). **Muslu** (K, c. II: 542). **Recep, Şaban, Bayram, Ramazan, Zeybek** (K, c. I: 231, II: 593, 673, III: 1140). **Şir-i Yezdan:** Allah'ın arslanı, **Ali Ekber Şebsteli** (K, c. II: 835). **Todoros, Çatro, Patro** (K, c. III: 1171). **Zavroş Ağa** (K, c. I: 376).

7.1.2. Lakaplar

İnsanın olduğu yerde karşılıklı iletişim açısından farklı hitap şekilleri daima var olmaktadır. Anadolu'nun geniş ve özgün insan yapısı, her yörede değişik şekillerde kendini göstermektedir. Bu zengin yelpaze neticesinde insanlara verilen adlardan başka kişinin, karakterine ya da kimliğine göre de lakaplar verilmektedir. Bu adlandırmalardan bazı örnekler aşağıda görülmektedir:

Acem Ali (K, c. II: 697).

Anadolulu Salim Ağa (K, c. II: 713).

Armut Ağa: Karagöz, armut sözcüğüyle, 'Armudun iyisini dağda ayı yer' atasözüne işaret ederek, kaba konuşan Kayseriliyi ayı yapmış oluyor (K, c. III: 968).

Arnavut Sadık (K, MS: 145).

Bakkal Bodos (K, MS: 209).

Bekri Veli, Sakallı Deli, Hımhım Ali, Hovarda Çakır, Kırmızı-suratlı Bakır, Burunsuz Mehmet, Çopur Hasan, Cingöz Mustafa, Uzun Efe (K, c. II: 777, III: 1110).

Buharalı Hacı Baba (K, c. II: 701).

Cazu Nine (K, c. II: 684).

Çelebi Hristaki (K, c. III: 1159).

Destici Ahmet Ağa (K, c. II: 537).

Düttürü Leyla, **Kirli Hanım:** Aybaşılı kadın, kurtlu kaşar (K, c. I: 146). Osuruklu Perizat (K, c. II: 710).

Gazinocu Mıgır (K, c. II: 648).

Hallaç Trabzonlu Hayreddin Ağa (K, MS: 35).

İncirci Simon (KO, c. I: 55).

Kabagöt: Eskiden Şişli'deki ünlü bir lokantanın sahibinin adı (K, c. II: 730).

Katakoftici (K, c. II: 765).

Kör Maramaz (K, c. I: 372).

Kıvrak Ali, Benli Ayşe, Çengi Tasvir, Kemancı Gül, Çengi Şehzene, Ayıboku, Kuyruklu (K, c. III: 1171).

Manav Yani, İstifan Ağa, Simitçi İsmail, Terzi Reşit (K, c. I: 265, III: 1010).

Mayısoğlu (K, MS: 194, I: 174).

Münafık Şâzi (K, c. II: 715).

Pabucubüyük (K, c. I: 140).

Sağır-sığır Ebe (K, c. I: 258).

Sakallı Köse, Uyuz Ali, Kel Veli, Barut Hasan, Çakmak Memüş, Zırdeli, Gebeş, Osuruklu Keleş, Çopuroğlan, Dümböld (K, c. III: 1162).

Semerci Vasil, Baba Hekim, Uyuz Tazı (K, c. I: 288, II: 783, III: 864, 1013, 1023).

Sergiz (K, c. II: 489, III: 1027, 1134).

Seyyid Bekir (K, c. III: 1017).

Sidikli Behiye (K, c. II: 476).

Sinek Ahmet, Sarı Sabri (K, c. III: 1167).

Şamdancı Münire (K, c. III: 1148).

Tuloğlu: Duloğlu. Marmara kıyılarında yedekçilik yapan taşralıların kendilerine verdikleri ikinci ad, lakap. Keloğan (K, c. III: 1163).

Usta Takvor, Çolak Ohanes, Topal Kirkor, Balıkçı Yanko (K, c. I: 219).

Uyuztazı, Babahekim (KO, c. I: 53).

Vaniköylü Ali (K, c. I: 381).

Yasef'in oğlu: Ortaköy'de 19. yy sonlarıyla 20.yy başlarında yaşamış Yahudi bir hokkabaz (K, c. III: 927). Yedekçi Mukbil (K, c. II: 785). Yedidağınçıçeği, Hasırasıçtı'nın kızı Rabiş Hanım (K, c. II: 719, MS: 213). Yümni oğlu Mergun⁸² (K, c. III: 1047).

⁸² Diğer lakaplar ve insan adları için bkz. K, c. I: 86, 95, 113, 138, 195, 220, 240, 266, 289, 305,

Aile Lakapları

Oyunlar, eski dönemlerde geçtiğinden çok farklı aile adlarına rastlanmaktadır. Geçmişteki belirli yaşantılar sonucu isimlendirilen aileler, isimlerinin bilinirliğine veya ailenin toplum tarafından gördüğü saygınlığa göre sıralanmaktadır. Birçok aile adı görülmektedir. Bunlardan bazıları aşağıda belirtilmektedir:

Ekemeki-zâdeler (K, c. I:248). Sırmacızâdeler (K, c. II: 675). Dürtabanzâde (K, c. II: 814). Altıparmakzâde (K, c. II: 815). Razakızâde (K, c. III: 1053). Kınabzâde (K, c. III: 1073).

Akrabalık Adları

Aile içinde kişiler arasında çeşitli isimlendirmeler bulunmaktadır. Akrabalık ilişkisinin veya kan bağının durumuna göre toplumda söylenmekte olan birçok akrabalık adı, bazı örnekleriyle aşağıda gösterilmektedir:

Ana, baba, hala, silsile (K, c. III: 864, 954, 955).

Amca (K, c. II: 668, III: 954).

Avrat (K, c. II: 628).

Bacanak (K, c. II: 847).

Büyük Nine (K, c. III: 1078).

Çoluk çocuk, dayı (K, c. III: 954).

Enişte (K, c. II: 801).

Görümce (K, c. I: 116).

Hanım (K, c. I: 245).

Hemşire (K, c. III: 904, 956, MS: 57).

Herif (K, c. I: 134, 245).

Karı (K, c. I: 140, 245).

Kayın (K, c. III: 919).

Kayınvalide (K, c. II: 799).

Kaynana (K, c. III: 1018, MS: 63).

314, 328, 363, 385, 481, II: 407, 428, 445, 456, 479, 522, 533, 566, 585, 600, 653, 674, 698, 728, 739, 771, 785, 812, 820, 845, III: 874, 880, 894, 906, 920, 946, 963, 1006, 1017, 1059, 1069, 1076, 1120, 1131, 1147, 1158, 1185, 1209, 1229, 1249, 1264, MS: 154.

Kerime: Kız evlat (K, c. I: 348).
Nine (K, c. I: 293).
Oğul (K, c. III: 900).
Süt kardeş (K, c. I: 296, 339, III: 896, 1131).
Teyze, abla (K, c. III: 939, 955).
Valide, peder (K, c. II: 819).
Zevce, familya (K, c. III: 869).

7.1.3. Hayvan Adları

Hayvanın belirli bir yönüne vurgu yapılarak benzetme yoluyla veya hakaret anlamında hayvan isimleri metinler içerisinde yer almaktadır. Metinlerde geçen hayvan adlarından bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

Ağustosböceği (K, c. I: 358). Akbaba, hamsi balığı (K, c. II: 601, 838, III: 1093, 1158, MS: 82). Alidayı böceği (K, c. II: 573). Ayı balığı (K, c. I: 209). Ayı, kurt (K, c. I: 133, 177, II: 667, 715, III: 884, 1196). **Baştankara:** Bir çeşit iskelekuşu. **Kuyruksallayan:** Serçegillerden, uzun kuyruklu bir kuş (K, c. II: 620). Bukalemun (K, c. II: 464, 763). Bügelek⁸³ (K, c. I: 319). Çatal-kuyruk, kırlangıç (K, c. I: 366, 378). Çengel kuyruklu kırlangıç azmanı (KO, c. I: 57). Çoban köpeği (K, c. I: 146, III: 1080, MS: 62). Deniz piresi: Karides (K, c. III: 1160). Deniz kuşu, torik balığı (K, c. I: 211, III: 1118). **Dolap katırı:** Değirmenlerde kullanılan beygirlere verilen ad (K, c. I: 385). Fare (K, c. I: 75, 298, II: 700, 715, III: 1153). Fino köpeği, tazi (K, c. I: 325, II: 828, 842). Gümüşbalığı (K, c. I: 373, II: 585). Har⁸⁴, Ester⁸⁵ (K, c. III: 1173). Istakoz (K, c. I: 99, 202, II: 560, 603, III: 941, 1160). Iskarmoz (K, c. II: 449). İğdiş: Burulmuş, er bezleri çıkarılmış aygır (K, c. II: 817). İnek, buzak, leylek (K, c. II: 591, 601, 613, 714, III: 959, 1027, 1050, MS: 82). Karga, arslan, kedi (K, c. I: 246, 298, 329, II: 832, 844, III: 919, 941, 1215). Keçi, koyun, eşek (K, c. I: 84, 301, 306, II: 577, 613, 622, III: 1158). Kehle, sirke (K, c. I: 202, II: 767, III: 1009, 1084, 1222). Kel hindi, semiz kaz (K, c. I: 378). Kerkerez (K, c. III: 1141). Kılıçbalığı (K, c. I: 198, II: 600). Kofana balığı, kalkan balığı (K, c. I: 206, 373, II:

⁸³ **Bügelek:** Kan emici bir sinek.

⁸⁴ **Har:** Eşek.

⁸⁵ **Ester:** Katır.

600). **Çaylak:** Yırtıcılardan, oldukça büyük boylu, kızıl karışımı esmer tüylü, uzun çatal kuyruklu, uzun kanatlı, kıvrık gagalı, yılan, fare gibi zararlı hayvanları ve küçük kuşları avlayarak beslenen bir kuş (K, c. II: 712). Kuba⁸⁶ (K, c. III: 1097). Lüfer (K, MS: 133). Malıç kuzusu (K, c. II: 609). Maltız keçisi (K, c. I: 301). Marsık (K, MS: 266). Marsıvan eşeği (K, c. I: 298). Martı, yunusbalığı (K, c. I: 318, 366, II: 595, III: 1093, 1157). Ördek (K, c. I: 83, II: 637, 842). (K, c. III: 1083). Palamut (K, c. I: 380). Sakırğa, hindi (K, c. II: 443). Sardalya balığı (K, c. I: 186, 375, III: 930). Somun (K, c. III: 1242). Sümüklüböcek (K, c. II: 569, III: 1100, MS: 266). Tahtakurusu (K, c. I: 165, III: 1096, 1217). Tatarcık, at (K, c. I: 217, III: 1009). Tespihböceği (K, c. I: 163, II: 789, III: 899, 1127). **Tuti:** Papağan (K, c. II: 763). Uskumru, horozbina, kömürcükayası, çurçur (K, c. II: 585, III: 1093). Yaban horozu (K, c. I: 294). Yaban kazı (K, c. I: 293). Yılan⁸⁷ (K, c. I: 96, II: 549, III: 1157, MS: 82).

7.1.4. Yer Adları

Metinlerin işlendiği yer, İstanbul'dur. İstanbul'un birçok semti isim olarak zikredildiği gibi olayın geçtiği yer olarak da pek çok ilçe metinlerde görülmektedir. Ayrıca Avrupa'dan ve Anadolu'dan birçok şehir ismi diyaloglarda kendine yer bulmaktadır. Osmanlı toplum yapısının geniş yelpazesi sayesinde karakterler, kendi kültürlerinden birçok yer adını zikretmektedir. Bunun sonucunda da okuyucular, bilmediği ve görmediği pek çok yeri, isim olarak da olsa öğrenmiş olmaktadır.

Metinlerdeki yer adları oldukça fazladır. Hepsini teker teker yazmak yerine yer adlarından bazı örneklerle aşağıda yer verilmektedir:

Ayvansaray, Vefa, İstanbul (K, c. I: 81, 277, 290, 357, 369, II: 402, 474, 485, 770, 821, III: 895, 1006, 1011, 1023, 1071, 1096, 1147, 1174, MS: 54). Balıkpazarı (K, c. I: 108, III: 1072, 1135, 1247). Bitpazarı (K, c. I: 104, III: 897, 962, 1003, 1096, 1133). Boğaziçi, Kavak (K, c. I: 240, II: 785, III: 1096, 1101, 1223). Bursa (K,

⁸⁶ **Kuba:** 1.Kaba tüylü bir cins keklik. 2.Bazı kuşların tüyden tepelikleri. 3.Yakışıklı, kibar.

⁸⁷ **Diğer hayvan adları için bkz.** K, c. I: 143, 190, 223, 253, 266, 296, 329, 349, 379, 408, II: 443, 459, 481, 499, 599, 603, 622, 667, 687, 700, 717, 784, 809, 832, 842, III: 870, 898, 922, 988, 1003, 1018, 1030, 1051, 1080, 1102, 1117, 1130, 1147, 1158, 1174, 1196, 1217, 1225, 1242, MS: 49.

c. I: 227, MS: 41). Bolu (K, c. I: 107). Cisir-i Cedid⁸⁸, Rumeli (K, c. II: 785). (KO, c. I: 133). Çiçek Pazarı (KO, c. I: 58). Direklerarası (K, c. I: 86, II: 564). **"Ezirgan"**: Erzincan, Kemah (K, c. III: 1134). Fatih, Küçükpazar (K, c. II: 823, III: 897, 1150). Feriköy, Şişli (K, c. I: 121, 296, III: 1135). Feriköy Manastırı (KO, c. I: 50). Galata (K, c. I: 155, II: 403, 438, III: 1095). Gekbüze (Gebze) (K, c. I: 370). Gelibolu, Küçükçekmece (K, c. II: 531, 768, III: 1024, 1256). Harem, Üsküdar, Köprü, Şirket-i Hayriyye (K, c. I: 91, II: 402, 591, 617, 720, III: 907, 968, 1032, 1120). Havyar Han⁸⁹ (K, c. I: 149). **Hayırsızada**: Marmara Denizi'ndeki taşlık, verimsiz bir ada. Eskiden, İstanbul'da toplanan başıboş sokak köpekleri oraya götürülüp bırakılırdı (K, c. I: 366). İnegöl (K, c. I: 342, MS: 40). Kağıthane, Âsitane-i Aliyye (K, c. I: 144, II: 611, 620, III: 958, 1024, 1083). **Kalpakçılarbaşı**: Eskiden kadınlarla erkekler, alışveriş bahanesiyle, ancak orada buluşabilirlerdi (K, c. II: 565, 783). (KO, c. I: 131). Kastamonu (K, c. II: 770, III: 1256). Kızıltoprak, Fener, Bostancı, Uzunçayır, Merdivenköy, Havuzbaşı, Erenköyü (K, c. I: 326, II: 576, 600, 619, 623, 797, III: 1167). (KO, c. I: 158). Kozalak Mahallesi (K, MS: 55). **Kuh-i Ferhad**: Burada Amasya'daki Elmadağı (K, c. II: 406). Kumkapı (K, c. I: 333, II: 646, III: 1101, MS: 149). Mahalle Bostanı (KO, c. I: 69). Mardin Zindanı (K, MS: 171). **Okmeydanı**: Eskiden ok atma talimleri yapılırdı. Karaköy, Akbayır, Sarıkaya (K, c. II: 600, 825, III: 1264). Rum⁹⁰, İbrahimağa Çayırı⁹¹ (K, c. I: 139, II: 623). **Samatya**: Çoğunlukla Ermenlilerin oturduğu bir semt (K, c. I: 221, II: 404). Samsun, Giresun (K, c. III: 1194, MS: 36). Sarayburnu, Mudanya (K, c. I: 228, II: 629, III: 1095, MS: 149). Serencebey, Beyoğlu (K, c. I: 129, 220, 254, 305, 373, III: 907). "Serez'le Selanik'in arasında meşhur "Kanlı Kavak"ın önüne gelmişiz" (K, c. II: 542, MS: 79). Taksim (K, c. I: 220, 361, 385, 387, 117, III: 1149). Tarabya (K, c. I: 83, 381, III: 963, 1094). Tavukpazarı, **Parmakkapı**: Eskiden Beyazıt ile Türbe arasındaki yol üzerinde bir semt. Saz şairleri çoklukla oradaki kahvelerde bulunurlardı (K, c. III: 973, 1096). **Tiryaki Çarşısı**: Süleymaniye Külliyesi'nde bugün işlevini yitirmiş, daha çok keyif verici maddeler satılan eski bir çarşı (K, c. III: 1166, 1222, MS: 145). Unkapanı,

⁸⁸ **Cisir-i Cedid**: Galata Köprüsü.

⁸⁹ **Havyar Han**: Galata'da bir han.

⁹⁰ **Rum**: Diyar-ı Rum, Osmanlı Ülkesi

⁹¹ **İbrahimağa Çayırı**: Haydarpaşa sınırında bir bölgenin adı. Eskiden kervanlar oradan kalkarmış. Orada bir de Ayrılık Çeşmesi vardır.

Zeyrek Yokuşu (K, c. I: 120, 277, 290, 357, 367, II: 404, 447, 474, 774, 821, 823, III: 973, 1078, 1147, 1148, 1174). (K, MS: 54). Vaniköy, İstinye, Emirgan, Kanlıca, **Silivri**: Odun kömürü ve yoğurdu ile ünlüdür (K, c. I: 381, II: 582, 963, 1022, III: 1094). Yenikapı (K, c. I: 154, II: 621, III: 963). **Yağkapanı**: Eskiden, dışarıdan gelen süt ve süttten yapılmış peynir vb. gibi nesneler Yağkapanı'na gelir, oradan şehre dağıtılırdı (K, c. II: 532, III: 1126). **Yemiş İskeleyi**: Eskiden meyve-sebze alınıp satılan yer ve bu tür yükler taşıyan teknelerin yanaştığı iskele⁹² (K, c. II: 809).

Birçok dağ ve deniz adı metinlerde belirtilmektedir. Bu bilgilerle Osmanlı coğrafyası hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Metinde dağ ve deniz adlarına dair bazı örnekler şunlardır: Akdeniz, Karadeniz (K, c. I: 252, II: 591, III: 1218). Amasya'nın dağları (K, c. II: 411). Marmara açıklarında (K, c. I: 132, III: 1218). Terkos (K, c. I: 203, 361, 381, II: 562, III: 942, 1246).

Türkiye Dışı Yer Adları

Osmanlı'nın, toprak kayıplarının devam ettiği süreçlerde yazılan metinlerde bugünkü Türkiye sınırları dışında kalmış pek çok yer adı zikredilmektedir. Osmanlı coğrafyasının geniş sınırlara sahip olması ve halkın çok uluslu yapısı sebebiyle birçok kültürden yer adı belirtilmektedir. Aşağıda, bugünkü ülke sınırlarının dışında kalan yer adlarından bazı örnekler görülmektedir:

Amerika, "Oropa", Afrika, Asya (K, c. I: 79, II: 835, III: 1047). Basra, Bağdat (K, c. II: 669, 675). Buhara, Semerkand (K, c. III: 992). Diyâr- i Hemedân (K, c. I: 78, II: 835). Diyâr-ı Horasân, Diyâr-i Hoy (K, c. I: 137, 78). Diyâr-i Îrân (K, c. I: 78, 138, II: 834, III: 1047). Diyâr-i Tahrân, Diyâr-i Tiflis (K, c. I: 137, 78, II: 834, III: 1047). **Elbasan**: Arnavutluk'ta bir şehir (K, c. II: 832). Eyfel Kulesi (K, MS: 317). Gereze, Fizan (K, MS: 63). German, Bulucistan, Türkistan, Afganistan, Hindistan, Acemistan (K, c. II: 699, 834). Hazar (K, c. III: 1195). Hindistan, Arabistan, Frengistan (K, c. II: 830, III: 1083). İngiliz, Fransız, Danimarka, İspanya (K, c. II:

⁹² **Diğer yer adları için bkz.** K, c. I: 76, 94, 108, 117, 130, 164, 176, 203, 217, 249, 265, 275, 291, 328, 356, 371, 382, II: 404, 431, 447, 454, 478, 507, 536, 561, 572, 580, 602, 610, 617, 620, 639, 668, 677, 685, 699, 713, 730, 768, 788, 812, 821, 829, 832, 843, III: 785, 794, 863, 869, 895, 913, 939, 942, 958, 967, 973, 981, 1001, 1009, 1022, 1024, 1032, 1045, 1055, 1083, 1094, 1101, 1120, 1129, 1137, 1147, 1167, 1190, 1097, 1212, 1224, 1240, 1255, 1264, MS: 36, 103.

810). İskenderiye (K, c. II: 624, III: 1057). İşkodra, Yanya, Kosova, Selanik (K, c. II: 836). **Kanal:** Süveyş Kanalı kastediliyor (K, c. III: 1223). Kasr-ı Şirin (K, c. II: 406). Lofça (K, c. III: 1220, 1257). Mısır (K, c. I: 107). Mora (K, c. II: 715, III: 1172). **Nemse, Nemçe:** Osmanlı'da Avusturya'ya verilen ad (K, c. III: 1256, MS: 63). Odesa, Paris (K, c. I: 361). (KO, c. I: 55). **Rusçuk:** Bulgaristan'da bir şehir (K, c. II: 622). Sakız Adası (K, c. III: 1158). Tebriz, Isfahan, Horasan, Validehan (K, c. II: 835, MS: 121). Tırnova (K, c. I: 362). Ümit Burnu (K, c. III: 1029). Yeni Dünya⁹³ (K, c. I: 358).

7.1.5. Bitki Adları

Toplumsal hayat sadece insanlardan oluşmamaktadır. Doğal çevre içindeki bitki, hayvan, eşya ve birçok cansız varlık yaşamı meydana getirmektedir. Hayatın bu akışı, çok büyük değişikliğe uğramadan Karagöz sahnesinde işlenmektedir. Bitkiler de metinler içerisinde kullanım alanlarına göre belirtilmektedir. Bazı örnekleri aşağıda gösterilmektedir:

Ebegömece (K, c. II: 831).

Fıstık ağacı (K, c. III: 1027).

Fulya (K, c. II: 455).

Funda (K, c. III: 938, 1191).

Gelincik çiçeği (K, c. III: 1011).

Havlıcan: Zencefilgillerden ıtırli bir bitki (K, c. III: 1167).

İncir ağacı (K, c. III: 1265).

Karanfil saksıları (K, c. I: 133).

Kazel: Kuruyup dökülmüş yaprak (K, c. III: 986).

Leylak, zambak (K, c. II: 506, 668, III: 929, 1001, 1234, MS: 74).

Mürdesenk: Doğal kurşun oksidi. **Kasni:** Büyük yapraklı, gövdesi soyularak yenen, kokulu bir bitki. **Sarısabır:** Zambakgillerden bir bitki ve bu bitkinin yapraklarından çıkarılıp hekimlikte ve boyacılıkta kullanılan kırmızımtırak esmer renkli madde (K, c. III: 1167).

⁹³ **Yeni Dünya:** Amerika; ahiret; Yenikapı'da sur dışında 1860'tan sonra denizden dolma yer üzerinde kurulan yeni bir mahalle. Yazları gezme yeri haline gelmiş. A.Kutsi Tecer

Nar ağacı, ceviz ağacı, dut ağacı (K, c. I: 318, 379).

Palamut ağacı (K, c. II: 437).

Pat: Kasımpatı'na benzer bir çiçek, sardunya (K, c. III: 945).

Salkım ağaçları (K, c. I: 133).

Selvi (K, c. II: 668, III: 862, 953).

Sinameki: Yaprakları iç sürdürücü olarak kullanılan baklagillerden bir bitki cinsi (K, c. III: 1110, 1167).

Şebboy, gül, karanfil, lale (K, c. II: 669, 720, III: 1167).

Şimşir, abanoz (K, c. III: 963).

Şukufe-zar: Çiçek bahçesi (K, c. III: 1013, 1195). Yasemin, sümbül (K, c. II: 720).

Zater: Kekik. İhlamur-çiçeği, adaçayı, ağaç-hatmisi, mülver-çiçeği, zerdali (K, c. III: 962).

7.2. İletişim

7.2.1. Argo

Toplumsal gruplarda kişilerin kendi arasında oluşturduğu veya genel olarak halk dilinde kabul gören ifadelerle yapılan iletişim şekli argodur. Hulki Aktunç, argoyu, "kendi sosyal çevreleriyle sınırlı yaşayan ve toplumun geri kalan kesimlerinden ayrılmak ve/ya da korunmak isteyen bir grubun benimsediği özel sözcükler bütünü", şeklinde ifade etmektedir (Aktunç, 1998: 375). "Türkiye argosu taranıp incelendiğinde, argo sözcük ve deyimler ile konuşma biçimlerinin önce belirli alanlarda doğduğu, sonra komşu alanlara da geçerek yaygınlaştığı, kimi örneklerin genel argodan anadile sızdığı görülür" (Aktunç, 1998: 11).

Aktunç, argonun işlevine dair "bir dil oyunu olmasının dışında, argonun işlevi, grup üyelerinin birbirini tanımasına yardımcı olmak, aynı topluluktan olmayanlara üstünlüklerini kanıtlamak ve bir tür dil bağıyla grubun sürekliliğini sağlamaktır", açıklamasını getirmektedir (Aktunç, 1998: 375). Metinler, sokak kültürünü ve sosyal yaşamı alabildiğine yansıtır. Sokağın dili ise kendi içinde şekillenmiştir. Günümüzde ise yaşanan sosyal ve siyasi değişimlerle birlikte

farklılaşarak gelişen bir dil mevcuttur. Karagöz oyunlarının bu kadar saygı ve sevgi görmesinin ana unsurlarından biri, insanların kendi sosyal yaşamlarından kesitleri sahnede görmeleridir. Bu beğenin ana sebeplerinden biri de argodur. Argo halk tarafından bilinir ve kullanılır. Bu da halk nazarında Karagöz'e doğal ve sıcak bir hava katar. Argo ifadelerden bazıları alfabetik düzende aşağıda görülmektedir:

Aşırmak. Çarpmak: Çalmak (K, c. III: 990, MS: 160).

Aynalı: İyi, güzel. **Uçlanmak:** Vermek, ödemek (K, c. III: 1169). (KO, c. I: 91).

Bedengirâh suyu: İstanbul'da ünlü Çırçır suyu, Karakulak suyu, Taşdelen suyu vb gibi içme sularına benzetilerek uydurulmuş bir su adı. Vücut suyu (?), meni anlamında kullanılmıştır (K, c. II: 718).

Cızlam: Kaçma, savuşma, sıvışma (K, c. I: 360, III: 1196, 1253).

Cicos: Yok, gidici, yolcu (K, c. I: 302, II: 429, III: 1051).

Çamurluk: Metres (K, c. I: 230).

Çöplenmek (K, c. I: 117).

Değişik oyun: İki erkek arasındaki cinsel yavaşma (K, c. I: 279, II: 741, 790).

Diplemek: Cinsel yavaşmada bulunmak; ot minder, ot yastık vb. gibi şeylere otu sıkı sıkıya doldurmak (K, c. I: 361).

Dubaralara gelmek (K, c. II: 460).

Duka: Erkeklik organı (K, c. III: 927, 1171).

Düvel-bâz: Yankesici (K, c. III: 1009).

Ekser kesmek: Soğuktan titremek (K, c. II: 571).

Faka basmak (KO, c. I: 49).

Ferc: Kadın dişilik organı (K, c. III: 893).

Gidi: Pezevenk (K, c. II: 407, 783, III: 1001, 1066). (KO, c. I: 131).

Gurumsah kişi: Deyyus, pezevenk (K, c. I: 142).

Habazan: Kendi kendine cinsel zevk sağlayan (K, c. I: 1082).

Katakofiti: Yalan, atmasyon (K, c. I: 363, II: 462, 636, III: 1168, 1248).

Kerata (K, c. I: 104, 142, III: 919).

Kirizlemek, çingenece; oynamak. **Marizlemek:** Dövmek, **Vızlamak:** Kaçıp gitmek, gizli hapis kaçırmak. Yellenmek (K, c. II: 764).

Kokoz: Parasız, züğürt (K, c. I: 217, II: 717).

Kopsi kefali etmek: Başını kesmek, öldürmek (K, c. II: 667).

Madik etmek: Hile yapmak (K, c. III: 907). (KO, c. I: 174).

Mahbub-dost: Oğlancı: Zen-dost. Kdınlardan hoşlanan, sevice (K, c. I: 254, II: 427).

Mandepsiye basmak (KO, c. I: 25).

Mangiz: Altın, gümüş, para (K, c. III: 987, 991, 1148, 1184, 1204, 1264).

Mantar atmak: yalan söylemek, martaval atmak (K, c. I: 106, 120). (KO, c. I: 48).

Maraza, mamzar. **Mimzar:** Or.spu çocuğu. **Mamzer:** Pezevenk (K, c. II: 776, III: 912, 973, 1068).

Martaval: Yalan (K, c. I: 117). (KO, c. I: 36).

Mastor: Esrar sarhoşu (K, c. I: 195, 369).

Maval okumak (K, MS: 111).

Mırlanmak (KO, c. I: 36).

Mortuyu çekmek: Ölmek (K, c. II: 430, 475, III: 1076).

Müsta'mel⁹⁴ (K, c. I: 372).

Nanay: parasız, meteliksiz (K, c. III: 1184, 1260).

Papel. **Tiz:** kış. **Cartan kiros:** Cartayı çekmek. **Hastar etmek:** Cinsel yanaşmada bulunmak (K, c. III: 1171).

Piyiz kaymak: Rakı içmek. **Yuvarlamak:** İçki içmek. **Ufak doğra:** bir kadeh içki (K, c. I: 157, III: 954).

Tayıncı: Pasif cinsel sapık, puşt. Zamparalık (K, c. I: 267, 342, II: 784, III: 1127).

Terelelli: Çok hafif ve hoppa insan (K, c. III: 1043).

Teres (KO, c. I: 35).

Tırıl: Çıplak, zayıf, parasız, züğürt (K, c. II: 711, 723, III: 1149).

Tongaya koymak (K, MS: 225).

Topu atmak: İflas etmek (K, c. I: 108).

Vizita etmek: Cinsel yanaşmada bulunmak (K, c. I: 367, III: 1108).

⁹⁴ **Müsta'mel:** Kullanılmış. Burada, mecazen; pasif cinsel sapık.

Yef'alleme: Cinsel yanaşmada bulunmak (K, c. I: 378).

Zamkinos: Kaçmak, sıvışmak (K, c. II: 419, III: 947, MS: 112).

Zıbarmak (K, c. II: 647).

Zırtakoz⁹⁵ (K, c. III: 1265).

7.3. Ulaşım

Osmanlı sosyal hayatında ulaşım sınırlı bir haldeydi. Genellikle hayvanlar, ulaşımın yükünü çekmektedir. Ayrıca deniz ulaşımı da aktif şekilde yapılır, İstanbul'da iki yaka arasında vapurlar çalışmaktadır. Haberleşmek için de deniz ulaşımından yararlanılmaktadır. Aşağıda ulaşım araçlarından bazı örnekler gösterilmektedir:

Araba, tramvay (K, c. II: 618, 785).

Araba beygiri (K, c. III: 1071).

Balat Vapuru (K, c. II: 567, 725).

Çektirme⁹⁶ (K, c. I: 249).

Demiryolu (K, c. I: 326).

Filika (K, c. I: 279).

"Ganrıya⁹⁷ atlamak, Şinefür⁹⁸, Pampur"⁹⁹ (K, c. I: 108).

Gemi (K, c. III: 1037).

Kayık (K, c. I: 197, II: 614, 615).

Kupa: Kapalı araba (K, c. II: 538, III: 1200).

Lloyd Vapuru (K, c. III: 1194).

Manda arabası, muhacir arabası (K, MS: 198).

Mercan (K, c. I: 206).

Merkep (K, c. I: 273).

Nakliye arabası (K, c. III: 1139).

⁹⁵ **Diğer argo unsurları için bkz.** K, c. I: 110, 120, 157, 210, 239, 243, 267, 296, 314, 327, 342, 363, 381, II: 419, 439, 456, 469, 546, 669, 693, 699, 747, 789, 810, 841, III: 884, 911, 937, 953, 976, 1029, 1067, 1077, 1085, 1105, 1132, 1198, 1173, 1238, 1247, MS: 31, 47. KO, c. I: 91.

⁹⁶ **Çektirme:** Büyük yelken kayığı.

⁹⁷ **Ganrı:** Kağrı.

⁹⁸ **Şinefür:** Şimendifer, tren.

⁹⁹ **Pampur:** Vapur.

Odun beygirleri (K, c. II: 474).

Posta vapuru (K, c. I: 298, III: 1131, II: 768).

Sandal (K, c. I: 207, 279).

Şimendüfer (K, c. II: 785, III: 862, 955, 1193).

Taka, yelken (K, c. II: 685).

Tanzifat arabası: Çöp arabası (K, c. II: 725, III: 1026).

Tayyare (K, c. III: 968).

Telgraf (K, c. I: 367).

Tezkere: İstanbul'dan taşraya çıkmak için alınan mürur tezkeresi, yol kağıdı (K, c. III: 1002).

Tramvay beygiri: Tramvay elektrikli çalışmadan önce atlı tramvaylar kullanılırdı. Savaşta atlara cepheye gönderilmek üzere el konulunca elektriğe geçiş başladı (K, c. II: 603).

Üsküdar Vapuru (K, c. II: 591).

Vapur (K, c. I: 243, II: 812, III: 872, 876, 1140, 1191).

Velespite (K, c. III: 959).

Yük arabası (K, c. I: 383).

VIII. BÖLÜM: HALK EDEBİYATI

8.1. Halk Edebiyatı

8.1.1. Anonim Halk Edebiyatı

8.1.1.1. Kargışlar - Hakaretler

Belirli durumlarda, zarar gören kişi tarafından söylenen, nefret ve acı içeren cümlelere kargış denir. Mehmet Aça, kargışları, "kötülük görme, mağdur olma, haksızlığa uğrama, öfke, öfkenin ifadesi, acı ve zulüm karşısında elinden bir şey gelmeyen belayı ve cezayı Tanrı'dan dilemesi gibi durumlarla düşünmek doğru olacaktır" şeklinde ifade etmektedir (Aça: 2010, 210). Metinler içerisinde Karagöz ve Hacivat çekişmesinden kaynaklı kalıp kargışlar, hakaret içerikli belli cümleler karşılıklı söylenir. Aşağıda metinlerde yer alan kargışlardan ilgi çekici, özgün örneklerden bazıları verilmektedir:

"Allah müstahakkını versin" (K, c. I: 74).

"Ananı eşekler kovalaya!" (K, c. I: 303).

"Aşûre kâsesi beyninde parçalansın!" (K, c. I: 377).

"Beyninin ortasında süpürge sopası patlasın!" (K, c. I: 202).

"Çenen tutulsun!" (K, c. I: 342).

"Dilini eşekarıları soksun!" (K, c. I: 225).

"Elin ayağın kırılsın!" (K, c. I: 100).

"Ey Kavak, dalın budağın kurusun, yaprakların dökülsün!" (K, c. II: 544).

"Eline köpek sıçsın!" (K, c. I: 340).

"Gül üstüne gül koklayanın gül kadar ömrü olmasın" (K, c. I: 291, 330, II: 566).

"Hay, kazmanın sapı başında paralansın! Hay, sivri tarafı da senin beynine girsin!" (K, c. III: 1195).

"Isıtmaya uğra da betin benzin solsun!" (K, c. I: 355).

"İki yakan biraraya gelmesin" (KO, c. I: 181).

"İlâhi, babamı bu hâle kim koyduysa gözleri kör olsun, sürüm sürüm sürünsün!" (K, c. I: 305).

- "Karı kadar başına taş düşsün!" (K, c. I: 246).
- "Kel kafana martılar konsun" (KO, c.I: 78).
- "Kulağına kurşun aksın!" (K, c. I: 298).
- "Kuru götüne bir kazık girsin!" (K, c. II: 727).
- "Müteveffa kargalar gözünü oya! Elin ayağın kırılsın! Yiyecek ekmek bulma!" (K, c. II: 553).
- "Ne kadar ıskarmoz varsa burnuna girsin!" (K, c. II: 449).
- "Oğlun ziftin pekini yesin!" (K, c. II: 562). (KO, c.I: 6).
- "Ölmüş kargalar gözünü oysun!" (K, c. I: 217).
- "Ömrün günün kararsın!" (K, c. I: 245).
- "Silsileni tavşanlar boğsun!" (K, c. I: 164).
- "Teneşir horozu¹⁰⁰ yüzünü şeytanlar görsün" (K, MS: 63).
- "Zerzevat küfesi başına geçsin!" (K, c. I: 218).

Oyunların ana taşıyıcısı olan Karagöz ve Hacivat, metinlerde daima didişir, birbirine hakaret eder, küfürlü, aşağılayıcı pek çok söz söyler. Bu diyaloglar içerisinde geçen hakaretlerden, küfürlü ve küçültücü ifadelerden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

- "Ananızın da kemiğine sıçayım, babanızın da! Tarator yiyeceğine götümü yesin!" (K, c. II: 424).
- "Ayı dayı" (K, c. I: 158).
- "Babandır pazar iti! Söyle bakalım, bekâr biti!" (K, c. I: 226).
- "Başından korkacağına götünden kork, puşt!" (K, c. I: 268).
- "Cart kaba kağıt!..." (KO, c. I: 73).
- "Çene kavafı" (KO, c. I: 74).
- "Dukamı ye de ta..klarım burnuna asılsın!" (K, c. III: 927).
- Ebdemcüş: Koyun kafalı, etkafalı, budala (K, c. II: 447).
- "Eşeksin eşek!" (K, c. I: 104).
- "Gapçık ağızlı!" (K, c. II: 518).
- "Gel bakalım aşağı, oğlan pezevengi!" (K, c. I: 339).

¹⁰⁰ **Teneşir horozu:** İlerlemiş yaşından sonra bakımlı ve süslü gezen erkeklere verilen isim.

"Hıyar budalası herif" (KO, c.I: 3).

"Hindi kızartması suratlı köpoğlu!" (K, c. I: 293).

"İkiniz birden zırzop ve ahmak mısınız?" (K, c. I: 206).

"İşkembe suratlı!" (K, c. II: 504).

"Kalın kafalı adamsın!" (K, c. I: 82).

Karnaksı: Can sıkın şeyler ve kişiler hakkında sövgü olarak kullanılan söz (K, c. III: 1259).

"Kümes kaçkını" (KO, c. I: 179).

Nabekar: Hayırsız (K, MS: 270).

"O senin şıllık, şırfıntı, mendebur, bi-mürüvvet, bi-haya, pis murdar karın" (K, MS: 96).

"Osuruklu da sensin, sıçıklı da sensin! Sabaha kadar osuran sen, sabaha karşı donuna sıçan sen, terbiyesiz herif!" (K, c. II: 792).

"Ölünün körü" (K, c. I: 163, MS: 33).

"Peki, şimdi ananı s..ktim senin, Hacivat!" (K, c. I: 152).

"Piçoğlu piç" (K, MS: 208).

"Seni dalkavuk seni!" (K, c. I: 241).

"Seni gidi alçak, yüksek, orta kat herif seni!" (K, c. III: 1146).

"Seni gidi sivri sakallı keçi suratlı herif seni!" (K, MS: 26).

"Seni gidi utanmaz, arlanmaz, alçak, yüz­süz, sümüklü, mundar, edepsiz, kudurmuş, uyuz kerata, pezevenk deyyusu! Tu! Tu!" (K, c. III: 927).

"Seni gidi utanıp arlanmaz, bacası çökmüş, çatısı yıkılmış, kiremidi kalmamış çingene mutfağı kıyafetli kerata seni!" (K, MS: 73).

"Senin oğlan zaten veled-i zinânın biri!" (K, c. II: 738).

"S..ktir şuradan, sersem pezevenk!" (K, c. I: 220).

"Silivri marsığı" (KO, c. I: 107).

"Sus, edepsiz aşifte!" (K, c. I: 292).

"Susak kafalı!" (KO, c. I: 44).

"Sütü bozuk!" (KO, c. I: 104).

"Şarap çanağına kusayım!" (K, c. I: 211).

"Şıllık, kart kuluçka" (KO, c.I: 10).

"Şimdi babanın şarap çanağından başlarım ha!" (K, c. I: 305).

"Ulan sivrikoz herif!" (K, c. I: 312).

"Vallahi efendim, o yaban öküzü kocanızdan gözüm yılmış da gelecek diye korkuyorum" (K, c. I: 344).

"Vay anasını sattığımın herifi!" (K, c. I: 330).

"Vay köpoğlu! Fitne kerata!" (K, c. I: 289).

"Yıhıl, gurumsah kişi, yıhıl derem!"¹⁰¹ " (K, c. I:142).

8.1.1.2. Alkışlar

Bir yarar veya iyilik görüldükten sonra karşıdaki kimseye söylenen güzel dileklere alkış adı verilir. İster alkış ve kargış, ister dua ve beddua diye adlandırılınsınlar, bu sözler, iyilik görüp minnet duyanlarla, kötülük görüp canları yananların dillerinden hiçbir zaman düşmemiştir (Aça: 2010, 210) Karagöz ve Hacivat arasında süregelen çekişme, genellikle iğneleyici ve hakaretamiz bir üslupta olsa da, karşılıklı söylenen iyi dilekler de metnin içerisinde görülmektedir. Aşağıda metinlerdeki bazı alkışlardan örnekler verilmektedir:

"Allah âfiyet versin! Ömrüne bereket" (K, c. I: 178).

"Allah encâmını hayr eylesin!" (K, c. II: 595).

"Allah hepinize iyi günler göstereyin!" (K, c. II: 525).

"Allah iyileri eksik etmesin!" (K, c. III: 945).

"Allah velinimetzademi eksik etmesin" (KO, c.I: 26).

"Allah vücudunuza âfiyet versin!" (K, c. II: 711).

"Az ise de çoğa tutun! Allah ömürler versin efendim, var olun!" (K, c. III: 1152, II: 445).

"Babanın canına rahmet" (K, c. I: 338).

"Borçlulara eda, [.....] mahpusları halas et, Yarabbi!" (K, c. I: 166).

"Cenab-ı Hak sizlere -efendime söyleyeyim- ömürler ihsan buyursun. Allah sabır versin" (K, c. I: 172).

"Eksik olma! İyi bereket versin!" (K, c. I: 153, III: 1163).

"Güle güle oturunuz, içinde hiç eksik olmayınız!" (K, c. III: 1241).

¹⁰¹ Diğer kargışlar için bkz. K, c. I: 74, 104, 105, 106, 109, 110, 112, 120, 128, 148, 163, 181, 185, 206, 212, 219, 220, 230, 247, 260, 287, 294, 330, 328, 347, II: 459, 538, 564, 646, 755, 796, III: 894, 904, 956, 958, 1001, 1082, 1129, 1136, 1161, 1214.

"İçtiğin tömbeki Keşan olsun!" (K, c. II: 736).

"İlahi ya Rab, biz nasıl hasretimize kavuştuk ise deryada, karada olanları da hasretine kavuştur" (K, c. I: 430).

"Kullar, halayıklar da senin elini öyle öpsünler!" (K, c. II: 561).

"Ömrüne bereket, pazuna kuvvet, haydi cebellebe. Tanrı kalbine iman, vücuduna kuvvet ihsan etsin" (K, c. II: 687).

"Pişiren eller dert görmesin!" (K, c. III: 1216).

"Rabbim cümlemizi sıhhat ve afiyette ber-karar etsin" (K, c. I: 357).

"Safâda dâim olun!" (K, c. II: 722).

"Uğurlu kademli olsun!" (K, c. III: 1105).

"Uğurunuz küşâd olsun! İnşallah şifâ bulursunuz, yakında hiç görmemişe dönersiniz!" (K, c. III: 1242).

"Vakt-i şerîfler hayırlar olsun!" (K, c. I:164).

8.1.1.3. Ninniler

Annelerin çocuklarını uyuturken kafiyeli ve ahenkli bir şekilde söyledikleri sözlere ninni denir. Ninnilerdeki ezgi; sakinleştirici, gevşetici ve uyku getirici bir ezigidir. Ninni söyleyen kadın, ya hazır şiir örneklerinden istifade eder ya da doğaçlama yoluna başvurur (Aça: 2010, 247). Anlamli sözlerden oluştuğu gibi abartılı benzetmelerin de kullanıldığı ninniler metinlerde görülür. Karagöz'ün eşi veya Hacivat'ın eşi tarafından söylenir. Bazı örnekleri aşağıda belirtilmektedir:

"Uyusun da oğlum ninni!

Büyüsün de oğlum ninni! (K, c. I: 75)

Uyusun da yavrum ninni

Aslan oğlum büyüsün ninni

Ee...ee...ee...eee..." (KO, c. I: 67).

"Dandini¹⁰² dandini dastana

Danalar girmiş bostana

¹⁰² **Dandini:** Bebekleri hoplatırken söylenen tekerlemede geçen söz: Dandini yavrum hoppala.

Kov bostancı danayı
Yemesin lahanayı" (K, c. I: 259, III: 879).

"Ben kapıyı açamam ninniiii!
Uyusun oğlum ninniii!
Büyüsün de oğlum ninniii?" (K, c. II: 562).

"Gel gel babası!
Al oğlanı babası!" (K, c. II: 591).

"Hu hu hu sana
Bu ninniler hep sana
A benim canım uyusan a
Ninni benim yavruma hu hu" (K, c. III: 880).

"Ninni ninni ninnice
Bol sovanlı börülce
Oğlum yesin doyunca
Bir kova torba yoğurdu

Bu oğlanı kimler doğurdu
Ne olaydı sekiz olaydı
Bir evde dokuz olaydı
Anası da poh poh edeydi
Babası da vak vak güleydi" (K, c. III: 922, 923).

8.1.1.4. Mâniler

Mâni, belirli bir ezgi ile yazılıdan çok sözlü icra edilen Türk edebiyatına özgü bir nazım şekli ve türüdür. Şükrü Elçin, mâniyi, "Türk hece vezninin çoklukla 7 veya 8'lisi ile dört mısralık bir "bütün" içinde kendine mahsus ezgisi ile söylenen manzumelere mâni adı verilmektedir", şeklinde tanımlamaktadır (Elçin, 1990: 7). Anonim halk edebiyatının en yaygın şekillerinden biridir. Abdulkadir Emeksiz, mâninin Türk hafızasının özgün bir ürünü olduğunu, İslamiyet'ten önce de icrâ

edildiğini, Türk şiirinin nazım biriminin dört mısradan oluşan mânide bulunduğunu aktarmaktadır (Emeksiz, 2011: 16).

Karagöz'deki oyunların İstanbul ekseninde geçmesi, İstanbul'a özgü söylenen mânilerin de metinlerde sıklıkla kullanılmasını beraberinde getirmektedir. Emeksiz, İstanbul mânilerinin Karagöz ile sıkı bir ilişkisi olduğunu, birçok mâni çeşitlemesinin yer aldığını, "Mânici" adlı bir oyunun dahi bulunduğunu belirterek aradaki bağın oldukça kuvvetli olduğunu ifade etmektedir (Emeksiz, 2011: 48). Kültürel yaşamın sözlü hafızası olan mâniler, metinlerde, karşılıklı diyaloglar içerisinde söylenmiştir. Oyunlara, müzikalite ve mizah katkısı sunan mânilerden örnekler aşağıda görülmektedir:

"Salkım salkım inciğim
Güzellerin genciğim
Aslımı sorarsanız
Ben Çerkes'in piçiyim" (K, c. I: 96)

"Hey bahçıvan bahçıvan
A benim canım bahçıvan
Bahçene kızlar geldi
Aç kapıyı bahçıvan

Bahçıvanım bahçıvan
A benim canım bahçıvan
Bahçene bülbül geldi
Aç kapıyı bahçıvan" (K, c. I: 146).

"Çakçıvancı çakçıvan
Aç kapıyı çakçıvan
Bahçene pırpızlar geldi
Aç kapıyı çakçıvan

Kırbam suya daldırdım
Dolu diye kaldırdım

Canım imanım kardeş
Bileziğim aldırdım" (K, c. I: 147).

"Hanım burdan gidecek
Rumuz ile bilecek
Tahir buraya gelirse
Elbet bir kan edecek

Büyük hanım fahirdir
Sehharlıkta mahirdir
İşler meydana çıktı
İçerdeki Tahir'dir
Fahişelikte bahir
İşlerim oldu zahir
İçerden ses geliyor
Mardin'den geldi Tahir" (K, c. III: 1036).

"Asmaya,
Bir salkım üzüm için
Minnet etmem asmaya,
Doğrusu yardan geçemem
Götürseler asmaya" (KO, c. I: 25).

Ayaklı Mânî

İlk dizesinde belirli giriş kalıp sözleri kullanarak cinaslı bir şekilde söylenen mânîlerdir. Abdülkadir Emeksiz, ilk dizenin 7 heceli ya da 7 heceden az olmasının, "Adam aman" giriş kalıp sözünün söylenmesinin ayaklı mânî için olmazsa olmaz olmadığını söylemektedir. İlk dizede söylenen anlamlı ya da anlamsız kelimelerin ayak olarak kullanılabildiğini, cinaslı söyleyişin ayaklı mânînin en dikkat çekici özelliği olduğunu ifade etmektedir (Emeksiz, 2011: 25). Şükrü Elçin, ayaklı mânî için cinaslı mânî terimini tercih ederek, cinaslı mânînin, ses, tekerleme, mânâ ve cinâs özelliği gösteren eksik bir mısrayla başladığını ifade etmektedir. Bu mânîlere, Azerbaycan Türkleri'nin bayati, Güney ve Doğu Anadolu ile Kerkük Türkleri'nin

hoayat adını verdiğini aktarmaktadır (Elçin: 2004, 281). İlk dizesi ayaklı mânilerden bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

"Adam aman dile yar dile yar
Bugün eşref saattir ne dilerseñ dile yar
Çünkü beni sevmesin ne düşürdün dile yar" (K, c. II: 750).

"Ben diken, ben diken
Anası gül kızı konca ara yerde ben diken
Nasıl sana meyl etmeyim başım sana bend iken" (K, c. III: 901).

"Li koyun li koyun
Acemi kasap elinden
Ne çeker dertli koyun
Ben bu dertten ölürsem
Adımı dertli koyun" (K, c. II: 619).

Farklı toplumlara ve yörelere ait mâniler de söylenmiştir. Karagöz'ün çingene kültüründen olduğu iddiası sebebiyle metinlerde sıklıkla çingene kültürüne ait unsurlara rastlanmaktadır. Çingene kültüründe, atışma niteliğinde, hakaret ve küfür içerikli çeşitli sözler karşılıklı olarak söylenmektedir. Metinlerde yer alan mâni ölçülerine uymayan bu sözlerden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

"Vücudum sıfatta
Göñyüm gezer her tarafta
Badiava sana göbek her hafta

Bu tarafta sizi bilen Todi'ler
Geçen gün birbirini yediler

Kakülünün çayı yosma,
Dayanamaz çok basma

Saçaklının oğlunun şorolusu
Bu hafta varmış yortusu" (K, c. III: 1170).

"Bir parça var yer misin

Çoraybemin tortusu

Ayıboku'nun oğlu Memiş

Anasından çok yemiş

Çengi Şahzene'nin kızı Şöhret

Kıvırmayı ii öğret

Kemancı Gül'ün kızını verdiler Kuyruklu'ya

Haftasına çingar çıktı. Kavun değil ki g.tünü koklaya

Zobu-oğlu, Todi'lerin başıdır

Herkese tizini kaşır

Kıvrak Ali onun eşidir

Benli Ayşe'nin yanına varılmaz

İstedğin kadar hastar et, hiç darılmaz

Öyle aynasız kariya varılmaz

Söylediklerime darılma, canımın içi

Çengi Tasvir'in kızı mühreci

Geçen akşam ona çoraybesini döktürdü Zobu-oğlunun p.çi

Sıracı Pembe pandeli çalamaz

Beli salık, iri duka alamaz" (K, c. III: 1171).

Ramazan ayında bilhassa sahur vakti, mâniler söylenmektedir. Sahur vakti insanları uyandırmak için davul çalınır, sokaklarda mâniler eşliğinde dolaşmaktadır. Bu işin ehli kişilere Ramazan davulcusu adı verilmektedir. Mânici de denilen bu kimseler, hem davulu çalar hem de Ramazan ayının yarısına ulaşıldığında ve Ramazan ayının sonunda bahşış toplarlardı (K, MS: 74, 77). Mâniler, farklı içeriklerde, nükteli ve ahenkli bir şekilde söylenmektedir. Ramazan ayı geldiğinde İstanbul'un birçok bölgesinde Ramazan Mânileri icra edilmektedir. Âmil Çelebioğlu, İstanbul'da söylenen mânilerin kentin coğrafyasıyla uyumlu olduğunu örnekleriyle birlikte açıklamaktadır. Çelebioğlu, Eyüp'te oyuncakçıların, Yenikapı'da oduncuların

bulunması ile Beykoz'daki meşhur çeşmenin sütun sayılarının doğruluğunu bu düşüncesine kanıt olarak belirtmektedir (Çelebioğlu: 1970, 18). Ramazan ayında söylenen mânilerden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

- a) "Size geldim size geldim
İnci mercan dize geldim
Benim güzel komşularım
Arzulayıp size geldim"
- b) "Başta sarık büküm büküm
Sırtımda davuldur yüküm
Benim güzel komşularım
Hele selamün-aleyküm"
- c) "Merdane beyim merdane
Altın saatler gerdane
Benim beyimi sorarsanız
Semt ü civarda bir tane"
- d) "Yenicami direk ister
Söylemeye yürek ister
Benim karnım toktur ama
Arkadaşım börek ister"
- e) "Havaya attım fişeği
Paçacının kör eşeği
Arkadaşımı sorarsanız
Döndü dolaştı köşeyi"
- f) "Kağıttan fener yaparım
Daracık sokaklara saparım
Arkadaşım ayı olmuş
Burnuna halka takarım"

g) "Şekerim var ezilecek
Çok yerim var gezilecek
Bekletmeyin iki gözüm
Tülbentlerden süzülecek"

h) "Ayna camlar açılır
Çil paralar saçılır
Beyimin gönlü olunca
Kesenin ağzı açılır"

ı) "Bahşışın aldı bergüzar
Sizleri eylemem inkar
Veren eller dert görmesin
Hak berekat versin Settar"

j) "Dizimde derman bitti
Kargalar başıma etti
O sahtekar Hacivat
Bana para vermeden gitti" (K, c. III: 1235, MS: 75, 76, 77).

8.1.1.5. Bilmeceler

Bilmece, genellikle çocukluk döneminde, çocuğun hayal dünyasını, nesneleri tanımasını, eğlenmesini, merak duygusunu gidermesini sağlayan söz oyunu ve çağrışıma dayalı, genellikle kısa cevaplı söz öbekleridir. Şükrü Elçin ise bilmeceyi genel olarak, "tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; zeka güzellik nevinden mücerret kavramlarla dini konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir" şeklinde ifade etmektedir (Elçin: 1989, 1). Toplumsal bir araya gelişlerde veya eğlence ortamlarının olduğu yerlerde hoş vakit geçirmek, nükteli sataşmalarda bulunarak eğlenmek için de bilmeceler söylenirdi. Sorulan veya buldurmaya çalışılan terimi bulma süreci epey keyifli anlara sahne olmaktadır.

Bilmeceler, şekil bakımından nazım ve nesir olmak üzere iki ifade tarzı göstermektedir. Manzum yazılan bilmeceler, ölçüsü, nazım biçimi ve kafiyesiyle kendine özgü bir şekilde söylenmektedir. Bu tür bilmeceler, Türk halk şiirinde kullanılan ölçü ve kafiyelenişi büyük oranda uygulamaktadır (Elçin: 1989, 2). Elçin, mensur bilmeceleri, "düz cümle halinde, konuştuğumuz şekilde olan ve çoğu zaman "seci" karakteri gösteren mahsullerdir", diyerek açıklamaktadır (Elçin: 1989, 3). Bilmece sormanın bir kuralının olduğu belirtilmektedir. Şükrü Elçin, sorulan bilmecedan sonra az da olsa bir fikir yürütme imkanının tanınmasını, bilmecenin çözülmediği durumlarda çeşitli ipuçlarının verilmesi gerektiğini söylemektedir (Elçin: 1989, 7). Aşağıda metindeki bazı bilmece örnekleri görülmektedir:

"Sokaktan aldım bir tane, evde oldu bin tane? Benim söylediğim bilmece "nar". Çınçınlı hamam, kubbesi tamam, bir gelin aldım, babası imam? Canlı değil, lakin canlı gibi -efendime söyleyeyim- çalışır. Buna "saat" derler. Yer altında kırmızı minare? Havuç" (K, c. I: 165).

"Bir ufacık fıncık, içi dolu turşucuk? Benim sana söylediğim bilmece, efendim, hastalara şifa, dertlilere deva... Benim sana söylediğim, sarıca, suluca. Karagözüm, limon sıkarlar. Benim de sana söylemiş olduğum "Bir ufacık fıncık, içi dolu turşucuk" limon değil mi?" (K, c. I: 169, II: 708, MS: 331). "El üstünde kaydırmaca? Sabun. Dil üstünde kaydırmaca? Dondurma. Gıcırılının bıcırılısı, bıcırılının gıcırılısı; yarısı canlı, yarısı cansız; yarısı yenir, yarısı yenmez; on ayaklı, altı gözlü, üç başlı? Öküz arabası" (K, c. I: 169).

"Çın çınlı hamam

Kubbesi tamam

Bir gelin aldım

Babası imam" Cevap: **Saat** (K, c. II: 601).

"Yer altında babam başı? **Lahana**. Yer altında babam bıyığı? **Pirasa**. Yer altında kırmızı minare? **Havuç**. Yer altında kum kaynar? **Karınca**. Yer altında yağlı kayış? **Yılan**. Dağdan gelir, taştan gelir, eğerlenmiş aslan gelir? **Su**" (K, c. II: 709).

8.1.1.6. Tekerlemeler

Sözcükler arasındaki ahenk ve müzikaliteden oluşan, kendi içinde yer yer anlamsız ifadeler içeren ve asıl amacı söylendiği metne ritmik olarak, hareket katmak olan söz öbeklerine tekerleme adı verilmektedir. Şükrü Elçin, masalcı, karagözcü gibi kimselerin, anlatma işini icraya başlarken dinleyici veya seyirciyi bir noktada buluşturmak ihtiyacını, tekerleme ile karşıladığını ifade etmektedir (Elçin: 2010, 589). Tekerlemeler, çocuklar arasında sıklıkla söylenmektedir. Bazı tekerlemelerin karmaşık kelimeler sıralanarak oluşması gülünç anlara sebep olmaktadır.

Şükrü Elçin, tekerleme söyleyen kişinin, birçok ahenk unsurundan faydalanarak fikirleri, hayalleri, duyguları, güldürmeye, abartmaya ve şaşırtmaya dayalı çeşitli söz kalıpları içinde ustalıkla sıraladığını söylemektedir. Elçin, Karagöz ve ortaoyununda söylenen tekerlemeleri ise sayışma sözleri olarak adlandırmaktadır (Elçin: 2010, 589). Farklı edebi türler içerisinde tekerlemeler söylenmektedir. Anlatıya başlamadan önce veya anlatı bittikten sonra tekerlemeler belirtilmektedir. Karagöz oyunlarında dinleyicilerin ilgisini çekmek ve metni hareketlendirmek için sıklıkla söylenen tekerlemeler, içinde barındırdığı söz oyunları ve ahenkli ifadelerle söylemesi zor ama eğlenceli söz öbekleridir. Çocukluk çağında öğrenilen ve söylenen tekerlemelerden başka eski dönemlerde ne tür tekerlemelerin söylendiği metinlerde görülmektedir. Metinde yer alan tekerlemelerin bazıları aşağıda yer almaktadır:

"Bir, bir daha bir: Hacivat, yerin dibine gir
Sekiz, sekiz daha, sekiz: Hacivat'ın ağzında sakız
Sekizden sekiz çıktı: Ayvaz Serkiz konaktan çıktı
Altıya altı: Her sabah yerim kahvaltı
Beş, beş daha, beş: Elde var dübeş
Beşten beş çıktı: Evden kiracı çıktı
Sıfıra sıfır: Elde var sıfır
Sıfırdan sıfır çıktı: Balıkçı Yanko sana çıktı
Geride kalan: Topal Kırkor ile Çolak Ohanes, usta Takvor" (K, c. I: 219).

"Ustam fırında. Ustam prangada. Eşek gibi pancar ayıkla" (K, c. I: 294).

"Müşterek bir kuyu. O da çeker suyu. Sen de çekersin suyu" (K, c. I: 334).

"Merhaba Baba! Nasılsın? İyi misin, hoş musun? Her akşam sarhoş musun? Dolu musun, boş musun? İ.be misin, puşt musun?" (K, c. I: 338).

"Nasılsın, hoş musun? Dolu musun, boş musun? Yaş mısın, kuru musun?" (K, c. II: 600).

"Şu ateşi kıvılcımlandırmalı mı, kıvılcımlandırmamalı mı? Üç tunç tas kaysı hoşafı..." (K, c. II: 663).

"Şu karşıda bir kuru dal, dala konmuş kırk kartal, kartal kalkar dal tartar, dal kalkar kartal tartar" (K, c. II: 664).

"Dah durucuk dah durucuk, geldi gondı bir serçecük... Civucuk civucuk, halıma baldaş, yoluma yoldaş" (KO, c. I: 82).

"Ah nazlı ahu, azad buzad, cennette bu günahkarı gözet"; sevap kazanmak için kafes kuşlarını uçururken söylenen tekerleme; burada ahuyu öldürürken söyleniyor (K, c. II: 688).

"Müstahaktır tavuğa... Girdiği için kovuğa" (K, c. II: 702).

"Nara atarsan dayak; rakı atarsan, halin harap" (K, c. II: 751).

"Şekerli, sade, kıymalı, ıspanaklı kahve verelim!": Kahveye özgü şekerli, böreğe özgü kıymalı, sade, ıspanaklı sıfatlarını bir arada kullanarak tekerleme yapılmaktadır (K, c. II: 766).

"Sade pişir, tepeşir Beşir" (K, c. II: 776).

"Kozpınarı Kozpınarı kim yemez yağlı bumbarı. Dana baldıran, tüfek, keçi b.ku, saçma, haddin varsa kaçma" (K, c. II: 836).

"Kapıyı açtım çingir mıngır çingir lop" (K, c. III: 922).

"Tuzuyla biberiyle, sirkesiyle, sarımsağıyla!" (K, c. II: 517).

"Karagöz, sen kapı gıcirtıcılandırıcılardan mısın? Ben ne kapı gıcirtıcılandırıcılardanım ne de ocak kıvılcımlandırıcılardanım" (K, c. II: 562).

Oyunların içerisinde çocukların söyledikleri tekerlemeler, metindeki diyaloglar içinde görülmektedir. Oyunlarda geçen tekerlemeler alıntı yapılarak diyaloglarda yer almaktadır. "Diktiler söktüler, yumurtaya kahve iç dediler" tekerlemesi hangi çocuk oyununda nasıl ve ne şekilde söylendiği belirtilmeden

kullanılmaktadır. "Yağ satarım, bal satarım, ustam öldü, ben satarım" tekerlemesi de metinlerde okunmaktadır (K, c. III: 1097). Bu gibi tekerlemeler, metinlerin geçtiği dönemde kullanıldığı gibi günümüzde de çocuklar tarafından bilinir ve oyunlarda söylenmektedir.

8.1.1.7. Türküler

Karagöz oyunlarının izleyicilerde yarattığı etkinin ana unsurlarından biri türkülerdir. Anadolu'nun farklı coğrafyalarından izleri, gözler önüne taşır. Konuları itibariyle de deprem, ölüm, kıtlık, kahramanlık, sevgi, ayrılık gibi sebepler türkünün çıkışını etkiler. Halkın sevgisi, nefreti, acısı, tutkusu, her şeyi türkülerde yankısını bulur (Güzel, Torun: 2003, 168). Dikkati dağılan, sıkılan seyirciyi veya durağanlaşan anları hareketlendirmek için türküler, önemli bir araçtı. Oyundaki karakterin yöresine özgü türkü söylendiği gibi Karagöz ve Hacivat tarafından da türküler söylenmektedir. Bazı örnekleri aşağıda gösterilmektedir:

"Armut dalda sıra sıra
Yâr giderse Mısır'a
Ben giderim peşi-sıra
(Nakarât)

Yavrum bize Bolulu dirler
Bal ile gaymağı yirler

Höngür de höngür höngür de höngür" (K, c. I: 107).

"Gökte yıldız sayılır mı
Çiğ yumurta soyulur mu
Güzele de doyulur mu

Yavrum bize Kayserili dirler
Balı kaymağı ile yirler
Heeey!" (K, c. I: 173).

"Kekliđi düz ovada avlarlar
Kanağını kanağına bağlarlar
.....
..... " (K, c. I: 173).

"Mercan balığına attım oltayı
Kefali görünce geriye kaçtı
Palamut ağızından ateşler saçtı
Bu sene balıkçılık pek yaman kaçtı
Laka lak lak cumlak cumlak mastora bak" (K, c. I: 195).

"Yaşmağı başında
Rastık kaşında
On üç on dört yaşında
Cilveli Hanım
Göz kırtım ona
O geldi bana
Aldım şu yana
Cilveli hanım" (K, c. I: 231).

"Arpa ekdim darı çıktı
Bir kız aldım karı çıktı"¹⁰³ (K, c. I: 378).

"Sabah oldu tanyerleri atıyor
Destur almış cümle kuşlar ötüyor
Sarılmışlar iki hasret yatıyor

(Nakarat)

Şakı bülbül var uyandır yarimi
Ben kıyamam sen uyandır yarimi

Sabah olsun ben şu yerden gideyim
Garib bülbül gibi feryad edeyim
Sen dururken ya ben kime gideyim

¹⁰³ Anonim bir türkünün iki dizesi.

Şakı bülbül var uyandır yarimi
Ben kıyamam sen uyandır yarimi

Çıkabilsem yüce dağın başına
Güneş vurmuş hateminin taşına
Henüz girmiş on üç on dört yaşına
Şakı bülbül var uyandır yarimi
Ben kıyamam sen uyandır yarimi" (K, c. II: 412).

"Alurun tapancamu
Alurun tapancamu
Telli kurşun atarum
Telli kurşun atarum" (K, c. II: 619).

"Turna'da çırpır bezini
Kim sarmaz Bulgar kızını
Öpeydim ela gözünü
(Nakarat)
Kim sarmaz Bulgar kızını

Kır ata vurdum haşayı
Elime aldım maşayı
Gördün mü bizim paşayı
Kim sarmaz Bulgar kızını" (K, c. II: 753).

"İndim Haleb'e, bindim dolaba
Paraları verdim rakı şaraba
Yalelli yalelli yalelli yalelli
İhna ihna Beberuhi" (K, c. II: 830).

Mahallerdeki aptal ve delileri kızdırmak için çocukların söyledikleri türkü:

"Kulakları küpeli!
Deli deli tepeli!
Eski hamam kubbeli!

Deli deli tepeli!

Eski hamam kubbeli!" (K, c. III: 1107, MS: 322).

8.1.1.8. Deyimler, Atasözleri, Diğer Kalıp İfadeleri

Halkın zihninden kopup üretilen çeşitli tabirler metinlerde görülmektedir. Yaşanılan tecrübelerin kendini hissettirdiği bu söz öbekleri veya cümleler ders verici niteliktedir. Didaktik havası sebebiyle söylendiği zamanın ötesinde her ana tesir eder nitelikte sözlerdir. Karşılıklı diyaloglar içerisinde ya Karagöz'den Hacivat'a ya da Hacivat'tan Karagöz'e, ortadaki olay neticesinde genellikle ders vermek amacıyla dile getirilmektedir. Metinlerde yer alan bu sözlerden bazıları aşağıda verilmektedir.

8.1.1.8.1. Deyimler

Belirli bir duruma özgü ifadeyi desteklemek ya da anlatılan olaya daha fazla dikkat çekmek için söylenen, farklı anlamları da içinde barındırabilen sözlerdir. Şükrü Elçin deyişi, "asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözler; duygu ve düşüncelerimizi, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır", diye açıklamaktadır (Elçin: 2010, 642). Bir toplumdaki iletişimin herkesçe kabul gören özel sözleri deyim olarak kullanılabildiği gibi toplumun belleğinde yer edinmiş daha sınırlı bir alan içerisinde kalarak oluşturulan deyimler de vardır.

Deyimler, cümle olabildiği gibi sıralı sözcüklerden de oluşabilmektedir. Toplumsal yaşam içerisindeki hemen hemen her duruma veya nesneye karşı söylenmiş deyimler yer almaktadır. Metinler içerisinde sıklıkla deyimler kullanılmaktadır. İçerik olarak epey yer kaplamaktadır. Bu bölümde bütün örnekler verilmemiş, özgün örnekler vermeye çalışılmıştır. Cevdet Kudret'in üç ciltlik Karagöz kitabının sonunda yayıncı tarafından düzenlenen kısımlarda ayrıca deyimler belirtilmektedir. Tespit edilen birçok deyim, cildin sonundaki kısımla karşılaştırılarak buraya eklenmiştir. Aşağıda metinden alınan örneklerden bazıları gösterilmektedir:

"Aç kapıyı söyletme kötüyü" (K, c. II: 684). "Anamın ak sütü gibi hela olsun" (K, c. II: 461). "Aydın on dördü gibi bir hanım" (K, MS: 240). "Azıcık aş, kaygusuz başı". "Bir eli yağda, bir eli balda" (K, c. II: 669, 685). "Diğeri de anlarsınız ya ehehesi (metresi)..." (KO, c.I: 21). "Elim de yok ayağım da yok" (K, c. I: 99). "Erkeğin güzeline çirkinine bakılmaz" (K, c. I: 251). "Gelen kısmet tepilmez, ölümlerden ölüm beğen" (K, c. I: 211, II: 499). "Gidip gelmemek var, gelip bulmamak var" (K, c. I: 273). "Hamam kapısı gibi açık" (K, c. II: 464). "Kırkından sonra saz çalmak değil, yetmişinden sonra azmak" (KO, c. I: 135). "Kız kısmının ard eteği ön eteğine düşmandır" (KO, c. I: 142). "Kimse kimsenin kısmetini yemez" (K, c. II: 570). "O kadar kusur kadı kızında da olur" (K, c. I: 207). "Olacak ile ölecek olana çare yok" (K, c. II: 686). "Öküz öldü, gayret dayıya kaldı" (K, c. II: 422). "Senin bildiğin kantar Bursa'da kestane tartar" (K, c. I: 294). "Söyleyenden dinleyen arif gerek" (K, c. II: 581, 722). "Taife-i nisa nakısat-ül-akıl¹⁰⁴" (K, c. I: 297). "Üsküdar'da sabah oldu" (K, MS: 274). "Ya kuzgun leşe, ya devlet başa!" (K, c. II: 731). "Yalanın üstü pek açık kaldı": Yalana kubbe uydurmak deyimine işaret (K, c. II: 463).

Metinden yapılan direk alıntılar dışındaki çeşitli deyimler, alfabetik olarak aşağıda gösterilmektedir:

Akından kakından karıştırmak, merakı kalkmak, maslahat kalkmak (K, c. I: 342). Allem etmek, kallem etmek (K, c. II: 686). Ayda Mayısta (K, c. I: 326). Ava giderken avlanmak, tav olmak, can havli ile kurtulmak (K, c. I: 211). Boşboğazlık etmek, uyuz tazı gibi titremek (K, c. I: 288). Bu lahana turşusu ne, bu perhiz ne? (K, c. II: 742). Büğelek tutması (K, c. I: 319). Cep delik (K, c. II: 711). **Çak-ı giriban etmek:** Yaka yırtmak. **Tarassud etmek:** Gözetlemek (K, c. II: 408). Çürük tahtaya basmak (KO, c. I: 82). **Damen-der-miyân-ı himmet olmak:** İşe canla başla girişmek (K, c. II: 618). Dayağın meyanesinin gelmesi (K, c. I: 335, II: 651, 811). **Derya kuzusu:** Balık satıcılarının büyük balıklar için kullandıkları deyim. Kulakları çınlamak, talihi yaver gitmek, leblebi yutar gibi yutmak (K, c. I: 197, II: 680). Dilinin altındakini söylemek (K, c. I: 292). Dilinin altından baklayı çıkarmak (K, c. II: 676, 685). Dimyat'a pirince giderken eldeki bulgurdan olmak (K, c. II: 684).

¹⁰⁴ **Taife-i nisa nakısat-ül-akıl:** Kadın kısmının aklı eksiktir; Türkçe deyim: Saçı uzun aklı kısa.

Doludan kaçarken fırtınaya tutulmak (K, c. II: 450). Duada kusuru olmamak, kısmeti çıkmak, bir eli yağda bir eli balda olmak (K, c. I: 249, III: 1004, 1071). Dünyaya eşek gelip eşek gitmek (K, c. I: 264, II: 506, III: 1209, MS: 26). Eli uzun olmak, aç bî-ilaç bırakmak (K, c. II: 512, KO, c. I: 161). Eli yufka olmak, iş işten geçmesi (K, c. I: 317). Eşek sudan gelinceye kadar dövmek (K, c. I: 76, KO, c. I: 68). Etekleri yerde sürünmek (K, MS: 65). Gül üstüne gül koklamak, yüreğine fenalık gelmek (K, c. II: 412, 541). Gökte ararken yerde bulmak, harama uçkur çözmemek (K, c. I: 267, II: 644). Hindi gibi kabarmak, gözüne izine durmak (K, c. I: 246). İçeri yanmak, üzerine bir bardak soğuk su içmek, hiddeti galeyana gelmek (K, c. I: 242). **İnayet olsun:** Dilenci savmak için kullanılan bir deyim, Allah versin anlamında (K, c. I: 378). **İpi çözmek:** Boşamak (K, c. II: 724). Kavuk sallamak, baştan savmak, akıntıya kürek çekmek, fırtına çıkarmak (K, c. I: 379). Kazı koz anlamak, tizden bakmak (K, c. II: 404). Kelepir bulmak, ayağının bağını çözmek: boşamak (K, c. II: 511, III: 1020). Kendi yağında kavrulmak (K, c. II: 614, MS: 354), (KO, c. I: 13). Kendini dirhem dirhem satmak, üstüne düşmek (K, c. I: 268). Köpek ağzına kemik atar gibi gitmek (K, MS: 117). Kubbesiz yalan söylemek (K, c. I: 291, III: 1140). Kuruş kırmak (K, c. I: 312). Kuyruğu kurtarmak, kapana tutulmak (K, c. I: 120), (KO, c. I: 21). Lades tutuşmak (K, MS: 187). Latife etmek (K, c. I: 275, II: 459). Mantara basmamak (K, c. I: 110), (KO, c. I: 37). **Maraza çıkarmak:** Kavgâ, çekişme. Elleri armut devşirmek (K, c. II: 456). Medine dilencisi gibi bağırmak (K, MS: 26). Mercimeği fırına vermek (K, c. II: 445, 680). Meykede¹⁰⁵ meykede gezmek (K, c. I: 240). Muhabbet tellallığı etmek (K, c. II: 489). Mürdar etmek (K, c. III: 1029). Muştâ vurmak (K, c. I: 311). **Mürekkep yalamak:** Eskiden, yalanınca çıkan mürekkeplerle yazı yazıldığı için, herhangi bir yanlış yapılmıca yazı yalanarak silinir, yeniden yazılırdı (K, c. II: 534, MS: 27). Namusu pâ-y-ı mâl olmak (K, MS: 49). Oturduğu dalı kesmek (K, c. II: 549, MS: 86). Ödü kopmak (K, MS: 63). Ömrü laklak ile geçmek, gözüne koruk suyu bile vermemek (K, c. II: 596). **Paçacı damından düşmek:** Eskiden paçacıların avlusundaki kemikleri yemek için damdan aşağı atlayan köpeklere benzetilerek kurulmuş bir deyim (K, c. III: 920, 1001, MS: 197). Pişmiş aşâ soğuk su katmak (K, MS: 167). Pişmiş kazın başına gelmemek (K, c. I:

¹⁰⁵ **Meykede:** Meyhane.

108), (KO, c. I: 33). Postu yaymak (K, c. II: 600). Poturlara kaçırmak (K, c. I: 198, MS: 26). Rezalete kaftan giydirmek (KO, c. I: 133). Saçı uzun, aklı kısa (K, c. I: 129). Sağdan soldan vermek (K, c. II: 410). Sây ü gayret etmek (K, c. I: 133). Sıtmaya tutulmuş köpek gibi titremek (KO, c. I: 47). Sizlere ömür (K, c. II: 474). Sonu pot gelmek (KO, c. I: 136). Sütçü beygiri gibi ayakta uyumak (K, c. I: 115). Şakayı kaka yapmak (K, c. II: 673). Tebşir etmek (K, c. II: 465). Ters pürs anlamak (K, c. II: 459). Yağlı kapıya götürmek, bok getirmek (K, c. I: 154, 867). **Yalanın kubbesini yapmak:** Kabul ettirmek için, bir yalanı başka bir yalanla desteklemek, pekiştirmek (K, c. II: 511, 712, MS: 296). Yüreğin payandasının kırılması¹⁰⁶ (K, c. II: 564).

8.1.1.8.2. Atasözleri

Geleneğin ve toplumun hafızasını yansıtan, geçmişin tecrübesini bugüne aktaran kısa cümlelere atasözü denmektedir. Az sözle çok şey, ibret ve ders çıkarıcı nitelikte aktarmak istenildiğinde atasözleri kullanılmaktadır. Özkul Çobanoğlu, atasözlerini, ulusların karakterlerini, yaşamını, düşünce yapılarını anlatan özlü sözler olarak açıklamaktadır (Çobanoğlu: 2004, 1). Söylenildiği an içerdiği yargı ile herkesçe kabul edilen bir hüküm ortaya çıkmaktadır. Sebebi ise toplumun kendi dinamiklerinden doğmasıdır.

Atasözleri, anlatımı renklendirmek ve aktarılan sözün veya fikrin daha anlamlı, daha vurgulu hale gelmesini sağlamak için söylenmektedir. Çobanoğlu atasözlerinin, yaşamın başladığı zamandan bu yana kendi içinde yalnız bir yaşam süren insanoğlunun doğa ile mücadelesinin hikayesi olduğunu aktarmaktadır (Çobanoğlu: 2004, 2). Metinlerde de karşılıklı diyaloglarda sıklıkla söylenmiştir. Karagöz ve Hacivat arasındaki çatışmalarda bir tarafın söylediği atasözü ile verilmek istenen hızlıca karşı tarafa aktarılmaktadır. Atasözleri adeta yargıç gibi o anki olayın hükmünü vermiş olur. Atasözleri sıklıkla "meşhur mesel" ifadesi söylendikten sonra ifade edilmektedir. Metinden alınan örneklerden bazıları aşağıda belirtilmektedir:

¹⁰⁶ **Diğer deyimler için bkz.** K, c. I: 81, 87, 108, 104, 113, 116, 117, 118, 121, 130, 131, 132, 134, 136, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 150, 155, 157, 163, 185, 202, 205, 206, 209, 217, 218, 225, 228, 240, 241, 244, 248, 250, 255, 265, 268, 274, 277, 290, 293, 296, 297, 298, 306, 327, 328, 332, 340, 342, 344, 348, 349, 356, 364, 375, 377, II: 402, 411, 424, 438, 457, 464, 467, 487, 508, 538, 566, 579, 597, 627, 635, 650, 667, 710, 771, III: 896, 903, 920, 1029, 1092, 1210, MS: 246.

- "Ak akça kara gün içindir" (K, c. II: 600).
- "Alıp başımı gidersem Dıral Dede'nin düdüğü gibi kalırsın!": güvenecek, sığınacak kimsesi olmamak, ortada kalmak (K, c. III: 958).
- "Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az" (K, c. II: 672).
- "Armudun iyisini dağda ayı yer" (K, c. III: 972).
- "Âşık kendini kör, etrafını duvar sanır" (K, c. I: 291).
- "Az sadaka çok fukarayı def eder" (K, c. II: 440).
- "Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur" (K, c. I: 133).
- "Besle kargayı oysun gözünü" (K, c. II: 670).
- "Bir mirasyediye iki dalkavuk olur, Bey gidiyor Mersin'e sen gidersin tersine" (K, c. I: 206).
- "Büyük lokma ye de büyük söz söyleme" (K, c. II: 573).
- "Dağ başından duman, insan başından hal eksik olmaz. Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur" (K, c. I: 339, II: 727, MS: 68).
- "Derdini saklayan dermanını bulamaz" (K, c. I: 371).
- "Doğru söyleyen dokuz köyden kovarlar" (K, c. III: 1166). (KO, c. I: 89).
- "Edene etmek her kişinin karıdır, edene etmemek er kişinin karıdır" (K, c. I: 296).
- "El elden üstündür arşa varınca" (K, MS: 274).
- "El için yanma nara, yak çubuğunu bak safana" (K, c. II: 572, MS: 264).
- "El-namus kel-namus min-el namus: Namus, namustur" (K, c. I: 114).
- "El öpmekle dudak aşınmaz" (K, c. I: 203, II: 560, III: 941, MS: 313).
- "Er ol da baş yar" (K, c. II: 612).
- "Erkek arslan arslan da dişi arslan arslan değil mi?" (K, c. I: 295).
- "Eskiye rağbet olsa Bitpazarı'na nur yağardı" (K, c. II: 801). (KO, c. I: 148).
- "Esnaf esnafı tanır" (K, c. III: 906). (KO, c. I: 170).
- "Fare sığamadığı deliğe götüne kabak bağlarmış" (K, c. I: 154).
- "Geçmişe mazi yenmişe kuzu derler" (K, c. I: 297).
- "Gülme komşuna gelir başına" (K, c. I: 346, MS: 50).
- "Hastalık sağlık içindir" (K, c. III: 1247).
- "Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe" (KO, c. I: 86).
- "Her kime edersen iyilik, onda hazırdır kemlik" (K, c. I: 76, 129, 303).

"İnsan kendine batan kazığı görmez de, başkasının gözündeki çöpü bahane eder" (K, c. II: 676).

"İnsan kocar ama gönül kocamıyor" (K, c. III: 979). (KO, c. I: 174).

"Kavilsiz giren haksız çıkar" (K, c. I: 92).

"Kel başa şimşir tarak" (K, c. I: 86).

"Kendi götündeki kazığı görmeyip benim gözümdeki çöpü görmek ayn-i hatadır" (K, c. I: 349).

"Bu sinden sonra Yani mi oldun?": Kırk yıllık Kani olur mu Yani atasözüne işaret (K, c. II: 615).

"Kısmetse gelir Hind'den Yemen'den: Kısmet değilse ne gelir elden" (K, c. I: 249).

"Kocakarılar teknede hamur yoğurur, gör ki analar ne doğurur" (K, c. I: 255).

"Komşuda pişen bize de düşer" (K, c. III: 1118).

"Mürüvvete endâze olmaz ya!" (K, c. I: 92).

"Öğütle uslanmayı tekdir ederler, tekdirle de uslanmazsa döverler" (K, MS: 82).

"Sağır işitmez uydurur" (K, c. II: 667, 794). (KO, c. I: 141).

"Sana vurmakla geleni sen ekmekle karşıla" (K, c. III: 1211).

"Sarhoştan deli bile korkmuş" (K, c. III: 1075).

"Serçeden korkan darı ekmez" (K, c. I: 293, II: 830, III: 958).

"Tencerede pişir kapağında ye!" (K, c. II: 738).

"Tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer, kürkçü dükkanıdır" (K, c. II: 675).

"Utanma pazar mideyi bozar" (K, c. I: 157).

"Vakitsiz öten horozun başını keserler" (K, c. II: 717).

"Yavuz hırsız ev sahibini bastırır" (K, c. I: 241, 292).

"Zarara dağlar dayanmaz" (K, c. I: 108).

"Zenginin malı, züğürdün çenesini yorar" (K, c. II: 669).

8.1.1.8.3. Diğer Kalp İfadeleri

Halk inanışlarının yansıması olan bazı uygulamalara veya geleneklere ait olarak ortaya çıkan tabirler, ne deyimleşmiş ne de atasözü hüviyetine bürünebilmiştir. Bu durumdaki ifadelerden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

"Çırak demek evlat dimekdü" (K, c. I: 110). (KO, c. I: 37). Eski dönemlerde ustanın yanında çalışan çıraklar aileleri tarafından arkada gözleri kalmaksızın bırakılırdı. Çünkü aileler, ustalara hem güvenir hem de onların çocuklarına gereken terbiyeyi, iş ahlakını ve çalıştığı alana göre zanaatı öğreteceğini bilirlerdi. Bu maksatla çıraklar ustaları için bir evlat niteliğindeydi. Usta, kendi oğlu gibi çırağını sakınır, aynı zamanda çalışmayı, iş hayatını öğretirdi.

Yolculuk eden kimselere, herhangi bir yere gitmekte olanlara geçmiş dönemlerde halk tarafından kabul görmüş ve ağızlarda kullanılan bazı soru öbekleri kullanılmaktadır: "Ne taraftan ayende, ne tarafa revendesiniz?" (K, c. I: 137).

Kadınlara halk tarafından ayrı bir önem verilmektedir. Erkeğin kadına karşı olumsuz davranışları toplumda ayıplanmaktadır. Erkeğin kadına el kaldırması toplumca beklenmeyen, istenmeyen ve nahoş sayılan bir tutumdur (K, c. I: 148).

Halkın belleğinde tecrübeye ve yıllara dayanan birikim sonucu bazı değer yargıları oluşmaktadır. Halk nazarında hayatta bazı öncelikler bulunmaktadır. Bu önceliklerin ne olduğu, değer yargıları oyun metinleri içinde görülmektedir. Aşağıda bazı örnekleri görmek mümkündür:

Arus olmak: Gelin olmak (K, c. III: 1018). **Avurt etmek** (K, c. I: 84). **Ayakyolu, taşra:** Hela (K, c. III: 1002). **Baridâne muamele etmek** (K, c. II: 440). **Bayram beşiği:** Bayram günleri Fatih, Karagümrük ve sair yerlerde salıncak kurarlardı (K, c. III: 897). (KO, c. I: 160). **Beş-kardeşler:** Şaka, şamar (K, c. II: 714). **Bir işe karaçalı olmak** (K, MS: 166). **Dilenci vapuru:** İstanbul'da, Haliç ve Boğaziçi'nde her iskeleye uğrayan vapurlara halkın taktığı ad. Dilencilerin her kapıya uğramasına benzetilmiş (K, c. II: 721). **Dolap deresine dönmek** (K, c. I: 384). **Elinin hamuru ile erkek işine karışmak** (KO, c. I: 18). **Fena kadın** (K, MS: 40). **Filiz salıvermek:** Boynuzlanmak, kurumsak olmak (K, c. II: 728). **Hak-sâr:** Eski

görgü kuralına göre kendisinden söz eden kişinin tevazu olsun diye "hak" (toprak), "hak-sar" (toz toprak içinde kalmış) sözlerini kullanması âdeti (K, c. II: 808). **Herze-gûluk etmek**¹⁰⁷ (K, c. I: 358). **Hurdahaş olmak** (K, c. II: 845). **İstihmam olmak**: Gusûl abdesti alma gerekme, hamamcı olmak (K, c. I: 373). **Kaşık düşmanı** (KO, c. I: 67, 155). **Kesesini yolmak** (K, c. II: 669). **Kundak sokmak**: Ateşe vermek (K, c. III: 958). **Küfelik olmak**: Sarhoş olup eve küfe içinde dönen kimse (K, c. II: 404). **Küp dibi beklemek** (KO, c. I: 125). **Lakırdıyı tornistan tarafından dinlemek** (K, c. I: 357). **Mezeleşmek**: Konuşmak (K, c. II: 769). (KO, c. I: 117). **Nane yemek** (KO, c. I: 5). **Naz edip reftâr**¹⁰⁸ **etmek** (K, c. II: 487). **Patı çakmak** (K, c. I: 82). **Sinek avlamak** (KO, c. I: 39). **Şeker yapmak**: Hafif, kısa uyku kestirmek (K, c. II: 622). **Üstüne başına yapmak**: Giydirip kuşatmak, üstüne başına sıçmak (K, c. I: 85, III: 957). **Yağlı müşteri** (KO, c. I: 82).

Metinlerde, anlatılmak istenen durumlar, çeşitli ifadeler kullanılarak söylenmektedir. Bu ifadeler halkın hafızasıyla oluştuğu için cümle içinde kullanıldığında daha vurgulu bir anlatımın oluşmasına olanak vermektedir. Metinler içerisinde yer alan çeşitli kalıp ifadelerinden bazı örnekler aşağıda gösterilmektedir:

"Adam, kıyafetini düzdü mü, nereye gitse itibar ederler, üstün başın eski-püşkü oldu mu, kimse itibar etmez" (K, c. II: 534). "Allah insanları çift yaratırmış derler. Şeytan beni dürttü, Alimallah¹⁰⁹" (K, c. III: 1199). **"Aşığa cefa ayn-i safadır"**: Cefa aşığa sefa gibi gelir (K, c. II: 450). "Ateş olsan cürmün kadar yer yakarsın" (K, c. III: 958). "Bin nasihat bir musibetten yeğdir" (K, c. II: 450). "Bu mahallenin kahyası benim" (KO, c.I: 16). **"Davul tozu, minare gölgesi"**: Eskiden çıraklara bu ürünleri alması söylenir gittikleri bakkalda bunların olmadığı görülür ve nüktedan bir şekilde ustaları tarafından gülünürdü (K, c. III: 1217). "Dikiş makinesi gibi tır... söylemek" (K, MS: 36). "Elçiye zeval olmaz. İsteyenin bir, vermeyenin iki yüzü kara. Zorla güzellik olmaz. Nuh der Peygamber demez" (K, c. II: 683). "Ennamus, minnennamus, kelnamus..." (KO, c. I: 41). "Eski kapından niye çıktın?" (K, c. I: 96). "Esnaf kısmının başı yumuşak olmalı" (K, c. III: 1166). "Felek Hamza'ya yar olmadı"

¹⁰⁷ **Herze-gûluk etmek**: Saçmasapan konuşmak

¹⁰⁸ **Reftâr**: Salınarak yürüyüş.

¹⁰⁹ **Alimallah**: Allah bilir ya!

(K, c. II: 784). (KO, c. I: 133). "Gönül bir kişverdir ki, yalnız düştüğü yeri yakar" (K, c. II: 453). "İnsana birinci, vücut sıhhati lazım, paran da olsa, vücudun sıhhatte olmadıktan sonra ne para eder?" (K, c. I: 228). "Kadının fendi, erkeği yendi" (K, MS: 42). "Baba, sana kaplanmaya (kapılanmaya) geldim" (K, c. I: 99). "İşkembe kazanından atlas parçası çıkmaz ya!" (K, c. I: 313). "Kavun değil ki götünü koklaya" (K, c. III: 1171). "Malum ya, sen Selanik'ten, ben Selamsız'dan. Kırk yıl kaynasak, **etimiz ayrı, kemiğimiz ayrı düşer**": Selanik'te çoklukla Yahudiler ve Yahudi dönmeleri oturur. Kendisinin Selamsız'dan geldiğini söyleyen Karagöz, ikisinin uyuşamayacağını anlatır (K, c. III: 968). "Senin gibi güzelleri kibrit kutularında¹¹⁰ çok gördüm" (K, c. III: 1025). "Kiraz çekirdeği gibi her şeyin içinden çıkmak" (K, c. I: 378). "Kulakları çınlasın" (K, c. I: 346). "Lakırdıyla pilav pişse derya kadar yağ benden" (K, c. II: 827). "**Mal-i Kârun'a malik**": Karun'un malı kadar mala sahip (K, c. II: 407). "Meyhanede yat, evde ne derlerse desinler" (K, c. II: 783). (KO, c. I: 132). "Mosturası meydanda" (KO, c.I: 14). "**Muammer olsun**": Eskiden, yaşlı kimseler, ellerini öpen çocuk ve gençlere hayır dua anlamında -uzun ve mutlu yaşa- derlerdi (K, c. III: 1109). "Dilenci duası oldu: Ne verirsen elin ile, o gider senin ile" (K, c. III: 1151). "Pilavdan dönenin kaşığı kırılınsın" (K, c. II: 820). "Sıla adamın kismetini açarmış" (KO, c. I: 34). (K, c. I: 108). "**Suratımı çoktandır köpek yalamadıydı. Siftahı kestini**": Halk inanişına göre, ticaret işlerinde kimi kimselerin siftahı uğurlu, kimi kimselerin siftahı ise uğursuz sayılmaktadır. Burada, yüzün köpek tarafından yalanması uğursuz sayıldığı için o gün siftah yapılamayacağı, işlerin ters gideceği anlatılmaktadır (K, c. II: 460). "Ufak tefek görüp Karamürsel sepeti sanmak" (K, c. I: 221). "Zihnini Çarşamba Pazarı'na çevirmek¹¹¹" (KO, c.I: 3).

8.1.1.9. Halk Tiyatrosu

Halkın önünde sahnelenen tiyatro ürünleri, oldukça sevilmiş ve yıllarca devam ettirilmiştir. Kendi içlerinde farklı kuralları olan bu ürünler, eğlenme ve eğitime işini birarada yürütmektedir. Metin And, Halk Tiyatrosu'nun kentte, bilhassa başkent olan İstanbul'da oluştuğunu aktarmaktadır. Ayrıca, Karagöz ve Ortaoyunu

¹¹⁰ **Kibrit kutuları**: Anlaşıldığına göre, eskiden kibrit kutularının üzerinde birtakım güzel kadın resimleri varmış.

¹¹¹ **Diğer kalıp ifadeleri için bkz.** K, c. I: 375, II: 407, 416, 444, 462, 516, 546, 596, 617, 655, 674, 687, 718, 738, 796, 819, 836, III: 886, 906, 947, 973, 1037, 1131. KO, c. I: 116.

gibi geleneksel halk tiyatrosu türlerinin İstanbul'un malı olduğunu, seyircilerinin de sanatçılarının da halktan kimseler olduğunu söylemektedir (And: 1970, 13). Tiyatro öğeleri metinlerde detaylı bir malzeme içermemektedir. Meddah, Karagöz ve Ortaoyunu gibi halk tiyatrosu ürünlerine ait terimler ve çeşitli adlandırmalar sadece isim olarak belirtilir. Bazı terimlerin açıklaması ise dipnotta verilmektedir. Geleneği yansıtan oyunların yanı sıra Osmanlı'nın son dönemlerinde ülke sınırları içerisine girmeyi başaran sinema da isim olarak belirtilmektedir: Sinematograf, Tiyatro (K, c. I: 131).

8.1.1.9.1. Meddah

Meddah, olağanüstü öğeleri içermeyen şiirsel anlatım yerine konuşma diliyle, yer yer taklitlere yer vererek icra edilen seyirlik bir türdür. Metin And, meddahı Karagöz ve ortaoyunundan ayırarak birbirlerine çok yakın, güldürmece tiyatroları olmalarına karşın, meddahın çok zengin kaynaklara dayandığını, hikaye dağarcığının çeşitli olduğunu, güldürmecenin yanı sıra çeşitli havayı, mizacı yansıtmayı bakımından diğerlerinden ayrıldığını bildirmektedir (And: 2014, 31). Meddah oyununun başlangıcında söylenen kalıp sözler, metinlerin bazılarında yer almaktadır. Ayrıca meddah oyununa ait çeşitli terimler de görülmektedir.

Bazı örnekleri şu şekilde verilmektedir: Meddahların kalıplaşmış hikayeye giriş sözleri: "Raviyân-ı ahbar ve nakılân-ı asâr şöyle rivayet ve bu yüzden hikâyet ederler ki: ..." (K, c. I: 301). "Suhan-saz-ı gülistân-ı nezaket, nihâl-i gonca-i bağ-ı"¹¹² (K, c. I: 341). **Meddah İsmet**; ünlü meddah ve ortaoyuncusu. Camcı esnafındandı. Ölümünden sonra, Beşiktaş'ta bir sokağa "Meddah İsmet Sokağı" adı verilmiştir (K, c. II: 419). "Meddah olsa da bir insan bu kadar medheder!" (K, c. II: 487).

8.1.1.9.2. Ortaoyunu

Ortaoyunu, perde arkasında deriden görüntülerle oynanan Karagöz'e karşın, canlı oyuncularla oynanmaktadır. And, ortaoyunu ile Karagöz arasındaki ilişkiye dair "Karagöz'den çok ayrı olmakla birlikte, havası, kişileri, oyun dağarcığı, güldürme yöntemleri, kuruluşu bakımından bu iki oyun arasında öylesine bir yakınlık vardır ki,

¹¹² Meddahların hikaye başında söyledikleri kalıplaşmış sözlerden.

ikisi aynı zamanda çıkamayacağına göre, birinin ötekinden çıktığına inanmak zorunda kalırız" demektedir (And: 1985, 337).

Ortaoyunu unsurları metinlerde detaylıca açıklanmamaktadır. İsim olarak belirtilen ortaoyunu terimlerinden bazıları şöyle gösterilmektedir: Ortaoyunu (K, c. II: 644). Curcunabazlar; Curcuna oyuncusu: **Curcuna**: Sivri külahlı, gülünç giysili kimi zaman yüzleri maskeli soytarıların dansları. Curcuna, ortaoyununun çoğu zaman başında oynadığı gibi ortaoyunundan bağımsız olarak da oynanırdı (K, c. III: 929).

8.1.1.9.3. Karagöz

Gösterilere ya da Karagöz icrasına dair terimler, metinlerde uzun uzun açıklanmamaktadır. Oyunlar içerisinde Karagöz hakkında çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bazı örnekler şu şekildedir: **Arkadaş**; Karagöz, "Kar-i kadim" oyunlarda, karısına Abla diye seslenir (K, c. II: 597). "Seninle benim resmimizi, taklidimizi alıp ismini "Hayal" koymuşlar, yarın gece Aksaray'da bir kahvede oynatacaklarmış" (K, c. II: 593). "Giyin de Şeyh Küşteri meydanına gel!" (K, c. II: 645, III: 913, 983, 1073). "Bu akşam Hayal Perdesi'nde, Leyla ile Mecnun'un hikayesi geçecektir" (K, c. II: 672). **Hayal zembili**; tasvirlerin taşındığı zembil (K, c. III: 927). Ahenk takımı (K, c. III: 928).

Hacivat'ın Karagöz'e söylediği nazire:

"Kaddi uzundur Karagöz

Çekme burundur Karagöz

Şanı oyundur Karagöz

(Nakarat)

İşve-nümundur Karagöz

Bukalemundur Karagöz

Kalpağının rengine bak

Sıkma potur mavi şayak

Meclise bastıkça ayak

İşve-nümundur Karagöz

Bukalemundur Karagöz

Vechi güzel güler yüzü

Tuti misalidir sözü

Başı keman kara gözü

İşve-nümundur Karagöz

Bukalemundur Karagöz

Yerse kebab ü kirdeyi

Dahi pilavla zerdeyi

Neşelendirir perdeyi

İşve-nümundur Karagöz

Bukalemundur Karagöz

Alsa eline bardağı

Nuş eder ab-ı ırmağı

Hacı Evhad'ın yardağı

İşve-nümundur Karagöz

Bukalemundur Karagöz" (K, c. II: 763).

Karagöz'ün Hacivat'a söylediği nazire:

"Servi misali kaametim

Gamdan emin ü rahatım

İşte budur mahiyyetim

(Nakarat)

Perde-keşen-i şöhretim

Karagözüm bir afetim

Perdeyi hoş kirizlerim

Hacivat'ı marizlerim

Sonra evime vızlarım

Perde-keşen-i şöhretim

Karagözüm bir afetim

Hacivat'a baş eğmezsem
Yanıma gelse koymazam
Dest ü avuçta durmazam
Perde-keşen-i şöretim
Karagözüm bir afetim

Kalpağımız çatal matal
Hiç yetişir mi bana kaal
Her kim eder ise sual
Perde-keşen-i şöretim
Karagözüm bir afetim

Menkıbeler uçururum
Bazı veca' geçiririm
Gizli hapis kaçıyorum
Perde-keşen-i şöretim
Karagözüm bir afetim" (K, c. II: 764).

8.1.1.9.3.1. Semâî

Karagöz metinlerinde gerek kâr-i kadîm gerekse nev-î icâd oyunlar olmak üzere oyunların başlangıcında semâîler yer almaktadır. Ağırlıklı olarak nazım birimi beyit, nazım ölçüsü olarak da aruz vezni kullanılmıştır. Semâîler, bütün halinde yer alabildiği gibi iki veya üç beyit olacak şekilde de oyunların başında söylenmektedir. Semâî söyleyerek oyunu başlatan her daim Hacivat'tır. Semâiden sonra Hacivat tarafından perde gazeli okunur ve söz Karagöz'e geçer, oyun başlamış olur. Düzensiz bir kafiye örgüsü vardır. Bazı dizelerde ise ölçü bozuktur. Bazı semâî örnekleri ise şöyledir:

"Bûs ider iken dâmenini pâyna düştüm
Tîrin gözetirken o kaşın yayına düştüm

İksîr-i bahâ derler idi bana gubârı

Dergâh-i mualladâ şeref bâbına düştüm" (K, c. I: 47)

Bestesiz söylenen semâiler yanında farklı besteler ile söylenen semâiler de bulunur.

(Semâi Beste İsfahan)

"O nühüfte gamzelerden bunu kim recâ ederdi

Bu nigâh-i âşinâî neden iktizâ ederdi

Gice gördüm encümende bün ü nahl-i nâ-revende

Ki rakîb ile çemende çelebim safâ ederdi" (K, c. I: 71, II: 807)

(Semai Uşşak)

"Sâkî ele câm-ı safâ dem yenilendi

Dillerde elem kalmadı âlem yenilendi

İzin tozunu dîdelerim eyledi revnak

Ko acımasın yâreme merhem yenilendi" (K, c. I: 103, II: 435, 607)

Aruz vezni ile söylenen semâilerin yanında hece ölçüsü ile nakaratlı bir şekilde söylenen semâiler de Karagöz ve Hacivat metinlerinde yer alır.

(Semâi Beyati)

"Her güzel böyle nazlı mı olur

Sürmeli elâ gözlü mü olur

Dilberi sevmek gizli mi olur

Ömrümün varı gel sarıl bari

Dilberin dudağı âb-ı Kevser mi

Dişleri inci lâ'li gevher mi
Rahmı yok zâlim kalbi mermer mi
Ömrümün varı gel sarıl bari

Kandesin güzel kande varayım
Hâl ü hâtırın kime sorayın
Ayda bir kere yüzün göreyim

Ömrümün varı gel sarıl bari" (K, c. I: 215)

(Şarkı Dügâh)

"Dil mest olur huşyâr iken
Gaflet gelir bîdâr iken
Bu işve sende var iken

Ey serv-kadd ü gonca-fem
Sâyen gibi üftâdenem
Ebrûların olmuş kemân
Tîg-i müjen pek bî-amân
Te'sîri dillerde nihân
Ey serv-kadd ü gonca-fem
Sâyen gibi üftâdenem" (K, c. I: 237)

(Semâi)

"Sözü cânlara bağışlar
Bizim cânânımız vardır
Ömrüm yale lel cânım yale lel

Bizim cânânımız vardır
Yüzü hurşîde benzer aman
Meh-i tâbânımız vardır vay
Ömrüm yale lel cânım yale lel
Bizim cânânımız vardır" (K, c. I: 353)

(Semâi Tahîr Bûselik)

"O gül-endâm bir al şâle bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün
Alup âğuşa bu çağında miyân-ı nâzın
Saran ol serv-kadî Vâsîf öğünsün yürüsün

Gel gel gel serv-i nâzım gel gel gel çâre-sâzım
O gül-endâm bir al şâle bürünsün yürüsün" (K, c. II: 399)

(Semâi Müsteâr)

"O nevrêsîde nihâlim ne serv-kaamet olur
Benim hayâl-i dilim meşrebimce âfet olur
Rûsûm-i nâzî tamâm ezber eylemiş Ârif
O fitne-cûyu görürsen katı kıyâmet olur
Beli beliyeler lele lele lele li aman
Ne serv-kaamet olur" (K, c. III: 891)

(Yürük Semâi- Nihâvend)

"Yârin bu kadar cevri gelir miydi hayâle

Gûş etmedi âhım beni öldürdü hilâle

Rü'yâda bile pâyını bûs etmeği görmem

Elden ne gelir ağlamadan başka bu hâle

Bir nev-civândır kaşı kemândır derd-i aşkıyle hâlim yamandır

Rahm et bana ey şûh-i gül-şen cân ü gönülden sevdim seni ben

(Semâi Râst)

Ah mâh-ı men der-mektebest men der-ser-i rehmuntazır

Tü ey muallim yek zaman an servâ âzâd kün

Ah tirla tirla yevel li tirla tir yevel le le

Tirla tirla tirla tirla tir yevel leli leli vay vay

Ol sevdiğim mekteptedir ben yollar üzre muntazır

Ey hâcesi ol şûhu sen bir dem azâd eyle gele

Ah tirla tirla yevel li tirla tir yevel le le

Tirla tirla tirla tirla tir yevel leli leli vay vay"¹¹³ (K, c. III: 1089)

8.1.1.9.3.2. Perde Gazelleri

Karagöz metinlerinin başlangıcında söylenen her semâiden sonra yine Hacivat tarafından perde gazeli okunmaktadır. Perde gazelleri oyunun giriş bölümünü oluşturan unsurlardan biridir. Aruz vezni ve beyit nazım birimi

¹¹³ **Daha fazla semâi örnekleri için bkz.** K, c. I: 201, 263, 285, 323, II: 473, 529, 555, 633, 661, 705, 735, 761, III: 859, 917, 951, 999, 1063.

kullanılarak yazılmaktadır. Metinlerdeki perde gazellerinden bazı örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün

"Seyr edip dikkatle bak yârâna karşı perdemiz

Açılır güller gibi handâna karşı perdemiz

On iki bend ile bağlı böyle bir çâr gûşedir

Rabt olur bir cânibe meydâna karşı perdemiz" (K, c. I: 103)

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün

"Nakş-ı sun'un remzeder hüsnünde rü'yetperdesi

Hâce-i hükm-i ezeldendir hakîkat perdesi

Sîreti sûrette mümkündür temâşâ eylemek

Hâil olmaz ayn-ı irfâna basîret perdesi

Her neye im'ân ile baksan olur iş âşikâr

Kılmış istîlâ cihânı hâb-ı gaflet perdesi

Bu hayâl-i âlemi gözden geçirmektir hüner

Nice kara gözleri mahvetti sûret perdesi

Şem'i aşkla yandırıp tasvîr-i cismindir geçen

Âdem- i âmed-şüd etmekte azîmet perdesi

Hangi zılla ilticâ etsen fenâ bulmaz aceb
Oynatan üstâdı gör kurmuş muhabbet perdesi

Dergeh-i âl-i abâda müstakim ol Kemterî
Gösterir vahdet elin kalktıkça kesret perdesi" (K, c. I: 125)

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün

"Hayme-i zıllım kurup fennimde geçtim çok hayâl
Ehli anlar hayâlin gayriler bilmek muhâl

Hazret-i Şeyh Küşterî bu zıllı ta'rif eyleyüp
İbret alsunlar deyü fânî cihândan ehl-i hâl

Sûretâ irşâd idüp dirilttin ey can çün bizi
Her kımltı vâhidindir kesret ansız bî-mecâl

Gök direksiz hayme oldu perde sûret gösterip
Hayme ıssı gizleyüp gösterdi sûrette kemâl

İbni Îsâ Akhisârî der bu sûretler kamu
Kahr ü lûtfun mazharıdır geh celâl u geh cemâl" (K, c. I: 216)

Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün

"Gel ey zâhid kenâr-i bezm-i irfanda mekaal anla
Hakîkattir sözü âriflerin gûş et meâl anla

Görünen perdedir amma verâsin bilmede maksûd

Cihâna i'timâd etme heman zill ü hayâl anla

Mecâza hamledenler ehl-i zâhirdir bu esrârı

Sen ibretle nazar kıl fâni dünyâdan misâl anla

Tehî sanma bunu şeyh Küşterî'nin yadigarıdır

Ne gûnâ gösterir bak âlemi sâhib-kemâl anla" (K, c. I: 263, 264, II: 807, 808)

Müstef'ilün / Müstef'ilün

"Sultan Mehemmed pür-kerem

Şâhinşeh-i Dârâ- haşem

Kılsın Hudâ-yi lem-yenem

Her dem azîz ü muhterem

Durdukça bâkî nüh felek

Olsun duâ-gûnun melek

Farzdır bize âmin demek

Hakk-ı hümayûnunda hem

Sensin şeh-i Dârâ-mesîl

Kân-i atâ hulk-i cemîl

Bâ-nass-i Furkan-ı celîl

Ferman-berin olmak ehemm

Her rûzun olsun rûz-i îd
Dahi şebîn kadr-i saîd
Bâ-lûtf-i Hak ömrün mezîd
Olsun eyâ şâh-i himem

Râşid kulun subh ü mesâ
Ez-cân ü dil eyler duâ
Sen devletinle çok yaşa
Ey şehriyâr-ı pür kerem" (K, c. II: 556)

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün

"Perde kurdum bezm-i irfâna safâ göstermeğe
Şem'a yaktım sûret-i ibret-nümâ göstermeğe

Tâ ezel feyyâz-i kudret şem'i îcâd eylemiş
Çeşm-i ibret-bîne reng-i mâ-mezâ göstermeğe
İ'tibar etsin şuûnât-i zamânı seyr eden
Yoktur isti'dâd-i fitrat bir daha göstermeğe

Benliği terk et eğer insân olam dersen çalış
Gûşe-i mahviyyet içre i'tilâ göstermeğe¹¹⁴ (K, c. III: 999, 1000).

¹¹⁴ **Diğer perde gazelleri için bkz.** K, c. I: 47, 71, 161, 201, 238, 310, II: 400, 503, 529, 589, 633, 706, 735, 782, 860, III: 952, 1090, 1116, 1145.

8.1.2. Âşık Edebiyatı

Âşık edebiyatı, sözlü kültüre ait bir üründür. Bu sebeple bu ürünler, çoğu kez yazıya geçirilememiş, yazıya geçirilen belgelerin birçoğuna da çeşitli nedenlerden ötürü ulaşılammıştır. Eflatun Cem Güney Âşık edebiyatını, Türklerin İslam dinine geçmeden önceki sözlü şiir geleneğinin devamı olarak belirtmektedir. Ozanın adının âşık, kopuzun adının da saz olduğunu, âşıkların aynı geleneği sürdürmelerine karşın asıl özgünlüklerinin saz ile gösterdikleri hünerde bulunduğunu söylemektedir (Güney, 1971, 252). Âşıklık geleneği, İstanbul kahvehanelerinde söylenen muammalarla metinlerde görülmektedir. Özkul Çobanoğlu, Âşıklık geleneğinin 16.yüzyıl sonuyla 17.yüzyılda İstanbul'da Tahtakale merkez olmak üzere şekillenip, geliştiğini ifade etmektedir (Çobanoğlu: 2007, 24). Çobanoğlu, âşıklık terimini tekke ve kahvehane âşıklığı olarak ikiye ayırmaktadır. Tekke âşığının dini propagandayı ve irşadı ön planda tutarak şiir söylediğini, kahvehane âşığının ise din dışı toplumsal bir ortamda hoşça vakit geçirmek için şiir söylediğini belirtmektedir. Kahvehane âşığının, icra amacı olarak geçimini sağlamayı, profesyonel bir şekilde para kazanmayı hedeflediğini aktarmaktadır (Çobanoğlu: 2007, 14). Âşık edebiyatı ürünleri genellikle hece ölçüsü ve dörtlüklerle yazılmaktadır. Aruz ile yazılan Âşık edebiyatı ürünleri de bulunmaktadır. Âşık edebiyatı terimleri ve çeşitli uygulamaları, adlandırmaları aşağıda bazı örneklerle gösterilmektedir:

"Ustaları dükkandan gittiği vakit çırakları beste, mani, şarkı gelsin! Bazı kahvehanelerde âşıkların saz çaldığını işitmedin mi?" (K, c. III: 963). "Âşıkların hepsinin birer mahlası vardır. Kiminin Mahzunî, kiminin Hemrahî, kiminin Seyyahî, kiminin Cevherî, benim mahlasım da Mesrûrî" (K, c. III: 964). "Seninle gazel, koşma yapalım" (K, c. III: 968). Parmakkapı; saz şairleri çoklukla oradaki kahvelerde bulunurlardı (K, c. III: 973).

Âşık tarzı atışmalar metinlerde yer almaktadır. Karagöz ve Hacivat arasında geçen atışmalardan bir örnek aşağıda verilmektedir:

Hacivat: "Benden görürsün külli zararı
Aradım buldum seni firarı

Karagöz: Karşıma geçtin koca himari
Suratına yersin benden şamari" (K, c. III: 966).

Âşık edebiyatında saz şairlerinin gezdikleri yerlerde kahvelere girerek duvara astıkları muamma adı verilen manzum bilmece, şairler için bir gelir kapısıydı. Muammayı çözemeyen olursa kendileri cevabı verir, muammayı açık ederlerdi. Metinde yer alan bazı muamma örnekleri aşağıda gösterilmektedir:

"Buraya bir muamma ta'likıyla bu mahallede âşıkların imtihan olmasını arzu ediyorum. Bir muamma asmak için ne kadar para lazım? Azdan az dört âşık gelse yirmi lira masarif olur" (K, c. III: 960). "Bende vardır, sende vardır, alemde yok. Cümlede vardır amma âdemde yok" (K, c. III: 964). "Karagöz, artık askıları hak ettin, bu şal ile bu on lira artık senin malındır; al nereye istersen götür" (K, c. III: 991).

Buncuri: "Ol nedir ki aşk-ı ilâhiyle yanık
Erbâb-ı ilme pek muvâfık
Başında vardır delik delik külâhı
Yandıkça asumana çıkar dîd-i âhı

Karagöz: Söylediğin bilmece aşk-ı ilâhiyle yanıkmiş
Erbâb-i ilme pek muvâfık imiş
Başındaki külâhı delik delik imiş
Yandıkça göklere çıkarmış âh dumanı

Bu bilmece tâb'ıma pek düştü muvafık
Söylediğin muamma "buhurdanlık"tır behey âşık

Aşk olsun, bildin! Kahvede sizi beklerim. Paranız orada hazırdır" (K,c. III: 996).

"Nedir ol bezm-i nazik bir gül-endam
Safa bahş etmede cana her subh akşam
Yeşil destarını bir kez seyr et de serde
Şekerler çiğnemiştir bazı yerde

Onu vakt-i řitada ađyara sorma
Yürü vakti gelince gülzara durma

Bahar eyyamı eyler ruhu řadan
Vücuduyla eder uşşakı handan

Dokunma goncaya zinhar kalmasın tek
Rakibin hançeri var destini çek

Ederdi vechine Leyla'yı hayran
Bunu hall eyleye erbab-i iz'an"

Cevap: **Gül** (K, c. III: 1192).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Karagöz metinleri kültürel birçok malzemeyi gözler önüne sermektedir. Yaptığımız çalışmada toplumsal hayatın birçok anı Karagöz perdesinde tüm yönleriyle ele alınmaktadır. İşlenen metnin yapısı, kurgusu, kişileri, olay örgüsü ve mekanı gibi öğeler halk bilimsel ürünleri belirlemektedir.

Geçiş dönemleri malzeme açısından zengindir. Karagöz'ün izleyici kitlesi ağırlıklı olarak çocuklardır. Bu sebeple, geçiş dönemlerinde çocuğun doğduğu, büyüdüğü ve yetiştiği birçok duruma, eğitim-öğretim faaliyetlerine, oyunlarına değinilmektedir. Çocuğu anlatan dönemlerden sonra çoğunlukla evlenme kültürünün işlendiği tespit edilmiştir. Düğün merasiminin öncesi ve sonrası, birçok uygulamayla birlikte aktarıldığı görülmektedir. Ölüm ve cenaze merasimine dair malzeme tespit edilmemiştir. Oyunların güldürü yönünün ön planda olması, ölüm durumlarının ikinci plana atıldığını düşündürmektedir.

Temizlik kültürünün başlıca unsuru hamamdır. Hamamlar toplumsal hayatta sıklıkla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra evlerin iç temizliği ve bu temizlik esnasında kullanılan malzemelerin neler olduğu metinlerde ifade edilmektedir. Giyim-kuşam alışkanlıklarında çalışmada tespit edilen malzemeler, kadın ve erkek için ayrı ayrı aktarılmaktadır. Erkeğe ait giyim-kuşam kültürünün daha sınırlı olması nedeniyle kadına ait giysiler, kumaşlar, araçlar metinler içerisinde fazlaca yer kaplamaktadır. Bu durumun, süslenme kültürünü gözler önüne seren malzemelerde de bu şekilde olduğu tespit edilmiştir.

İstanbul'un zengin eğlence hayatı metinlerde görülmektedir. Eğlencenin ağırlık kazandığı yer, içkili sofraların revaçta olduğu mekanlardır. Müzik kültürü, eğlence ortamlarında sıkça yer almaktadır. Dans ve spora dair ürünlerin sınırlı olduğu tespit edildi. Karada ve denizde avlanma şekilleri eğlencenin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Yeme-içme kültürünün, çeşitli örneklerle metinler içerisinde yoğun malzemeyi içerdiği neticesine ulaşıldı. Yemek adı veya tarifi, sebzeler, tatlılar, yemişler, meyve adları, kahvaltılıklar, içecekler ve atıştırmalıklar ayrı ayrı başlıklar altında özgün örneklerle aktarılmaktadır. Özel günler, Ramazan ayı ve bayramlar olmak üzere belirli ürünlerle metinlerde yer almaktadır.

Sosyal normlar toplumun birçok yönünü ortaya koymaktadır. Metinler içerisinde çeşitli normların yer aldığı, çokça malzeme kullanıldığı tespit edildi. Belirtilen normlardan özgün örnekler çalışmada kullanıldı. Halk inanışları, toplumun farklı konulardaki bakış açılarının ne olduğunu ve nasıl uygulamaların yapıldığını göstermektedir. Bunların yanı sıra dini inançlara dair malzemenin İslam dini başlığı altında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Hristiyan inancı ise birkaç örnekle aktarılmaktadır.

Ev hayatı, evlerin fizikî yapısı ve yerleşimi, çeşitli yapı tipleri barınma başlığı altında ortaya konmaktadır. Ayrıca evlerde kullanılan araç-gereçler, mutfaktaki araçlar ve eve dair farklı ürünler çalışmanın bu bölümünde aktarılır. Ekonomik yaşama ait malzemenin, özellikle birçok meslek dalına dair terimi, uygulamayı içerdiği neticesine varıldı. Toplumsal yaşamda icra edilen meslekler, metinlerde sıklıkla belirtilmektedir. Para kullanımının nasıl olduğu, tespit edilen çeşitli para adları malzeme olarak çalışmada yer almaktadır.

Halk hekimliği, halk takvimi ve ölçü birimleri bölümündeki ürünlerin, diğer bölümlerdeki malzemeye göre daha sınırlı olduğu sonucuna ulaşıldı. Başlık altında özellikle halk hekimliği ürünleri, farklı tedavi yolları, ilaç isimleri gibi farklı malzemelerin metinlerde aktarıldığı neticesine varıldı.

Adlandırmalar, insan adı, lakaplar, hayvan adı, yer adı, bitki adı ve aile adı alt başlıklarında fazla malzeme kullanılarak aktarıldı. Osmanlı'nın çok uluslu yapısında yer alan pek çok milletten kişi adı, yer adı veya lakapları metinlerde zikredilmektedir. Bu durumun tespit edilen malzemeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra iletişim bölümünde aktarılan argo ifadeler, çalışmanın yoğun malzeme içeren bölümlerindendir. Metinlerdeki dil ve üslubun ağırlıklı olarak sokağı yansıtmaları ve metinlerin ana kişinin Karagöz olması, argo ifadelerin tespitindeki fazlalığın ana sebepleri olduğu kanısına varıldı. Çeşitli ulaşım araçları, eski Osmanlı yaşamının nasıl sürdürüldüğü hususunda az sayıda malzemeyi içerdiği sonucuna ulaşıldı.

Halk edebiyatı, çalışmanın yoğun malzemeye sahip bölümlerindendir. Birçok alt başlık içerisinde tespit edilen ürünler verilmektedir. Metinlerin diyaloga dayalı

olması sebebiyle alkış, kargış ve hakaretlerin fazlaca yer kapladığı neticesine ulaşıldı. Ninni, mâni, bilmece, tekerleme ve türkü gibi söylemelik türlerde daha az malzemeye yer verildiği tespit edildi. Halk nezdinde sıklıkla ifade edilen deyim, atasözü, kalıp ifadeleri gibi günlük dildeki söylemler, birçok örnekle geniş yer kaplamaktadır. Metinlerdeki ürünlerden özgün örnekler, çalışma içerisinde verilmeye çalışıldı. Göstermelik türlerden meddah, ortaoyunu, karagöz gibi malzemeler metinler içerisinde az örnekle işlenmektedir. Âşık edebiyatına dair elde edilen malzemenin, aynı şekilde sınırlı olduğu neticesine varıldı.

Karagöz metinleri, yüzyıllar boyu birçok coğrafyada perdede işlenmiştir. Her coğrafyada bulunduğu kültürün zevk ve ilgisine yönelik kendini güncelleyen Karagöz metinleri, İstanbul ağırlıklı olmak üzere Osmanlı coğrafyasında yıllarca oynatılmıştır. İncelediğimiz oyun metinleriyle, Karagöz perdesindeki toplumsal hayatın tüm yönleri, halk kültürünün ve çok uluslu toplumsal yaşamın nasıl ilerlediği, halkın çeşitli tutum ve zevkleri gibi pek çok konu hakkında fikir sahibi olunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet: **"Anonim Halk Edebiyatı"**, Ed. M. Öcal Oğuz, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, 7.baskı, Ankara, Grafiker Yayınları, 2010, s. 129-234.
- Aktunç, Hulki: **Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)**, 1.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Alangu, Tahir: **"Gölge Tiyatrosundan Karagöz'e"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- And, Metin: **100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi**, 1.baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970.
- And, Metin: **Dünyada Ve Bizde Gölge Oyunu**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- And, Metin: **"Gölge Oyunu"**, Geleneksel Türk Tiyatrosu, İnkılâp Kitabevi, 1985, s. 271-327.
- And, Metin: **"Karagöz Üzerindeki Bilgilere Yeni Katkılar"**, (Ed. Sevengül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- And, Metin: **"Karagöz'de Muhavere"**, (Ed. Sevengül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- And, Metin: **Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi**, 7.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı: **Karagöz; Tekniği, Estetiği**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Binark, İsmet: **"Yüzyıllar Boyu Türk Halk Zekasının En Tesirli Bir İfade Vasıtası Olan: Karagöz"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Birsel, Salah: **"Alsam Elini Elime Aman"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Boratav, Pertev Naili: **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, 1.baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969.
- Boratav, Pertev Naili: **100 Soruda Türk Folkloru**, 2.baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1984.
- Boratav, Pertev Naili: **"Karagöz Modernleştirilebilir Mi?"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Çelebioğlu, Âmil: **Ramazannâme**, İstanbul, Kervan Kitapçılık, 1970
- Çobanoğlu, Özkul: **Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Çobanoğlu, Özkul: **Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve İstanbul**, 2.baskı, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007.
- Elçin, Şükrü: **Türk Bilmeceleeri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

- Elçin, Şükrü: **Türkiye Türkçesinde Mâniler**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 115, Seri: IV, Sayı: A.32, 1990.
- Elçin, Şükrü: **Halk Edebiyatına Giriş**, 8.baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.
- Emeksiz, Abdulkadir: **İstanbul'un Mânileri Mânilerin İstanbul'u**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Göktaş, Uğur: **"Türk Gölge Oyunu Tasvirleri, Kişileri: I- Asıl Kişiler ve Kadınlar"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Güney, Eflâtun Cem: **Folklor Ve Halk Edebiyatı**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Güzel, Abdurrahman-
- Torun, Ali: **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- Jacob, Georg: **"Türklerde Karagöz", Gölge Tiyatrosu Tarihi**, Çev. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1938.
- Kudret, Cevdet: **Karagöz**, C: I, 2.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Kudret, Cevdet: **Karagöz**, C: II, 2.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Kudret, Cevdet: **Karagöz**, C: III, 2.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.

- Onay, Yılmaz: **"Karagöz'ün Muamması Üzerine"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Onur, Bekir
- Güney, Neslihan: **Türkiye'de Çocuk Oyunları: Derlemeler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2002.
- Oral, Ünver: **Karagöz Oyunları -1- Kâr- ı Kadim**, İstanbul, Kitabevi, 2007.
- Oral, Ünver: **Hayâlden Gerçeğe Karagöz**, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Örnek, Sedat Veyis: **Türk Halkbilimi**, 1.baskı, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Özhan, Mevlüt: **"Karagöz'ün Dünya Gölge Tiyatrolarında Etkisi"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Sakaoğlu, Saim: **Türk Gölge Oyunu Karagöz**, 2.baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2011.
- Sevilen, Muhittin: **Karagöz**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Sevilen, Muhittin (H.Küçük Ali): **"Karagöz, Nevrekân, Zırlı ve Perde"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Sevin, Nureddin: **Türk Gölge Oyunu**, İstanbul, Büyük Türk Yazarları ve Şairleri Komisyonu Yayınları, 1968.

- Sevin, Nureddin: **"Bizim Karagöz'ümüz"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Siyavuşgil, Sabri Esat: **Karagöz Psiko-sosyoloik bir deneme**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- Siyavuşgil, Sabri Esat: **"İstanbul'da Karagöz, Karagöz'de İstanbul"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Sönmez, Sevgül: **Karagöz Kitabı**, İstanbul, Kitabevi, 3.baskı, 2013.
- Şapolyo, Enver Behnan: **"Türk Temaşa Sanatında Karagöz ve Hacivat"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.
- Talu, Ercüment Ekrem: **"Karagöz ve Hayal Perdesi"**, (Ed. Sevgül Sönmez), Karagöz Kitabı, 3.baskı, İstanbul, Kitabevi, 2013.
- Tilgen, Nurullah: **"Karagöz"**, (Ed. Ünver Oral), Hayâlden Gerçeğe Karagöz, İstanbul, Kitabevi, 2014.